

Od odpovědnosti sociologů

JAROSLAV KAPR
Filosofická fakulta UK, Praha
MILOSLAV PETRUSEK
Filosofická fakulta UK, Praha
ZDENĚK ŠAFÁŘ
Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Řešení složité společenské situace, jejíž počátky sahají nepochybně daleko před leden 1968, ale jejíž komplikovanost byla umocněna rozporným vývojem roku 1968 a dozráváním krizových výbuchů v roce 1969, bude vyžadovat — jak bylo nejdříve zdůrazněno — soustředěné úsilí všech vrstev naší společnosti. Právem se očekává, že inteligence a mezi ní v neposlední řadě pochopitelně i inteligence společenskovední aktivně přispěje k pozitivnímu rozuzlení nejen těch problémů, za jejichž vznik nese alespoň zčásti sama odpovědnost, ale že dá do služeb společenského zájmu celou svou intelektuální kapacitu a že osvědčí svou sounáležitost s národním společenstvím a socialistickým společenským uspořádáním nikoli pouze prohlášeními (tím méně ovšem nesmyslnou pasivní rezistencí), nýbrž především tvůrčí prací. Odpovědnost sociologů je v této souvislosti o to větší, že veřejnost očekává velmi mnoho od vědní disciplíny, jejíž vztah k sociální skutečnosti je do značné míry bezprostřední, přímý, nezprostředkovaný „pouhou“ intelektuální reflexí, v neposlední řadě proto, že pod vlivem odpovědné, ale mnohdy i málo odpovědné publicistiky se vytvořila řada stereotypních představ, z nichž nejnebezpečnější je představa o „všemocnosti“ sociologie.

Chceme-li v tomto článku připomenout některé zdánlivě „obecné pravdy“ a „obecně známé skutečnosti“, pak ze tří důvodů: 1. pokládáme za nutné znovu připomenout společenskou i mravní odpovědnost sociologů vůči společnosti (v polemice jak s „empirickým“ diletantismem, tak s „teoretickým“ akademismem), současně však 2. akcentovat nezbytnost aktivní účasti sociologů na řešení některých společenských problémů a v té souvislosti formulovat některé teze o možnostech a mezích současné československé sociologie (v po-

lemice se zafixovanými mýty) a konečně 3. zhodnotit dluh, který československá sociologie — přes bouřlivý vývoj, poměrně rozsáhlou institucionalizaci a řadu pozitivních výsledků — stále ještě má vůči společnosti (v polemice s některými nihilistickými postoji k sociologii, jejichž praktické důsledky by mohly být značně škodlivé).¹

Sociologie ve veřejném mínění: „redukováná sociologie“

V době, kdy se diskutovalo o institucionálním uznání sociologie, o „právu“ sociologie na samostatnou existenci v komplexu marxisticky koncipovaných společenských věd, nemálo se zdůrazňovala především *bezprostřední praktická užitečnost sociologického vědění*, a to v dvojím smyslu. Sociologie může poskytnout — zejména na bázi konkrétního výzkumu — řadu poznatků o těch dílčích částech sociální skutečnosti, o nichž víme málo nebo téměř nic, popřípadě o nichž existují stereotypní, mnohdy dokonce předsudečné představy, s kterými se pracuje jako s „fakty“, aniž je kdokoli ověřoval. Empirické poznání pak může vyústit v návrh sociotechnického, tedy praktického zásahu do sociální skutečnosti, který by měl mít z požadovaných hledisek „optimalizační efekt“.

Představa o sociologii jako o vědě, která realizuje empirický výzkum a na základě jeho výsledků navrhuje konkrétní opatření, je v široké veřejnosti nejrozšířenější představou, jež však ve své zjednodušené a publicisticky zvludizované verzi jednoznačně koinciduje s představou o bezprostřední společenské užitečnosti sociologie, jak se vytvořila v některých západních společnostech v období rozmachu jednostranně empiricky orientované sociologické práce. Již v té době se ovšem někteří stří-

¹ Pokud ve stati formulujeme řadu kritických stanovisek k předchozímu vývoji naší sociologie, pak s vědomím vlastního dluhu odpovědnosti; naše kritika je v tomto smyslu i sebekritikou.

zlivěji uvažující sociologové ohradili proti nadsazeným očekáváním a poukázali na to, že „sociologie není ještě ve stavu, kdy by mohla být podkladem sociálního inženýrství“ a že tedy, „očekáváme-li od ní bezprostřední praktické výsledky, narušujeme její přirozený pohyb“.²

Toto tvrzení v obecné podobě zajisté nelze sdílet, nemluvě již o tom, že *podstatný je netoliko konkrétní stav vědy v daném časovém úseku, ale i společenský kontext praktického užití jejích výsledků*. Uvádíme tuto formulaci spíše jako upozornění, že jednostranné zdůrazňování sociotechnických funkcí sociologie, jež je u nás spjato mj. s módním nadsazováním jakési jakoby superiorní pozice sociologie mezi společenskými vědami, narušuje přirozený vývoj *všech jejích složek*, jež teprve rozvinuty ve své komplexnosti mohou konstituovat sociologii jako vědu schopnou plnit své základní společenské poslání, *všechny své podstatné společenské funkce*.

Zafixovaný stereotyp sociologie jako pouhé „empirie a sociotechniky“ je nadto v rozporu s tradicí marxistického společenskovědního myšlení, jež je ovšem — použijeme-li termínu Gramsciho — „filosofií praxe“, jež je „návodem k jednání“, jež je teorií praktické přeměny světa, ale nikoli ve smyslu „dílčího společenského inženýrství“ (jak je razil v polemice právě s marxismem třeba Karl Popper)³, nikoli ve smyslu pouhé sociotechniky. Teprve vznik nového společenského uspořádání, vznik socialistického řádu, ovšem umožňuje, ale i vyžaduje rozvinutí těch sociálních funkcí společenských věd, jež v klasickém marxistickém myšlení programově rozvíjeny nebyly — funkcí sociotechnických či „sociálně inženýrských“. Marxistický sociolog, chce-li být práv velké myšlenkové tradici, na niž navazuje a již rozvíjí, nemůže být pouze sociotechnikem, pouze „konkrétním výzkumníkem“. *Marxistická sociologie je tedy také, ale nejen sociotechnikou, je tedy také, ale nejen aplikovaným věděním*.

Možnosti a meze sociologie jako sociotechniky

Pro dvacáté století jsou obecně charakteristické pokusy racionálně řídit společnost. Vlády, velké sociální instituce, ekonomické jednotky atd. se pokoušejí o plánování své činnosti, o předvídání budoucích stavů. Ukazuje se, že jedním z rozhodujících činitelů, který v sociálních procesech vystupuje s prvořadým významem, je vedle ekonomických a různých technických charakteristik sám člověk jako jednotlivec integrovaný v sociální skupině. Jeho postoje, názory, status a integrace v sociální skupině, jeho definování sociální skutečnosti a z toho vyplývající jednání často rozhodujícím způsobem ovlivňují průběh sociálních akcí. Vystoupily proto prudce do popředí vědy, které se zabývají právě těmito aspekty, tj. sociologie, sociální psychologie, pedagogika atd. Sociologie v tomto kontextu vystupuje právě jako sociotechnika, jako sociální inženýrství.

Na tuto její funkci existují různé krajní názory. Extrémní pozitivisté a scientisté hájí mnohdy alespoň verbálně *princip „nevmešování se“*. Věda má zůstat „čistá“, „nešpinit“ se skutečností, nesnižovat se k práci na zadávaných úkolech, které prý umožňují uplatnění nevědeckých a mimovědeckých momentů. Opačnou krajností je požadavek *naprosté služebnosti* institucionalizované sociální vědy, která je společností podporována, „zaměstnávána“, a proto musí vykazovat bezprostředně použitelné praktické výsledky a angažovat se tam, kde je toho momentálně zapotřebí.

Zdá se nám, že se v takových diskusích směšují různé momenty vědecké práce. Je zřejmé, že pouze nařizovat, administrovat, co věda má a co nesmí dělat, je postoj laika-úředníka, který nemá představu o vědecké práci. Kromě toho, i kdyby vědu administrovali sami vědci, byla by to v jistém slova smyslu činnost absurdní, protože charakteristickým znakem tak složité intelektuální a sociálně technické činnosti, jako je věda, je jistá míra nepředvídatelnosti nejen toho, kterým směrem se bude dále vyvíjet věda sama, ale také toho, co bude z „čistě“ vědeckého výzkumu aplikovatelné prakticky a co ne

² P. F. Lazarsfeld: *What Is Sociology*, Oslo 1948.

s. 20.

³ Srv. K. Popper: *The Open Society and Its*

Enemies, London 1950.

a s jakými eventuálními postranními, průvodními efekty.

Každá věda tedy potřebuje určitou míru *autonomnosti*, tj. možnost určovat sama sobě, co má dělat a co preferovat. Na druhé straně je však tento vztah reverzibilní, protože nikdo předem nemůže určit, zda čistě účelově provedený výzkum nebude mít jako postranní efekt reformulaci „čisté teorie“. Pro sociální vědu existuje podle našeho názoru nikoli problém, zda se angažovat v denním životě a v řešení praktických úkolů, nebo pracovat v izolaci „čisté vědeckosti“, ale problém, jak řešit úkoly, ať již si je staví věda sama, nebo jsou zadávány společností. Kromě toho se věda v historii vždy plodně inspirovala praktickými úkoly a aktuálními potřebami sociální skutečnosti a požadavky její absolutní autonomnosti jsou tedy spíše gesty, vyjadřujícími jakýsi světový názor než skutečným problémem.

Sociologie ve funkci sociálního inženýrství má ovšem vedle těchto pseudoprobémů problémy skutečné. Veřejnost si totiž často neuvědomuje komplexnost sociální skutečnosti, která v tomto případě nemá být pouze popsána, ale s níž se má manipulovat s určitými cíli a v níž se má dosáhnout určitých žádoucích výsledných stavů. Složitý komplex sociálních podmínek je v této situaci zmnožen o umělý zásah, který nemusí mít vždy jednoznačné důsledky.

Ukažme to na příkladu legislativního opatření proti omamným drogám v USA. V USA se začalo rozsáhle užívat známé omamné drogy — marihuany. Odpovědní činitelé se rozhodli její užívání zastavit, popř. výrazně omezit. Všimněme si, z jakých předpokladů museli vycházet:

1. Museli vyjít z obecného předpokladu, že je správné a žádoucí, aby buď všechny, anebo alespoň určité sociální jevy byly kontrolovány, tj. byly „ovládány“, bylo jimi manipulováno.
2. Užívání omamných drog museli zařadit do třídy těch jevů, které mají být kontrolovány.
3. Marihuana musela být zařazena do třídy omamných drog.
4. Muselo být stanoveno, že její užívání, prodávání a přechovávání je nezákonnou činností.

5. Museli zavést tresty za překročení těchto zákonných opatření.

6. Očekávali, že výsledkem těchto opatření bude zastavení nebo výrazná redukce užívání marihuany.

Výsledky však nesplnily očekávání:

1. Vznikl nový sociální fakt: uživatelé marihuany, dosud většinou „řádní občané“, byli od toho okamžiku považováni za skupinu lidí porušujících zákonnost.
2. Vznikl ilegální (černý) trh jako organizované překračování zákona. Tento trh byl vedlejším produktem onoho legislativního opatření a výsledkem bylo prudké zvýšení cen marihuany.
3. Organizace prodávající marihuanu měly zájem na tom, aby se její užívání nezastavilo, a protože marihuana není výrazně návyková droga, soustředili se na doplňkové nabízení dalších, tentokrát návykových drog. Důsledkem bylo, že někteří uživatelé marihuany byli uvedeni do styku s mezinárodním podsvětím prodávaců narkotik a prodej narkotik dále vzrostl.⁴

Původně očekávaný výsledek měl tedy neočekávaný opačný efekt. Místo zastavení nebo redukce užívání marihuany vzrostla její spotřeba, vzrostla spotřeba narkotik obecně a vzniklo nebo se alespoň rozšířilo zločinecké podsvětí. I když pravděpodobně výsledný efekt nebyl vždy zcela a jednoznačně ovlivněn jen tímto legislativním opatřením, přece i ono samo o sobě mělo výrazný podíl na vzniku této nové sociální skutečnosti.

Každý profesionální sociolog ovšem mohl některé z těchto výsledků předvídat. Za prvé, byl falešný předpoklad, že marihuana je nebezpečná návyková droga. Tento předpoklad byl ovšem hojně uváděn a zdůrazňován v propagandistické argumentaci, která zákon zdůvodňovala. Za druhé, byl falešný předpoklad, že je možné zastavit nebo výrazně omezit každou sociální činnost tím, že je prohlášena za nezákonnou. Za třetí, i racionální opatření může mít řadu postranních efektů, které je třeba předem zkoumat nebo odhalovat. Sociologie jako sociotechnika plní právě tento úkol. Chápe sociální skutečnost komplexně, logicky i empiricky veri-

⁴ Příklad převzat z knihy Scotta Greera: *The Logic of Social Inquiry*, Chicago 1969.

fikuje alternativy řešení a navrhuje alternativy reálné, podmíněné, optimální apod.

Veřejnost často poskytuje sociologii medvědí službu tím, že její možnosti v tomto směru přeceňuje. I dobře provedený projekt řízení sociální skutečnosti může narazit na nepředvídatelné vlivy a podmínky, na postranní efekt různých opatření apod. a v neposlední řadě na to, že v důsledku nákladnosti takových akcí prostě není k dispozici dostatečné množství kvalifikovaných kádrů, financí, věcných a technických podmínek atd.

Sociologie ve své sociotechnické funkci v žádném případě nemůže mít a nemá pravomoc předepisovat společnosti cíle, určovat prostředky k jejich dosahování atd. V okamžiku, kdy to sociolog dělá, přesahuje svou profesionální roli a vystupuje jako politik. Byli jsme toho u nás několikrát svědky, zejména v letech 1967 a 1968, kdy jednotliví sociologové používali sociologické frazeologie k tomu, aby formulovali své politické představy o tom, co je a co není „správný“ socialismus, co se má a co nemá dělat ve sféře politického řízení atd. Jejich údiv nad tím, že se s nimi potom také jedná jako s politiky, je jen projevem jejich naivity.

Sociolog ve funkci sociotechnika je v roli odborného poradce. Formuluje společenský problém v rámci jazyka sociologie, hodnotí cíle vzhledem k prostředkům, které jsou k dispozici, upozorňuje na možné postranní efekty, navrhuje obezřelé předzkušování různých řešení atd. Zkrátka, pomáhá činitelům, kteří jsou odpovědní za praktické řešení, formulovat jejich problém v jazyce vědy, uvažovat o alternativních možných důsledcích a vybírat aktuálně optimální alternativy.

„Plochy empirismus“ a teorie ve výzkumu

Východiskem sociologického poznání, ale i sociotechnického zásahu je empirické vědění o sociální skutečnosti, vědění, jehož sociologie dosahuje aplikací vlastních výzkumných technik a procedur, vědění, jež ve své první fázi má obvykle převážně deskriptivní, sociografický charakter. Prostý popis sociální skutečnosti, který si nečiní a někdy ani nemůže činit žádné další (zejména teoretické) ambice, je však často mechanicky ztotožňován s „plochým empirismem“, což může vést k řadě vážných

nedorozumění. Současný stav sociologického vědění, a zejména sociologické teorie, totiž mnohdy umožňuje, aby sociolog nanejvýš konstatoval, jak určitá část sociální skutečnosti vypadá, nikoli však, aby ihned odpověděl na otázku, proč je taková, jaká je.

Sociolog samozřejmě musí usilovat o *výklad společenských jevů a procesů* (v tom je konec konců smysl každé vědy), ne vždy však může adekvátní výklad nabídnout. Lze v této souvislosti mluvit o „plochem empirismu“? „Plochy empirismus“ je takový přístup k sociální skutečnosti, který se *programově* výkladu zříká, v jehož metateorii je zabudována představa absolutní (nikoli pouze aktuální) nemožnosti dosáhnout adekvátního výkladu, popř. představa nefunkčnosti jakékoliv explance.

Nelze říci, že by „plochy empirismus“ byl typický pouze pro jistý trend západního sociologického myšlení; i v naší sociologii, zejména vlivem rutinizace empirického výzkumu, se objevily obdobné tendence. Honba za „konkrétními fakty“ (co možná atraktivními) vedla k *ustrnutí na sociografické fázi* sociologické práce, k tomu, že se skončilo tam, kde měly být kladeny další a další společensky závažné otázky. Plochy empirismus se u nás projevil zejména tím, že se někteří sociologové vzdávali výkladu i tehdy, když pro to nebylo objektivních důvodů spjatých s vnitrovědními limity (stav sociologické teorie, omezenost výzkumných technik atd.). *Základní příčinou plochého empirismu v československé sociologii tedy není ani tak módní podléhání výzkumným postupům západní sociologie jako diletantismus a pohodlnost.*

Není snad třeba opakovat obecnou pravdu, že každý výzkum implikuje jistou „teorii“, určitý způsob konceptuálního uchopení problematiky, a měl by rysovat v teoretická zobecnění určité *travně* obecnosti. Prvním problémem, který se bezprostředně vztahuje k problému teorie v sociologii, je přitom *postavení teorie ve výzkumu.*

Především je nutno polemizovat se *zafixovanou laickou představou o dichotomii „teorie“ a „empirie“*, představou, která přežívá nejen v širší veřejnosti, ale v jistém smyslu a v jemnějších formách i „polarizuje“ sociologickou obec.

Práce výzkumníka a teoretika se neliší v tom smyslu, že by termín „empirický“ znamenal „neteoretický“, ale difference těchto dvou profesionálních rolí spočívá v proporcích mezi teorií a empirií, v typech tvrzení (převážně empirická — převážně deduktivní), s nimiž nositelé těchto rolí pracují, v cíli a zaměření badatelské práce apod. Z tohoto hlediska také chápeme empirický sociologický výzkum jako vědní disciplínu, která nejenže není cizí marxistické koncepci sociální vědy, ale naopak je její integrální součástí. Dilema „neteoretizující a teorii se vyhýbající empirik“ a „teoretický myslitel“ je neoprávněná kontrapozice dvou složek vědecké práce. Spíše záleží na tom, jaké teorie výzkumník používá, jak logicky konzistentní a přesnou konceptuální strukturu vytváří.

Připomeňme cennou myšlenku Gramscio, která je jednoznačnou polemikou právě s „plochým empirismem“: „Zkoumání celé řady faktů, abychom našli vztahy mezi nimi, předpokládá „pojem“, který by umožnil rozeznat onu řadu faktů od jiných možných řad faktů. Ale podle čeho si vybereme fakty, aby nám sloužily jako důkaz pravdivosti vlastního stanoviska, jestliže nemáme předem určité kritérium? Ale co jiného bude toto kritérium výběru než něco, co převyšuje každý jednotlivý fakt, který zkoumáme?“⁵

Klasická marxistická tradice je tradicí polemiky s „faktománií“, s mýtem „samospasitelnosti“ empirických dat, „svrchovanosti“ fakt, je tradicí, která zdůrazňuje *jasné a precizní formulace teoretických premis jakéhokoliv empirického zkoumání*. Zopakovat tuto prostou tezi pokládáme za nutné proto, že jeden z ústředních obecně metodologických problémů — problém postavení teorie v kontextu empirického výzkumu — byl až na ojedinělé výjimky formulován a diskutovalo se o něm spíše na verbální než na věcné úrovni. Překonání diletantismu ve výzkumu a nebezpečí plochého empirismu tedy mj. znamená vrátit se k některým „známým pravdám“ historického materialismu a soustavně pracovat na rozvíjení obecné sociologické metodologie na marxistické myšlenkové bázi.

Československá empirická sociologie šedesátých let si uchovala přes všechnu svou překotnou živelnost a mnohdy diletantství jednu přednost. V podstatě, i přes některé krajnosti, nikdy nepodlehla *alespoň na obecné úrovni* (jako třeba sociologie polská) optice dichotomie teorie a empirie a byla si vědoma, že práce výzkumníka má silné vazby k teorii, že je bez ní nemyslitelná. Domníváme se, že hlavní příčinou toho byl fakt, že naprostá většina sociologů měla silný institucionální, tradiční i emocionální vztah k marxistické koncepci společnosti, v níž je vztah empirie a teorie chápán jako dialektický vztah dvou stránek poznání. Je samozřejmě jinou otázkou, jak se toto obecné vědomí promítalo do konkrétní sociologické práce.

Problém obecné sociologické teorie

Jestliže nezbytnost teorie ve výzkumu tedy byla alespoň verbálně v podstatě všeobecně uznávána, polstatně jinak je tomu s otázkou „práva“ marxistické sociologie na obecnou teorii. Nechceme oživovat dnes alespoň zčásti již minulosti patřící diskuse o předmětu sociologie a jejím vztahu k historickému materialismu, vědeckému komunismu a speciálním společenským vědám, chceme však poukázat na některá možná úskalí a nebezpečí, jež se mohou ukázat jako aktuální.

Dnes je již téměř obecně mezi marxistickými pracovníky společenských věd přiznáno, že *sociologie je nefilosofická věda* (v tom smyslu, že není s filosofií identická, nikoli ve smyslu „nezávislosti“ na filosofii), což je myšlenka, kterou razil již v 50. letech Todor Pavlov,⁶ jež však byla pohřbena — v neposlední řadě v důsledku známých negativních vlivů kultu osobnosti na rozvoj společenských věd — soustavně ignorována. *Chápeme-li sociologii jako svébytnou vědu, pak implicitně uznáváme existenci či alespoň možnost obecné sociologické teorie*. Jasně to formuloval G. V. Osipov, který zjišťuje, že marxistická sociologie „studuje sociální strukturu společnosti (vnitrotřídní a mezitřídní vztahy, sociální instituce, které regulují tyto vztahy), vývoj a integraci

⁵ A. Gramsci: *Historický materialismus a filosofie* Benedette Croceho, Praha 1966, s 192.

⁶ Srv. T. Pavlov: *Teória odrazu*, Bratislava 1951, kapitola Sociologie a filosofie.

systémů a organizací v rámci společnosti“⁷, a současně konkrétněji načrtává základní obrys obecné sociologické teorie, tzv. sociální teorie, a vymezuje vztahy mezi teoretickou a aplikovanou sociologií. V jakém smyslu tedy je nebo může být problém obecné sociologické teorie aktuální, jestliže jednostranné a zužující pojetí sociologie jako neteoretické vědní disciplíny, popř. jako „zásobárny“ empirických dat pro filosofická zobecnění, je podle našeho soudu definitivně překonáno?

Potenciální aktuálnost tohoto problému je dána především specifickým československým společenským vývojem zhruba od roku 1960, který se nemohl neodrazit také ve vývoji sociologie samé a zejména v jejích vztazích ke komplexu společenskovědních disciplín, jež ve svém souhrnu konstituují marxistickou teorii společnosti. Budeme-li o celém problému uvažovat „modelově“ (tedy s jistými zjednodušeními), pak lze konstatovat, že se vyhranily zhruba tři základní tendence (postupně všelijak modifikované a konkrétně různě formulované):

1. koncepce, která je z hlediska současného stavu marxistické teorie společnosti, ale i podle prohlášení oficiálních činitelů stranického vedení různých socialistických zemí nepochybně překonána, koncepce, jež *upírala sociologii právo na existenci* s tím, že všechny základní problémové okruhy, které se přisuzují sociologii a konstituují její předmět, jsou v úplnosti pokryty tradičními součástmi marxismu-leninismu;
2. opačné pojetí, jež *pokládá marxistickou teorii společnosti*, jak byla rozvinuta v klasickém marxismu, za *překonanou, nemoderní, dobově podmíněnou* atd. s tím, že právě sociologie je s to marxismus „renovovat“, popřípadě — v radikálnějším pojetí — úplně nahradit;
3. pojetí vyjádřené citovanou koncepcí Osipovovou, jež vychází z těsné vazby sociologie s materialistickým pojetím dějin, koncipuje však sociologii jako samostatnou vědu, která je organickou součástí komplexu společenskovědních disciplín označovaného termínem „marxismus-leninismus“.

Československá sociologie se od počátku vyvíjela ve svém *hlavním a typickém trendu* jako marxistická společenskovědní disciplína a sociologové sami ve své *převážné většině* prosazovali třetí z uvedených koncepcí, což lze poměrně snadno doložit rozborem publikovaných sociologických materiálů. Negativní roli však sehrála část publicistiky, která mnohdy ve jménu sociologie vedla skrytý ideologický boj s marxismem (stačí ilustrativně uvést různá „desatera“ z roku 1968, psaná nikoli sociology, ale s použitím sociologické i pseudosociologické terminologie), i některá neuvážená prohlášení jednotlivých sociologů, jež význam sociologie hypertrofovala a přispívala tak ke vzniku oněch zmíněných neadekvátních představ o možnostech soudobé sociologie.

Zvláštní místo zde zaujímá problém *výuky sociologie na vysokých školách*, protože na první pohled se zdá, jako by zavádění výuky sociologie primárně sledovalo cíl nahradit ideologickou výchovu mladé generace seznamováním s výsledky „buržoazní sociologie“. Problém však má ještě některé další aspekty, na něž jsme jako sociologové povinni upozornit, nemá-li dojít ke známé situaci, kdy se s vaničkou vylévá i dítě. *Výuka sociologie nemůže suplovat výuku marxismu*, a to ani tehdy, vychází-li důsledně z marxistických pozic a respektuje-li plně vazby sociologie a ideologie. Výuka některých *konkrétních sociologických disciplín* na jistých typech škol však je podle našeho soudu naprosto nezbytnou součástí profesionální přípravy odborníků v řadě oborů lidské činnosti (v ekonomii, hospodářském řízení, lékařství, pedagogice atd.). Zavádění (popř. ponechání) výuky speciálních disciplín musí tedy být chápáno pouze jako *modernizace dílčích aspektů pedagogického procesu*, jako modernizace profesionální přípravy odborníků, v žádném případě však ne jako „modernizace marxismu“.

Nelze si konečně odpustit poznámku, že absolutní většina profesionálních sociologů tendenci „modernizovat“ marxismus sociologií nesdílela, naopak — mj. poučena tím, jak hluboce se studuje marxismus všude na světě — prosazovala i v pedagogickém procesu základní poznání, že to

⁷ G. V. Osipov: *Sociology. Problems in Theory and Methodology*, Moskva 1969, s. 20.

byl právě Marx, který „první postavil sociologii na vědeckou základnu“.⁸

Módní vlny a nebezpečí akademismu

Jestliže jedním nebezpečím pro rozvoj marxistické sociologie je plochý empirismus, pak druhým — a řekli bychom, že podstatnějším — je akademismus. V určitém období, kdy vědní obor dosáhne stadia relativní rozvinutosti ve smyslu rozpracovanosti vlastního pojmového aparátu, metodologických nástrojů, teorie a zejména ve smyslu kumulace empirických poznatků, jež se stávají stále nepřehlednějšími, vzniká potřeba *sebereflexe* nad stavem vědního oboru, jeho vnitřní výstavbou, vývojovými perspektivami atd. Tato sebereflexní fáze, která je objektivně naprosto nezbytná, však může vést k situaci, kdy uvažování o vědě samé hypertrofuje natolik, že se ztrácí ze zřetele vlastní objekt vědy. V konkrétním případě sociologie pak mnohdy dochází k tomu, že *sociologové vypovídají spíše o sociologii než o společnosti*, že povyšují esoterické problémy vlastní vědy na její jediný a vlastní předmět.

Sociologie — jako každá jiná věda — má ovšem svůj relativně autonomní vývoj, který je třeba respektovat a k němuž je nutno přihlížet (v neposlední řadě už proto, že řada zpočátku zdánlivě zcela akademických poznatků, přístupů a koncepcí může najít svůj zprostředkovaný praktický výraz, a to mnohdy velmi efektivní), nelze jej však absolutizovat. Odpoutání od sociální skutečnosti, o níž má sociolog vypovídat především, ztráta kontaktu s konkrétními společenskými problémy, k jejichž řešení má sociolog přispívat, je — ať už individuálně jakkoli motivovanou — podmínkou a do značné míry i příčinou vzniku akademismu, tj. mnohdy planého teoretizování, upnutí se na problémy spíše terminologické než věcné, povyšování metateorie nad výklad sociální skutečnosti atd.

Právě zde je také jedna z příčin vzniku některých módních vln, které se projevovaly nejen nekritickým přejímáním sociologického pojmosloví ze západní sociologie i tam, kde to bylo zcela nefunkční a věcně neodůvodněné, ale i přejímáním proble-

matiky, jež nebyla aktuální problematikou naší společnosti. V pozadí některých těchto koncepcí stála nezdůvodněná představa o možnosti „integrace“ společenských věd, jež objektivně nebyla ničím jiným, než přenesením koncepce „ideologické koexistence“ na půdu sociologie. Podstatu problému přesně vyjádřil akademik Sirácky: „Při řešení naléhavých sociálních, politických a ideových problémů dneška má sociologie — na úrovni vědy — klíčový význam. Ať je však jasno, že jde o sociologii jako *marxistickou vědu o společnosti*, nikoliv o její teoreticky nepromyšlenou „integraci“ s jinými sociologickými teoriemi a filosofickými koncepcemi. Nepřípustné je to zvláště tehdy, děje-li se taková integrace *ústupem* ze základních marxistických pozic.“⁹

Nebezpečí ústupu z marxistických pozic je ve sféře sociologické teorie nesrovnatelně větší než v oblasti konkrétního výzkumu. Jestliže většina výzkumných technik a procedur má univerzální charakter a je skutečně sama o sobě ideologicky neutrální, pak naopak každá sociologická teorie vyjadřuje nebo alespoň implikuje jistý ideologický obsah. Přítomnost ideologického obsahu nebo ideologicko-politických konsekvencí nemusí a *neměla by znamenat paušální odmítnutí každé nemarxistické sociologické teorie, předpokládá však její podrobnou a poučenou kritickou analýzu*.

Ani sféra zdánlivě „čisté metodologie“ však není prosta určitých nebezpečí nekritické recepce marxismu cizích ideologických či teoretických obsahů, popř. nebezpečí odklonu od požadavků konkrétně historické analýzy. Tak např. ve výzkumech, jež jsou koncipovány jako komparativní šetření, je zcela nezbytná technicko-metodologická unifikace, aby obdržené výsledky byly maximálně srovnatelné. Zdánlivě formální unifikace výzkumných technik implikuje také unifikaci pojmoslovnou, což se pak nutně dále promítá do formulace empiricky ověřovatelných hypotéz a do konstrukce operacionálně definovaných ukazatelů.

Takový postup může vyústit až v popření kvalitativních rozdílů mezi společenskými systémy, v jejichž rámci sledo-

⁸ V. I. Lenin: *Spsy*, sv. 1., Praha 1952, s. 150.

⁹ A. Sirácky: *Sociológia a integrácia vied*, Bratislava 1968, s. 6.

vaný jev existuje. Jako příklad nám může posloužit konstrukce indexu intergenerační mobility. Mobilitní indexy odrážející změny v profesionální struktuře v letech 1929 až 1937 a 1960—1967 jsou formálně totožné, způsob jejich výpočtu je identický, ale obsahově odrážejí zcela zřejmě kvalitativně odlišné společenské procesy, což žádá čistě „formální“ procedura není s to postihnout.

Akademismus, v němž se nepochybně odrážely některé módní vlny západní sociologie, má však ještě jednu formu, jež je nebezpečná spíše svými psychologickými než ideologickými důsledky. Je to „*marxistický akademismus*“, jehož podstatou je ulpívání na jednotlivých tezích marxismu při nepochopení jeho teoretické a metodologické podstaty a jenž se projevuje tím, že věcná argumentace, založená na konkrétně historické (tedy v neposlední řadě i sociologické) analýze, se nahrazuje vhodně či méně vhodně vybranými citáty z klasiků. Tento typ akademismu je ovšem nejvhodnější cestou jak odradit zejména mladou generaci od systematického a hlubokého studia základních děl marxismu-leninismu a je nepochybné, že nebezpečí konjunkturální vlny tohoto typu společenskovedního myšlení, jehož sterilita se jednoznačně prokázala v podstatné části literární produkce, ale i propagandistické a pedagogické praxe 50. let, se může stát aktuální.

Sociologie a ideologie

O tom, že sociologie kromě svých poznávacích (deskriptivně diagnostických a teoretických) a bezprostředně praktických (sociotechnických) funkcí plní i funkce ideologické, není nejmenších pochyb, a to dokonce ani tam, kde pojem ideologie má stále ještě především pejorativní nádechy.¹⁰ Sociologie ideologicky působí dvěma základními způsoby: nepřímo a bezprostředně, cílevědomě, programově.

Nepřímé ideologické působení sociologie je dáno prostou skutečností, že sociologické vědění se stává *sociálním faktem*, prvkem sociální situace, do níž vstupuje mnohdy nezávisle na subjektivním přání sociologů, stává se součástí společenského

vědomí, sítí ideologií jednotlivých společenských skupin, tříd a vrstev. Za tento typ ideologického působení sociologického vědění sociologové sami ne vždy nesou odpovědnost, protože i adekvátního poznání může být využito a zneužito k cílům, s nimiž se sociolog nemusí ztotožňovat. Tak např. působení masových sdělovacích prostředků v moderních společnostech, v nichž se bohatě (ne vždy však stejně kvalifikovaně) využívá prvků sociologického vědění, může být ve vztahu k danému sociálnímu systému jak eufunkční, tak disfunkční, přičemž o orientaci působení těchto nástrojů utváření veřejného mínění mohou sociologové — pokud se neangažují i v mimovědecké roli — rozhodovat jen zčásti nebo vůbec ne.

Marxistický sociolog by si však nejen měl být vědom této skutečnosti, nýbrž měl by být *současně aktivním a uvědomělým spoluvůdcem veřejného mínění*, protože — jak to formuloval polský marxista J. Wiatr — „sociologie je prakticky vlivná, působí-li ve své ideologické funkci jako intelektuální složka masového chování. Dosahuje se toho tím, že se chápe problému, jež jsou blízké praktickým životním zkušenostem mas, a vědomým úsilím o rozšíření sociologického vědění.“¹¹ Zde má sociolog odpovědnost přímou — odpovědnost za své veřejné vystoupení v *roli sociologa*, zejména pak za formu i obsah popularizační činnosti.

Jsme si vědomi, kolika a jakými nedostatky naše sociologie právě v tomto směru trpěla, co všechno a jak se popularizovalo, kolik společensky neužitečných problémů bylo empiricky zkoumáno, jakého stupně esoteričnosti bylo v některých pracích dosaženo atd. Nelze se však na druhé straně vyhnout ani poukazu na to, že československá sociologie byla po dlouhou dobu ve velmi specifickém postavení tím, že *nebyla dostatečně profesionalizovaná*, že za sociologa se prohlašoval tak říkajíc kdekdo a jeho nejednou neodpovědná prohlášení byla pak připsána „sociologii“. Dále je třeba poukázat na to, že někteří sociologové se politicky angažovali ne jako sociologové a jejich eventuální politické omyly pak nelze ztotožňovat s nesprávnou politickou orientací „sociologie“ obecně.

¹⁰ Srv. např. stat Nathana Glazera *The Ideological Uses of Sociology*, v: *The Uses of Sociology*, London 1968, s. 63 n.

¹¹ J. J. Wiatr: *Socjologia zaangażowana*, Varšava 1965, s. 26.

Uvažuje-li se o ideologické funkci sociologie, rozlišuje se někdy kromě záměrného ideologického působení a nevědomého ovlivňování sociální situace také *typ ideologické orientace*, tzv. apologetická a sociálně kritická funkce, pokud jde o základní charakteristiku vztahu sociologa k danému společenskému uspořádání. Tato polarizace ideologického fungování sociologie má svůj dobrý smysl ve společnostech, v nichž hybnou silou společenského pohybu je třídní antagonismus. Pak lze na konkrétních příkladech funkčnost takovéto dichotomie doložit. Jestliže je např. parsonsovský funkcionalismus apologetikou sociálního uspořádání soudobé americké společnosti, jestliže je abstraktní empirismus nástrojem aktivní spolupráce s daným systémem, pak millsovská orientace je naopak jeho radikálně demokratickou kritikou apod.

V socialistické společnosti však tendence povýšit sociologa na „arbitra“ a svrchovaného kritika, nebo naopak chápat jej jako pouhého experta, popř. propagandistu, jsou produktem buď naprostého nedorozumění, nebo zlé vůle. Marxistická sociologie rozvíjená v socialistickém společenském systému není ani apologetikou, ani jen kritikou. Má-li sociolog možnost být aktivním spolutvůrcem společenských programů a má-li optimální podmínky pro realizaci zdůvodněných a kvalifikovaných sociotechnických návrhů, pak je současně spoluodpovědný za stav společenského rozvoje nejen jako občan, ale především jako sociolog.

To ovšem neznamená, že aktivní vztah sociologa ke společenské skutečnosti se redukuje na jeho podíl při vypracovávání kvalifikovaných expertiz, na jeho aktivní účast při společenském plánování atd. Sociolog musí vždy mít jistý „náhled“, který mu umožňuje vidět řadu problémů, jež dosud nenabývaly dramatictější formy. Protože však socialistická společnost nevytváří žádné *umělé* bariéry pro řešení rozporů, jež v jejich zárodečné formě může právě sociolog identifikovat, není na místě psychologická póza ani svrchovaného arbitra, ani nezainteresovaného kritika.

Připomeňme shrnující myšlenku Gramsciho, že „je nutno rozlišovat mezi ideologiemi historicky organickými, to jest ta-

kovými, jež jsou nezbytné pro určitou základnu, a ideologiemi neoprávněnými, uměle vykonstruovanými, chtěnými. Ideologie historicky nutné... organizují lidové masy a vytvářejí prostředí, v nichž se lidé pohybují, uvědomují si své postavení, zápasí atd., ... vykonstruované ideologie jsou pramenem jen individualistických hnutí...“¹² V tom je podle našeho soudu podstata odpovědnosti československého sociologa za ideologické působení jeho vědy: musí být aktivním spolutvůrcem „ideologie historicky organické“ — k čemuž se musí jako občan identifikovat se společenským systémem, v němž žije, — a aktivním kritikem „ideologií vykonstruovaných.“

Možnosti a podmínky praktického uplatnění sociologie v socialistické společnosti

Rozvoj socialistického společenského řádu, jehož jedním definičním znakem je centrální a plánovitě řízení podstatných sociálních procesů, životně závisí na informacích o sociální skutečnosti, protože je potřebuje jak k predikci budoucích stavů společenského systému, tak k jejich cílevědomému a kvalifikovanému řízení. *Socialistický společenský řád tedy objektivně dává sociologii nejlepší podmínky k praktickému uplatnění i k jejímu vnitrovědnímu rozvoji*, podmínky nesrovnatelně lepší, než je tomu ve společnostech západních, kde existují zcela zřejmé společenské limity, jež sociolog nemůže překročit.

Uvedme ilustrativní příklad ze Spojených států, o nichž se do značné míry právem tvrdí, že využívání sociologického vědění je tam organickou součástí práce řady institucí nejrozličnějšího druhu. Řadu let se američtí sociologové zabývají problematikou rasových a etnických vztahů a mnozí z nich jsou aktivními stoupenci desegregačních hnutí. Stačí však nahlédnout do studie T. F. Pettigrewa a K. W. Backa, abychom se přesvědčili, že využití sociologického potenciálu v oblasti desegregačního úsilí naráží na jednoznačné *společenské překážky*. Na první místo mezi příčinami neúspěchu sociologů v dané sféře kladou totiž tyto autoři „strach velkých soukromých nadací a státních výzkumných zařízení, jež byly krajně ne-

¹² A. Gramsci, c. d., s. 92.

ochotné podpořit výzkum desegregačního procesu“, a dále „atmosféru odporu k rasové změně ze strany krajních segregationistů, kteří se snažili omezit jak společenskovědní výzkum, tak jeho aplikace.“¹³

Takové a podobné limity v socialistické společnosti neexistují. Jedna věc však jsou objektivní možnosti, druhá jejich maximální a společensky nejefektivnější využití. Alespoň částečnou odpověď na otázku, proč československá sociologie nevyužila všech svých možností, dává rekapitulace jejího vývoje v posledních letech.¹⁴ Pokusíme-li se — bez nároku na úplnost — alespoň zhruba charakterizovat to, čím se vyznačoval rozvoj československé sociologie v posledních asi pěti letech, musíme podtrhnout tyto momenty:

a) Bouřlivý růst *institucionální základny sociologie*, a to jak na vysokých školách a v akademii věd, tak ve stranických institucích, v resortní výzkumné základně v podnicích i ve větších závodech a v kulturních institucích. Tento rozvoj byl spojen s potřebou nových kvalifikovaných kádrů — profesionálních sociologů, jichž byl značný nedostatek. Upozornili jsme již, jaké škody napáchal diletantismus, a v této souvislosti nelze pominout skutečnost, že se mnohdy institucionalizovala pseudosociologie, tj. nedostatečně kvalifikovaný přístup zejména k empirickému výzkumu, který sociologii nejednou v očích těch, kdož byli objekty takovýchto výzkumných akcí, diskreditoval.

b) Nejširší *školící základnou*, z níž se rekrutovali noví sociologové, byly dvouroční kursy (školení), pořádané nejčastěji Vysokou školou politickou. Sociologickou tematikou se zabývaly také různé podnikové instituty, postgraduální kursy kateder vysokých škol, různé typy večerních universit i RSV, tematické kursy nebo přednášky pořádané Sociologickým ústavem a Sociologickou společností. Katedry sociologie v Praze, Brně i Bratislavě a fakulta sociálních věd a publicistiky v Praze teprve začaly vychovávat nové posluchače s hlavním studijním oborem sociologie.

Spontánní zájem veřejnosti a řídicích orgánů se markantně odrazil i v popula-

rizační činnosti, jež však nejednou — zejména tím, že byly mnohdy jednostranně zdůrazňovány metodologické problémy — produkovala sociology-diletanty. Sociologie jako rozvinutá věda musí být popularizována, její systematické studium jako vědy však nelze ničím dlouhodobě suplovat.

c) Byla hojně překládána, popularizována a vydávána nejrůznější *sociologická literatura*, byly zvýšeny kvóty na nákup zahraniční literatury a časopisů. Objevily se i první původní práce československých sociologů. Začal vycházet Sociologický časopis a slovenský časopis Sociológia a sociologická tematika se objevovala i v řadě časopisů s populárnějším nebo širším zaměřením (Index, Sociologica) nebo v interních materiálech různých institucí (Přehled, Vědecké informace, Zprávy Československé sociologické společnosti, studijní materiály čs. rozhlasu, VPA KG, Vysoké školy politické aj.)

Zhodnocení literární, překladatelské i publicistické činnosti by se mělo stát předmětem samostatné diskuse. Je však nutno již nyní objektivně konstatovat, že i zde se projevila živelnost a nejednou i osobní či skupinové zájmy, čehož výsledkem je, že základní sociologickou literaturu — soudobou i z dějin sociologického myšlení — český čtenář prakticky nemá k dispozici, nemluvě o nezbytných učebnicích, jež nemohou nahradit sebelépe napsané populární příručky. Nehceme čtenáři předkládat žádný „komentovaný bibliografický přehled“. Stačí však přehlédnout výsledky dosavadní ediční praxe, zejména v oblasti překladové literatury, abychom mohli konstatovat na jedné straně její značnou nedomyšlenost, na druhé straně pak jistou míru ideologické tolerance, která neumožňovala principiální marxistické zhodnocení výsledků západní sociologie

Tak např. byla nepochybně správná orientace na vydávání základních prací z okruhu americké tzv. nové sociologie (Millsova *Mocenská elita* a *Sociologická imaginace*, Riesmanův *Osamělý dav*, Why-

¹³ *Sociology in Desegregation Process: Its Use and Disuse*, v: *The Uses of Sociology*, London 1968, s. 706.

¹⁴ Zdůrazňujeme, že nám jde především o ty

příčiny, které leží v oblasti sociologie samé. Nepochybně by bylo možno analyzovat i řadu problémů, jež jsou vně sociologie — v tom však není smysl naší stati.

tův *Organizační člověk*), ale je stěží pochopitelné módní oslnění Frommem, vedle jehož zásadní práce *Man for Himself* (česky *Člověk a psychoanalýza*) byly vydány i studie, bez nichž si lze překládovou sociologickou produkci docela dobře představit, a to tím spíše, že překlady prací zásadní povahy zcela chybějí. Obdobně lze pokládat za zdůvodněný ediční čin vydání prací z okruhu tzv. frankfurtské školy (*Dialektika a sociologie*), právě opačně však je možno hodnotit překlad *Výzkumu veřejného mínění* od Noellové; nepodceňujeme nikterak vydávání osvědčených metodologických příruček, ale v tomto případě nakladatelství zřejmě nemělo nejšťastnější ruku, uvážíme-li, jak rozsáhlá produkce daleko kvalitnějších příruček tohoto druhu je k dispozici.

Samostatný rozbor by vyžadovalo vydávání překladů z polštiny. Předběžně lze opět konstatovat, že po nasycení potřeby základních, orientačních textů se mělo přejít naprosto důsledně k vydávání jen nej kvalitnějších prací (jak je tomu v případě práce *Wesołowského Třidy, vrstvy, moc* nebo *Masové kultury* od Kłoskowské). Literární produkce ostatních socialistických států pak zůstala českému čtenáři prakticky „utajena“ (čestnou výjimkou je výbor *Sociologie v SSSR*, který vydala Svoboda, a překlad nepřilži zdařilé práce Hegedusovy). Je např. stěží omluvitelné, že byly ignorovány vynikající výsledky sovětských sociologů v oblasti použití kvantitativních procedur nebo výsledky empirických výzkumů postavení člověka v pracovním procesu.

d) Vznikla *Československá sociologická společnost*, která rozvinula bohatou vědeckopopularizační činnost. Jejím prostřednictvím byla do ČSSR pozvána řada vynikajících světových sociologů, ať již na individuální pobyt, či na různé konference nebo semináře. Výraznou událostí pak byl I. československý sociologický sjezd v Bedřichově, jehož se zúčastnilo téměř 500 osob. Velké množství konferencí, symposií a seminářů uspořádaných v uplynulém období svědčí také o tom, že sociologické instituce disponovaly i značnými finančními prostředky (ve srovnání s poměry na Západě bylo u nás např. výjimkou, aby si účastník konference pobyt hradil z vlastních prostředků). Podstatně se zlepšily i *stipendijní možnosti* a mož-

nosti účasti na zahraničních sociologických akcích, zvláště na Západě. Jinou otázkou ovšem je zhodnocení skutečné efektivity studijních pobytů v cizině.

e) Začalo být samozřejmostí, že práce sociologa je — na rozdíl třeba od práce filosofa — značně nákladná. Pozvolna rostlo i *technické vybavení sociologických pracovišť*, jejich vybavení středně technickými kádry, rozvíjela se spolupráce s výpočetními středisky, sestavovaly se výpočetní programy, budovaly se tazatel-ské sítě atd.

Je pochopitelné, že v kostce naznačený prudký růst sociologie jako vědecké disciplíny se neobešel bez vážných chyb a problémů. Domníváme se, že jednou z podstatných chyb naznačeného vývoje byla jeho *živelnost a nekoordinovanost*. Nemysleme ovšem, že bylo možné se pokusit okamžitě o plánovitý a centralizovaný, tedy cílevědomý rozvoj československé sociologie podle předem daného projektu, nicméně však nezbytné proporce mezi cílevědomostí a živelností byly porušeny, a to nikoli ve prospěch cílevědomosti.

Jako dílčí doklad bychom mohli uvést alespoň jeden příklad: již nejméně 4 roky se na různých sociologických fórech pravidelně, ale marně mluví o nutnosti zavedení centrální evidence empirických výzkumů, která je nezbytným předpokladem pro výměnu zkušeností v praktické práci a prvním krokem k plánovitosti na tomto poli (nehledě k odstranění ztrát vznikajících tím, že se týž problém nákladně řeší na několika místech). Je málo pochopitelné, že právě sociologové, kteří *profesionálně* doporučují nezbytnost dodržování základních racionalizačních pravidel v nejrůznějších institucích, jednají často iracionálně v záležitostech týkajících se jejich instituce; nechyběly totiž hlasy, které odmítaly projektování dalšího vývoje sociologie, poukazující na nebezpečí direktivního řízení, reglementace a porušování „pravidel demokracie“.

Nechceme se pokoušet o komplexní rozbor chyb a omylů v předchozím rozvoji sociologie; nejsme k tomu ani kompetentní, ani nemáme shromážděn nezbytný argumentační materiál. Pouze se pokoušíme nadhodit k nezbytné další diskusi ty problémy, které, jak se domníváme, stanou v ohnisku diskusí příštích dní.

Spíše se soustředíme na pozitivní otázku, která je podle našeho názoru klíčová: *které problémy by sociologie měla řešit, nechce-li živořit jako akademická disciplína* (má-li se překonat nebezpečí pouze imanentního rozvoje sociologie) *a chce-li si udržet podporu a zájem veřejnosti i řídicích orgánů?*

Základním požadavkem je podle našeho soudu soustředění veškeré intelektuální kapacity k aktivnímu podílu na řešení *aktuálních a objektivních společenských problémů*, jež se mnohdy nemusejí kryt s individuálními badatelskými zájmy jednotlivých sociologů. Individuální zájem musí být do značné míry podřízen společenské objednávce a řídicí orgány — zadavatelé a objednatelé — by naopak měly spontánního badatelského zájmu sociologů využívat všude tam, kde je to možné a žádoucí.

Respektování dialektického vztahu mezi potřebami společnosti a potřebami rozvoje vědy by v socialistické společnosti mělo být samozřejmé. Větší nebezpečí však vidíme nikoli v tom, že by se zastavil nebo zpomalil autonomní vývoj sociologie, že by se sociologie přilíši „utilitarizovala“, nýbrž v tom, že by mohla ztratit svůj *raison d'être*: poznávat skutečně aktuální společenské problémy, zaujímat k nim stanoviska a navrhnout — pokud je to v jejich silách — adekvátní praktická opatření.

Uveďme alespoň ilustrativně některé z takových problémů:

1. Aktuální *ekonomické problémy*, jež je možné řešit pomocí sociologických prostředků:

- problémy pracovní morálky — motivace — fluktuace
- mládež v pracovním procesu — motivace výkonu
- pracovní skupiny a organizace práce
- sociologické problémy řízení

2. *Sociální politika*:

- problémy sociálně slabých (penzisté, lidé se sníženou pracovní schopností, rodiny s více dětmi, osamělé matky)
- problémy zaměstnaných žen
- sociologické otázky zdraví a nemoci

3. *Prevence deviantního chování*:

- alkoholismus
- deviantní chování mládeže
- sociologické problémy sexuálních vztahů

4. *Utváření společenského vědomí, veřejného mínění*:

- optimální formy propagandy a sledování jejich efektů, odstraňování předsudků apod.

5. *Školská politika*:

- sociologické problémy výchovy mladé generace
- sociologie vzdělání dětí, mládeže a dospělých
- zkoumání hodnotových orientací mladé generace

6. *Národnostní politika*:

- vztahy mezi národnostními skupinami a etnickými celky
- problémy překonávání společenské distance
- cikánská otázka aj.

Nechcen z říci, že se v těchto oblastech nic neudělalo, že nebylo dosaženo žádných pozitivních výsledků. Zdá se nám však, že činnost sociologických institucí byla mnohdy nesoustředěná a nekoordinovaná, přičemž výsledný efekt byl mnohdy malý a často neodpovídal ani vynaloženým prostředkům, ani pracovnímu úsilí sociologů.

Je možné ponechat pro další diskusi otázku proporce mezi orientací na bezprostředně aktuální problémy a orientací na tematické okruhy, jejichž zpracování je podmínkou rozvoje vědní disciplíny samé. My zde chceme pouze zdůraznit, že bude velmi těžké zajistit rozvoj československé sociologie bez řešení aktuálních problémů, že bude obtížné zajistit, aby každému výzkumnému pracovníku-sociologovi byla poskytnuta přiměřená dotace k exploataci problémového okruhu, který si zvolil sám, „autonomně“, se zřetelem pouze na vlastní vědecký zájem.

Je nutné si uvědomit, že rozsáhlost předmětu sociologie přímo nutí k soustředění finančních prostředků a pracovních sil na užší okruh problémů, že není možné v rámci poměrně malého státu pokoušet se megalomansky pokrýt sociologickou problematiku v celé její šíři. Do popředí se v této souvislosti dostává *nezbytnost kooperace mezi sociologickými institucemi a nezbytnost posílení řídicí funkce ústředních sociologických institucí i Sociologického časopisu* při koordinaci konkrétních pracovních úkolů. Plněním úkolů vycházejících z aktuální společenské objednávky je přitom možno daleko lépe

zajistit propojení mezi stranickými a státními orgány na jedné straně a sociologickými institucemi na straně druhé, kontrolu práce a výsledků i kvalifikované stranické řízení sociologických pracovišť.

Samozřejmým předpokladem rozvoje každé vědní disciplíny je *rozsáhlá mezinárodní spolupráce*, jež by měla být nadále rozvíjena, aby mohlo být kriticky využito všech pozitivních výsledků rozvoje sociologie ve světě. Týká se to jak rozvíjení kontaktů navázaných se západními sociology při samozřejmém vyloučení aktivních odpůrců marxismu, tak především koordinace vědeckovýzkumných úkolů, na nichž pracují *sociologové socialistických zemí*. Přes řadu sociokulturních rozdílů mezi socialistickými zeměmi zůstává jako nejpodstatnější skutečnost, že obrovské množství společensky aktuálních problémů je ve všech těchto zemích podobné. Přitom je stěží omluvitelný povýšenecký postoj některých našich sociologů k výsledkům sociologické práce v jiných socialistických zemích, který byl nejednou produktem minimální informovanosti a nezájmu. Uvedeme některá fakta:

Sovětské sociologové vlastně již od r. 1958 budovali různé sociologické instituce, jejichž práce je velmi zajímavá a společensky efektivní a byla oceněna i nejvyššími stranickými a státními činiteli. V SSSR pracuje nejméně 220 větších sociologických institucí a nespočet různých laboratorů a kabinetů, často pod nejrůznějšími názvy. V NDR je větších institutů zabývajících se přímo nebo nepřímo sociologií dokonce více než 30. V poslední době rozvíjí výrazně svou činnost sociologie bulharská (mj. v souvislosti s přípravou světového sociologického kongresu ve Varně) a sociologie rumunská. O rozvoji polské sociologie — přes všechnu její známé vývojové peripetie — a sociologie jugoslávské mluvit netřeba.

Sovětské sociologové se již léta s úspěchem zúčastňují světových sociologických kongresů. Je škoda, že neexistuje mezinárodní koordinace práce sociologů v socialistických zemích nebo takové odvětví jako srovnávací sociologie socialismu. V této oblasti máme velké dluhy a bylo by žádoucí, aby se opravdu něco udělalo. Domníváme se, že je na čase přejít od manifestačních návštěv v SSSR k *faktické* spolupráci na běžných společenských úko-

lech, k setkáním a diskusím skutečně pracovním. Doufejme, že nebude jedinou vlašťovkou konkrétní sociologické spolupráce novosibírský seminář, který se konal v červenci 1970 za účasti asi 120 sovětských sociologů a asi 80 sociologů z jiných socialistických zemí, který byl věnován matematickým metodám v sociologii.

Závěrem

Nepočítáme s tím, že by načrtnutá kritická analýza a námi naznačený trend sociologické práce byly všemi pracovníky uvítány a přijaty s otevřenou náručí. Uplatnění našich myšlenek by totiž bezpochyby znamenalo daleko větší podřízení pracovníka profilu úkolu, na němž se v daném období pracuje, a ne, jak tomu bylo mnohde doposud, podřízení výzkumné základny jednotlivým dílčím zájmům pracovníků. Na druhé straně by tento trend samozřejmě — jak bylo řečeno — neměl znamenat *likvidaci* drobné výzkumné práce na imanentním rozvoji sociologie a na problémech, jimiž se jednotliví pracovníci zabývají z vlastního zájmu, ale měl by vést především k omezení chaotičnosti a ke zdravým proporcím mezi oběma částmi vědecké práce.

Předpokladem toho, aby byla v dosa- vadní míře udržena podpora státních a stranických orgánů rozvoji československé sociologie, je ochota československých sociologů plně se angažovat za splnění těch úkolů, jež jsou objektivně aktuální. Domníváme se, že bude záležet především na sociologích samých, do jaké míry se prokáže nezbytnost, aby se spolupodíleli na řešení naléhavých úkolů, před nimiž stojí současná společnost.

Резюме

Петрушек М., Капр П., Шафарж З.:

Ответственность социологов

Предлагаемые дискуссионные материалы пытаются дать основную характеристику развития чехословацкой социологии, ее современного состояния и перспективных тенденций развития. Авторы исходят из предпосылки, что среди общественности создалось представление «редуцированной социологии», т. е. такой социологии, которая ограничивается эмпирическим исследованием и социально-техническими приложениями его результатов. Марксистская социология, но не являющаяся

только социотехникой, или только эмпирическим исследованием. В этой связи авторы характеризуют т. н. «плоский» эмпиризм, который по их мнению не тождествен с неизбежной, социографической (описательной) фазой социологической работы, а является концепцией, программно отказывающейся от теоретического объяснения социальной действительности, и в метатеорию которой вмонтировано представление об абсолютной невозможности, или нефункциональности экспланации. Воспринимая социологию как самостоятельную науку, мы вынуждены признать существование, или по крайней мере возможность, социологической теории, а следовательно не только теории в исследовании, но и общей социологической теории, исходящей из теоретико-методологических предпосылок материалистического понимания истории. Авторы подвергают критике некоторые экстремные точки зрения, с одной стороны сводящие социологическую теорию к историческому материализму, с другой стороны пытающиеся «заменить» социологией якобы устаревшую теорию общественного развития в том виде, в каком она была разработана классическим марксизмом. Авторы отказываются как от попыток изъять социологию из рамок марксистской общественной науки, придав ей характеристику неидеологической науки, так от негативистского отношения к социологии вообще. Главную проблему современного состояния чехословацкой социологии они видят в дилетантизме, проявлявшемся прежде всего в сфере исследования, и в академизме, сущность которого состоит в отрыве от актуальной, общественной проблематики и в сосредоточении внимания на внутринаучные проблемы. Подчеркивается также идеологическая функция социологии и ответственность социологов за публичные выступления, особенно за характер популяризационной деятельности. После краткой характеристики развития чехословацкой социологии с 1960 г. авторы перечисляют в форме дискуссии главные задачи, стоящие перед социологией. Они исходят из предпосылки, что в условиях социалистического общественного строя социология имеет все возможности для того, чтобы развивать все свои основные социальные функции — познавательные, социально-технические и идеологические. Использование этих возможностей требует сосредоточение интеллектуальных сил и материальных средств для решения актуальных, объективных общественных вопросов, одновременно учитывая и необходимость изучения и тех проблем, разработка которых обязательна для развития социологии как научной дисциплины. Авторы подчеркивают значение международного сотрудничества и обращают внимание на то, что несмотря на ряд социально-культурных различий между странами социализма самым существенным является то, что имеется огромное количество аналогичных общественных, актуальных проблем. В заключительной части статьи указывается, что дальнейшее развитие социологии и поддержка со стороны общественности и руководящих органов обусловлены прежде всего тем, что социологи более интенсивно

сосредоточат свое внимание на актуальных общественных проблемах и избрание направления их исследовательской работы будет в гораздо большей степени подчинено нуждам развития общества.

Summary

Petrusek M. — Kapr J. — Šafář Z.:

The Sociologists' Responsibility

This discussion material presents an attempt at elaborating a fundamental characterization of the development of Czechoslovak sociology until now, of its contemporary state and of its perspective developmental tendencies. The authors proceed from the assumption that, in the general public, the idea of a „reduced sociology“ has taken its rise — i. e. of a sociology limited to empirical research and to the sociotechnical applications of its results. The Marxist sociology is not only sociotechnique, it is not only empirical research. In this connection the authors characterize the so-called flat empirism that, according to their opinion, is not identical with the indispensable sociographic (descriptive) phase of sociological work, but with a conception the program of which abstains from explaining social reality, and in the metatheory of which the idea of an absolute (i.e. not topical) impossibility or non-functionality of explanation is embodied. In conceiving sociology as an independent science, we also implicitly acknowledge the existence or at least the possibility of sociological theory, i. e. not only of a research theory but also of a general sociological theory based on the theoretico-methodological premises of the materialist conception of history. The authors criticize some extreme viewpoints which, on the one hand, tend to reduce the sociological theory to historical materialism, and, on the other hand, attempt to replace by sociology the allegedly obsolete theory of social development, as it was developed in classical Marxism. Thus they refuse not only the attempts to exclude sociology from the framework of the Marxist social science and to ascribe it the characteristics of a non-ideological science, but also the negativistic attitudes to sociology in general. They see the main problems of the contemporary state of Czechoslovak sociology, on the one hand, in diletantism as it revealed itself primarily in the sphere of sociological research and, on the other hand, in academism, the substance of which is the detachment from topical social problems and the concentration of all attention on the internal problems of science. Also the ideological function of sociology and the sociologists' responsibility for public performances and especially for the character of popularization activities are emphasized. After briefly characterizing the development of Czechoslovak sociology since 1960, the authors outline — in the form of discussion — the main tasks facing sociology. They proceed from the assumption that, under the

conditions of the socialist social system, sociology is given all the pre-conditions necessary for its development in all its basic — i.e. the cognitive, sociotechnical and ideological — social functions. Taking advantage of these possibilities, however, requires the concentration of both the intellectual capacity and material means on solving topical, objective social problems, while fully respecting the necessity to deal also with problems the solution of which conditions the development of the scientific discipline itself. They underline the significance of international collaboration and emphasize the fact that, in spite of a number

of socio-cultural differences among the socialist countries, it is of substantial importance that a very great number of topical social problems arising here is analogous. The paper closes by stating that the further development of sociology as well as its support on the part of the public and the leading authorities are conditioned primarily by the sociologists' far more intensive concentration on topical social problems and by their subordinating the choice of their research orientation to the needs of the development of society to a far greater extent than has been the case hitherto.

Otázkou, kolik pracovníků může či měl by vedoucí bezprostředně koordinovat a vést, čili problematikou tzv. rozpětí vedení se organizační teorie zabývá více než padesát let (viz např. H. Fayol) a organizační praxe dokonce už několik tisíc let (viz např. bible, která popisuje, jak Mojžíš zorganizoval Židy, určil tisíčníky, setníky a desátníky, tj. zvolil rozpětí vedení = 10).

Organizační teorii a koneckonců i praxi přitom zajímá rozpětí vedení především ve významu tzv. „optimálního rozpětí vedení“ (dále jen ORV) chápaného jako maximální počet podřízených (členů instituce, pracovníků), které daný vedoucí v dané konkrétní situaci může (přímo) vést a současně přitom efektivně plnit všechny požadavky „lidské“ i „věcné“ stránky řídicího procesu.

Toto ORV se může od „skutečného rozpětí vedení“, tj. počtu podřízených (členů instituce, pracovníků), které daný vedoucí skutečně vede, lišit nebo se s ním shodovat. „Skutečné rozpětí vedení“ lze nadto ještě dále diferencovat na: „formalizované rozpětí vedení“, představované počtem podřízených stanovených vedoucím formální organizací, a „neformální rozpětí vedení“, představované počtem členů instituce (pracovníků), pro které je daný vedoucí vůdcem, jehož autoritě se podřizují. Kterékoli ze jmenovaných rozpětí vedení může být v konkrétní situaci menší, shodné, nebo větší než ostatní rozpětí vedení.

Zájem o ORV je vyvoláván tím, že významnější překročení ORV (ať již bylo způsobeno tím, že ORV není známo, nebo tím, že bylo stanoveno špatně, či tím, že správně stanovené rozpětí vedení se nedodrжуje) je pro instituci spojeno s neplněním nebo nedostatečným plněním všech požadavků kladených na vedoucí, všech

požadavků „lidské“ a „věcné“ stránky řídicího procesu, což snižuje efektivnost vedoucích a instituce. Mají-li vedoucí příliš mnoho podřízených, projevují se u nich mnohdy tendence k omezování počtu a délky styků s jednotlivými podřízenými, což vzápětí může mít za následek povrchnost při rozhodování u vedoucího a pokles pracovní motivace u podřízených. Je-li rozsáhleji překročen optimální počet podřízených a vedoucí se přesto snaží zajistit všechny potřebné vztahy a styky, může mu to znemožnit, aby se soustředil na klíčové otázky své řídicí funkce, nebo budou u něho patrné tendence přesunout určitý objem práce a rozhodování na (pokud jsou) vyšší stupně řízení, což může vést k nežádoucí centralizaci či přetěžování řídicích pracovníků vyšších řídicích stupňů, anebo se bude snažit přenést rozhodování na členy své skupiny a (pokud jsou) na nižší řídicí stupně, s možnými zápornými důsledky pro kvalitu rozhodování.¹

K jiným známým důsledkům nadměrného počtu podřízených a přetíženosti vedoucího patří oddalování nutných řešení, řešení problémů v útvaru bez účasti vedoucího apod. Při významnějších odchylkách od ORV směrem dolů se naopak dostatečně nevyužívá cenný čas a schopnosti kvalifikovaných pracovníků—vedoucích buď vůbec, nebo jen méně náročnými činnostmi; zvětšuje se počet útvarů, počet vedoucích, případně dokonce počet řídicích stupňů, což přímo i nepřímo (např. přes růst komunikačních problémů a nákladů) zvyšuje náklady na řídicí činnost a má tendenci negativně korelovat s řadou dalších skutečností (např. s nadměrnou

¹ Je-li však kvalita rozhodování u členů a (což mohou být titíž lidé) na nižších řídicích úrovních vyšší, pak důsledky jsou naopak kladné, a tudíž překročení ORV může mít i pozitivní účinky. Odtud v případě potřeby decentralizace se jistě překročení ORV (nemluvíme již o zvýšení rozpětí vedení z nízkého na optimální) na vyšších organizačních stupních může jevit jako dočasně žádoucí prostředek.

Obecněji ovšem platí, že právě ORV významně působí na optimalizaci centralizace a decentralizace. Problém je však v tom, že úroveň centralizace či decentralizace je nejen ovlivněna rozpětím vedení, je nejen výsledkem, ale také a především příčinou jistého rozpětí vedení; o tom, že úroveň centralizace a decentralizace a z toho vyplývající důsledky jsou zároveň činiteli, které vystupují jako faktory při určování ORV pro danou situaci viz dále.

centralizací pravomocí,² ztěžováním kvalifikačního růstu a rozvoje iniciativy a aktivity podřízených aj.). Konečným důsledkem pak opět je nižší efektivnost vedoucích i celé instituce. Proto se všeobecně uznává³ potřeba a význam určování ORV a důležitost jeho dodržování. Specificky pak potřebu pozornosti k optimalizaci počtu podřízených podtrhuje naše současné racionalizační úsilí.

Problém ovšem vzniká při přechodu od proklamací k odpovědi na konkrétní otázku: jak určit ORV? Navzdory pokusům mnoha autorů dosud žádný jednoduchý návod k přesnému určení ORV neznáme. Koncepcí, jak určovat ORV, však existuje několik. Patří k nim zejména teorie V. A. Graicunase, závěry o ORV odvozené z výsledků empirických šetření o rozpětí vedení v praxi a mnohofaktorová analýza.

Teorie Graicunase

V. A. Graicunas vyšel při určování, jaký optimální počet podřízených by měl vedoucí mít, z matematických výpočtů možných vztahů mezi vedoucím a vedenými, a to: 1. tzv. přímých jednotlivých vztahů. Jejich počet odpovídá počtu podřízených; 2. tzv. přímých skupinových vztahů. Rozumí jimi vztahy mezi vedoucím a jednotlivcem v přítomnosti jiného člena či jiných členů skupiny. Jejich počet je určen vzorcem: $n \left(\frac{2^n}{2} - 1 \right)$, přičemž

n = počet podřízených. 3. tzv. křížových vztahů. Rozumí jimi vztahy mezi členy skupiny, ve kterých vedoucí sice není účasten, ale které se ho také nepřímo dotýkají. Jejich počet je dán vzorcem: $n(n - 1)$.

Celkový počet vztahů je pak určen vzorcem: $n \left(\frac{2^n}{2} + n - 1 \right)$. Jejich počet geometricky roste s růstem počtu podřízených. Zatímco při 3 podřízených počet možných vztahů výše uvedeného druhu činí 18, při 5 podřízených již 100, při 10

podřízených 5 200 a při 18 podřízených dokonce 2 359 602.

Poznatek o velkém růstu výše uvedených vztahů s růstem počtu podřízených vedl V. A. Graicunase (a později další organizační teoretiky), zejména ve spojitosti s poznatky psychologie o omezené schopnosti mozku věnovat současně pozornost širší škále jednotlivostí, tj. v souvislosti s poznatky o omezenosti tzv. „rozpětí pozornosti“, k závěru, že rozpětí vedení je velmi malé a nemělo by překročit počet šesti podřízených. Myšlenku V. A. Graicunase o maximálním počtu šesti podřízených převzal L. F. Urwick a počet 5—6 podřízených (v případě, že jejich úkoly těsně souvisí) vyhlásil za organizační princip (viz E. F. L. Brech, [2] s. 108). Ideální počet podřízených, zejména u vedoucích vyšších řídicích stupňů, viděl v počtu čtyř. Pouze u nejnižší organizační úrovně připouštěl 8—12 podřízených.

Zásadu, že 5 nebo 6 podřízených je maximum a 4 podřízení, zejména pro vyšší řídicí stupně, tvoří optimum, pak přijali další autoři (viz např. R. C. Davis, [3] s. 276).

Zásada „pěti“ se objevuje i v naší organizační literatuře, a to dokonce v organizační literatuře nedávné doby. A. Schmid [21] (s. 58 a 59) např. píše:

„Z grafického znázornění zřetelně vidíme, jak pronikavě se zvyšuje počet pracovních vztahů a jak se tyto vztahy komplikují, když se zvyšuje počet podřízených pracovníků. Velmi nápadný je však růst počtu vztahů od čtyř, případně od 5 podřízených výše. Tento jev je v souladu se známým praktickým poznatkem, podle něhož nemá být vedoucím na vyšších stupních řízení podřízeno více než pět pracovníků.“

„S rostoucím požadavkem všestranné koordinace činnosti podřízených pracovníků, tj. s rostoucím významem příčných a skupinových pracovních vztahů klesá počet pracovníků přímo podřízených jednomu vedoucímu. Jestliže vycházíme z předpokladu, že všechny příčné a skupinové vztahy jsou pro plynulý chod činnosti významné, nutné se zvyšuje celkový počet vztahů, a to od čtyř, popřípadě od pěti podřízených pracovníků výše; zde je zřejmě hledané optimum.“

² Na tuto možnost upozorňuje např. B. Gluški [7] (s. 33), podle kterého: „Nadměrný počet stupňů organizační struktury (což je vlastně důsledek malého rozpětí vedení — pozn. MM) posiluje tendenci k centralizaci řízení, protože čím více stupňů, tím více práv si vyhražují vyšší úrovně.“ Odtud lze také užít rozšíření rozpětí vedení jako doprovodný prostředek při decentralizaci k zabránění opětovné postupné centralizaci. Tento prostředek k udržení decentralizace prý užila firma Sears, Roebuck (tamtéž, s. 31).

³ Sociologové a sociální psychologové ovšem obvykle pojem ORV neuplatňují. Jejich požadavky na optimální velikost pracovních skupin, na orientaci vedoucího nejen k problémům výroby, ale též k problémům pracovníků, na individuální přístup k pracovníkům, na úzké osobní vztahy a relativně časté, nebo při menší frekvenci alespoň dosti dlouhé styky vedoucího s podřízenými, na skupinové formy vedení a vytváření vysoce soudržných a efektivních pracovních skupin, na přeměnu formálních skupin v neformální skupiny apod. však ve značné míře s požadavkem ORV korelují.

Právě uvedené závěry ovšem vycházejí z předpokladů, jako jsou tyto:

- ke všem vztahům skutečně dochází;
- všechny uvedené vztahy jsou pro výkon dané jednotky důležité;
- vedoucí by měl všechny tyto vztahy sledovat a dohlížet na ně apod.

K těmto předpokladům však nutno mít v obecné rovině vážné výhrady:

1. Možnost vztahů ještě neznamená skutečnost vztahů; mnoho potenciálních vztahů se nikdy neuskuteční.

Velmi přitom bude nepochybně záležet i na pozici, kterou daný vedoucí zaujímá. Příklad: V institucích průmyslového typu lze při srovnatelném počtu podřízených očekávat relativně větší počet „přímých“ vztahů u mistra než u ředitele či vedoucího konstrukční kanceláře. Je tomu tak především proto, že:

a) Na úrovni mistra je vysoký podíl operativní koordinace, operativního vedení, které vyžadují častý styk s podřízenými. Hlavní formou styků jsou přitom bezprostřední styky.

Potvrzují to např. výzkumy M. M. Mandela a P. Druckworka (*The Supervisor's Job: A Survey*, *Personnel*, březen 1955, s. 353) a R. H. Guesta (*Of Time and the Foreman*, *Personnel*, květen 1956, s. 480; obojí podle R. Saltonstalla [20] s. 353). Prvý výzkum sledoval a analyzoval 4 900 typických případů pracovního dne mistrů ve státních službách (United States Civil Service Foreman), druhý 32 600 případů pracovního dne mistrů na montážní lince v automobilce. U mistrů ve státních službách podíl „face-to-face“ komunikace činil 79 % času pracovního dne, u mistrů na montážní lince 57 % času pracovního dne.

b) Na úrovni mistra dochází k většímu rozsahu specifických problémů mezilidských vztahů (viz. např. často nižší úroveň uspokojení podřízených z práce, pracovních podmínek, ze statusu apod.)

2. Nutno pochybovat o tom, že všechny výše uvedené vztahy jsou stejně důležité pro výkon dané organizační jednotky. Rozhodně jsou podstatné rozdíly v důležitosti. Některé vztahy zřejmě vyžadují stálého a podrobného sledování a dozoru, jiné však možná postačí sledovat v úhrnu a ještě jiné netřeba sledovat vůbec (kromě toho část ze vztahů, které netřeba sledovat a které tedy nezatěžují vedoucího, jako například některé vztahy křížové, mohou být takového typu, že práci vedoucího usnadňují, tj. nikoliv zabraňují, ale naopak přispívají k širšímu rozpětí vedení). Ztotožňujeme se s M. Hairem [9] (s. 443 až 444), že pověřovat vedoucího odpovědností za všechny výše uvedené vztahy je

třeba pokládat za nepřislušné rozšiřování funkcí vedoucího.

Tyto paušální výhrady by ovšem vyžadovaly jemnější diferenciaci a dalších upřesnění. Je možné, že zatímco na jednom stupni hierarchie instituce jistě vztahy nemají příliš velký význam, na jiném místě jej mají. A. Schmid [21] (s. 58–59) např. zastává názor, že směrem k řediteli podniku se zvětšuje počet „příčných“ a přímých skupinových vztahů, které mají v organizačním útvaru nějaký význam. Píše:

„Na základních stupních řízení výroby vykonávají pracovníci převážně činnost tzv. provádějícího charakteru, přičemž jsou — pokud jde o koordinaci této činnosti — na sobě poměrně málo závislí. Každému pracovníkovi v dílně nebo četě je přidělena určitá práce, kterou má podle přesného návodu jednou nebo opakovaně konat. Významné jsou zde tedy převážně přímé jednoduché pracovní vztahy a pouze jeden vztah skupinový (mistra nebo předáka ke kolektivnímu podřízeným pracovníkům). Avšak směrem nahoru, tj. na nejbližší vyšších stupních řízení, se řešení pracovních úkolů v útvech stále více navzájem podmiňuje a prolíná. Těžiště řídicí práce zde spočívá v postupném a systematickém uspořádání činností, v jejich všestranném koordinování a v navození velmi těsné spolupráce a vzájemné pomoci. Jinými slovy řečeno, na vyšších vnitropodnikových stupních řízení výroby (tj. na úrovni provozů, závodů a podniků), zejména pak v odborných útvech v nadpodnikových stupních řízení mají pracovníci mezi sebou vždy nějaký příčný a skupinový pracovní vztah. Zpravidla to bývá ve vývojových, konstrukčních a jiných podobných útvech a organizacích, v nichž se zpracovává složitější problematika.“

V poznámce k této citaci pak A. Schmid [21] (s. 59) naznačuje, že dále by bylo třeba přihlížet ke specializaci a kumulaci funkcí, ke složitosti zpracovávané agendy aj. I v útvech na vyšší úrovni řízení, půjde-li převážně o činnosti rutinní (jako ve mzdové účtárně), bude prý značně redukována četnost horizontálních a skupinových vztahů (a odtud též možnost většího počtu podřízených), než v útvaru na stejném stupni řízení, ale s větší složitostí zpracovávané problematiky.

Úvahy A. Schmidova jsou podnětné, avšak snad až příliš úzce se orientují jen na vztahy ryze pracovní povahy. Významnější přihlídnutí k ostatním druhům vztahů by zřejmě postavilo i dílnu či četnu v oblasti přímých skupinových a křížových vztahů do vyšší úrovně důležitosti.

3. Úvahy V. A. Graicunase neberou zřetel na faktor času. To platí obdobně i pro jiné autory, kteří své závěry o žádoucím počtu podřízených opírají o psychologické poznatky omezeného „rozpětí pozornosti“. S. Kowalewski [13] (s. 226) v této souvislosti kritizuje D. R. Entwisle a J. Waltona (*Observations on the Span of Control*, *Administrative Science Quart.*

erly, březec 1961), kteří prý vycházejí z experimenty ověřeného poznatku, že člověk není s to současně pozorovat více než 7 skutečností, a dospívají k závěru, že tedy rozpětí vedení by nemělo přesahovat 7 podřízených.

Tyto teorie by jistě mohly mít své oprávnění tam, kde je třeba zároveň dohlížet na všechny podřízené, naslouchat jim, instruovat je atd. V praxi však převažují spíše situace, kdy dozor, rozhovory atd. s podřízenými se dějí postupně.

Oprávněnost výhrad prvního a druhého bodu potvrzují i výsledky některých sociálně psychologických výzkumů, které konstatují např. existenci jistého podílu pasivních členů ve skupinách, přičemž proporce těchto členů s růstem velikosti skupiny roste (viz *Jedinec a společnost*, [11] (s. 104); stejně tak je potvrzují výsledky výzkumů vztažených ke stylům vedení, které naznačují výrazný trend k lepším výsledkům u vedoucích, kteří uplatňují tzv. „volnější způsob vedení“. Z toho tedy je zřejmé, že ORV, t. j. počet podřízených, které vedoucí může účinně a efektivně vést, je větší než vyplývá z výpočtů navržených V. A. Graicunasem.

Právě uvedené tvrzení by ovšem nemělo vést k úplnému zatracení přístupu a výpočtů V. A. Graicunase. Pokud jde o výpočty, pak pro oblast potenciálních vztahů platí. Pokud jde o přístup, je podnětný především v tom, že naznačuje obrovskou škálu možných vztahů, jež jsou pak základem různých variant konfigurací struktur i problémů skupin v konkrétní podobě odhalovaných sociálně psychologickými a sociometrickými výzkumy; je podnětný i tím, že odráží složitost vedení vůbec.

Užitečnost vzorců V. A. Graicunase pro výpočet rozpětí vedení je však v každém případě oslabována tím, že neberou v úvahu častost a důležitost vztahů. Zejména frekvence vztahů a požadavky vztahů na čas vedoucího jsou pro vedoucího pravděpodobně důležitější než počet vztahů (H. Koontz a C. O'Donnell [12] (s. 221—222).

Usuzování na ORV z empirických výzkumů skutečného rozpětí vedení v institucích

I když existující stav nemusí být — ať z hlediska současnosti, tak zejména z hlediska perspektivy — stavem ideálním,

piesto zjišťování škály skutečných rozpětí vedení a jejich průměrů poskytuje významnou orientaci.

S výzkumy tohoto druhu se setkáváme zvláště v USA. J. Litterer [14], s. 311 a 312, s odvoláním na E. Dala, *Planning and Developing the Company Organization Structure*, New York, AMA, 1952, s. 57 a 59) uvádí výsledky dvou šetření o počtu podřízených nejvyššího řídicího pracovníka (presidenta) firmy (viz. tabulka 1). První výzkum obsáhl 41 firem střední velikosti (500—5000 zaměstnanců), druhý 100 firem velkých (5000 a více zaměstnanců).

Tabulka 1

Počet presidentových bezprostředně podřízených	Počet firem	
	Střední firmy	Velké firmy
1	3	6
2	—	—
3	2	1
4	2	3
5	4	7
6	8	9
7	7	11
8	5	8
9	2	8
10	4	6
11	1	7
12	—	10
13	1	8
14	1	4
15	—	1
16	—	5
17	1	—
18	—	1
19	—	—
20	—	1
21	—	1
22	—	—
23	—	2
24	—	1

Průměr skutečného (formálního) rozpětí vrcholného řídicího pracovníka je v případě středních firem 6,7, u velkých firem 9,64.

Srovnáme-li tyto údaje s výše doporučenými údaji (4, 5 či 6 podřízených), vidíme, že jsou v obou případech vyšší. Nadto jsou vyšší u vedoucích nejvyššího organizačního stupně firem, tj. u vedoucích, u kterých autoři obvykle doporučují menší rozpětí vedení než u vedoucích jiných organizačních stupňů.

Obdobná je situace i pokud jde o vedoucí nejnižší úrovně — mistry. M. Haire [9]

(s. 444) cituje výzkumy ve 4 firmách, podle kterých na jednoho mistra připadlo v r. 1958 v průměru 13 výrobních dělníků a střední hodnota vypočtená za celou dobu existence zkoumaných firem jednotlivě činila: 19, 18, 7 a 13, vcelku pak 14 pracovníků.

G. M. Bell [1] (s. 100, s odvoláním na D. R. Entwisle a J. Waltou, *Observations on the Span of Control, Administrative Science Quarterly*, V., březen 1961, s. 522 až 534) dokonce uvádí, že podle výzkumů „efektivní rozpětí vedení“ sahá od 1 do 30 podřízených.

Plastičnost skutečného rozpětí vedení (a přitom při úspěšném vedení firmy) ukazuje i příklad ve světě velmi známé firmy Sears Roebuck, v níž počet bezprostředně podřízených často činí až 50 (M. Haire, [9] s. 441).

Výzkumy a přehledy tohoto druhu jsou u nás vzácné. Známé jen údaje o rozpětí vedení u mistrů, jež byly zjištěny v rámci výzkumu ÚKLKS v Praze v r. 1963 (viz *Rozbor organizátorské, řídicí a politickovýchovné práce mistrů v nové soustavě řízení průmyslu a stavebnictví* [19]). Podle tohoto výzkumu celkový průměrný počet dělníků připadajících na jednoho mistra byl v r. 1959 28 a v r. 1960 30 (s. 12 jmenované zprávy), v mechanických dílnách n. p. Meopta Přerov však připadlo na jednoho mistra 58—114 dělníků a v montáži 72 dělníků (s. 18).

Co k těmto empirickým výzkumům a údajům říci? Z hlediska ORV asi to, že empirické zjišťování průměrných čísel skutečného (formálního) rozpětí vedení nepřispělo příliš k bezprostřednímu určování ORV. Jeho hlavní zásluha spočívá spíše v příspěvku k poznání, že aplikace takové strategie pro stanovení rozpětí vedení, jako je např. strategie V. A. Graicunase, nebo úsilí o stanovení jediného ideálního čísla rozpětí vedení pro všechny situace a vedoucí, je hrubým zjednodušováním složité a diferencované skutečnosti. Odtud pak je již jen krok k mnohofaktorové situační analýze.

Významné pro zjišťování optimálního rozpětí vedení by však zřejmě mohly být poněkud jiné výzkumy skutečnosti — ty empirické

výzkumy skutečnosti, které by se týkaly nikoliv formalizované, ale neformální skutečnosti, tj. výzkumy zaměřené na to, kolik podřízených (případně v jaké míře) daný vedoucí v daných podmínkách nejen formálně, ale také neformálně vede (či je schopen skutečně neformálně vést).

Výzkumy tohoto druhu však jsou nesmírně náročné, a to prakticky i metodicky. Problematické je měření „síly“ neformálního vedení, složité jsou vazby formální a neformální stránky (v některých situacích např. může být pro plnění cílů organizační jednotky vhodnější, aby se vedoucí angažoval v neformálních činnostech a usiloval i o neformální vůdcovství, jindy zase bude vhodnější, např. vzhledem k tomu, že jako člen neformální skupiny nemůže zůstat nedotčen jejím skupinovým působením, aby zůstal mimo ni a nad ní).

Mnohofaktorová analýza

Mnohofaktorová analýza vychází z poznání, že potenciální počet vztahů je jen jednou z mnoha proměnných ovlivňujících rozpětí vedení a že k určení ORV je třeba brát v úvahu řadu dalších důležitých faktorů, jako jsou:⁴

1. *Konkrétní situaci podmíněná potřeba či stupeň koordinace a kontroly.* Tato potřeba sama vyplývá z řady (či je ovlivňována řadou) faktorů dalších, jako jsou např.:

Úroveň vzájemné závislosti prací, která opět závisí na cílech a druhu činnosti instituce, úrovni dělby práce, uplatněné technologii, organizaci práce apod. Obecně platí: čím větší je vzájemná závislost prací, tím větší je potřeba koordinace a kontroly. Ne vždy ovšem musí koordinaci zajišťovat vedoucí — mnohé záležitosti mohou vyřídit členové mezi sebou a mnohé může převzít sama technika (viz dále).

Typ a proměnlivost operací. Příklad: Časté změny operací a větší míra nahodilosti, jež jsou typické pro kusovou výrobu, kladou vyšší nároky na operativní koordinaci a kontrolu ze strany vedoucích, než je tomu v mnohých hromadných výrobcích, kde se problém přesné koordinace přesouvá do předvýrobních etap a přes ně na samu techniku a vyšší úrovně řízení

⁴ Výčty druhu a počtu faktorů se u jednotlivých autorů značně liší. Někteří autoři jich uvádějí jen několik málo (viz např. D. Fuller jen tři — povinnost vyplývající z odpovědnosti za uspokojivý výkon podřízených, práce, kterou vedoucí vykonává sám, a příspěvek k vedení celé instituce), jiní, jako S. Kowalewski [13] (s. 201—224) až 22, a to konkrétně: stupeň obtížnosti úkolů přidělených k vykonání dané buňce, význam úkolů přidělených k vykonání dané buňce, rozmanitost úkolů vykonávaných kolektivem podřízených, koordinace, činitel

svislého rozpětí vedení, spojení, rozmístění podřízených v terénu, vstípení (wdrozenia), stupeň samostatnosti vedoucích, pomocný personál, vybavení (wyposażenie), fluktuace personálu, struktura, rozměry základních buněk, neformální skupiny, pracovní integrace, sociotechnický činitel, činitel rovnoměrného tempa, činitel nezvratných faktů, rozsah vlastní práce podřízeného, technika zpracování informací a technika rozhodování, kvalifikace nadřízeného a podřízených.

(proto pak mistr v útvorech hromadné výroby může vést více pracovníků; ovšem na stejný počet mistrů asi bude větší počet vyšších lineárních a štábních pracovníků).

Prostorové rozmístění podřízených. Větší prostorové rozptýlení vedených pracovníků činí koordinaci a kontrolu časově náročnější a obtížnější.

Lze namítnout, že to je problém spojení, které moderní spojovací prostředky vyřešily. Spojovací prostředky skutečně mohou vyřešit problém výměny některých druhů informací mezi rozptýlenými pracovníky, avšak u některých druhů informací to nestačí. Slyšet či vidět podřízené není vše — vedoucí by měl též stále sledovat prostředí a proměny prostředí, včetně psychologického prostředí, ve kterém pracovník pracuje (což je téměř vyloučené „na dálku“), mít občas v rukou nástroje a produkty práce pracovníků apod.

*Druh a složitost práce jednotlivých podřízených a zejména všech podřízených dohromady.*⁵ Úroveň stejnorodosti, náročnosti, složitosti atd. individuální práce a úroveň náročnosti koordinace ovšem mohou, ale též nemusí korelovat. S. Kowalewski [13] (s. 203—204) dokonce tvrdí, že stupeň vyžadované koordinace nemá mnoho společného se složitostí úkolů, a uvádí tyto příklady:

„Činnosti vykonávané jednotlivým požárníkem při hašení požáru mohou být úplně jednoduché (pumpování vody, sekání platu sekerou). Jednoduché mohou být rovněž činnosti vojáka v době bitvy. Naproti tomu celá obtížnost spočívá v přesné koordinaci činnosti jednotlivých požárníků nebo vojáků. Na druhé straně tomu může být i tak, že jednotliví lidé, oproti příkladům uvedeným výše, vykonávají činnosti velmi obtížné a komplikované, např. kolektiv meliorátorů složený z několika inženýrů vypracovává několik projektů melioračních prací, přičemž každý projekt vypracovává jiný inženýr. Kromě toho, že celý kolektiv je zaměstnán relativně obtížnou prací, nevystupuje zde nutnost zvláštní koordinace. Zesílení nebo nedostatek různorodosti se též nekryjí s potřebou a precizností koordinace. Na lovecké štvanci každý z účastníků činí v podstatě totéž, a přece k obklíčení zvířete je nutná vysoká koordinace kolektivu. V univerzálním závodě služeb jeden pracovník může opravovat fotografické aparáty, druhý naplňovat dlouhopíšíci pera a třetí opravovat radiopřístroje či televizory atd. Je zde tedy velmi velká rozmanitost činnosti vykonávaných personálem, ale každý pracuje na vlastní odpovědnost a potřeba koordinace je zcela minimální.“

Schopnosti a dovednosti podřízených. Pro danou práci kvalifikovanější pracovníci obecně vyžadují méně času a úsilí nadřízeného, neboť jsou samostatnější (tato samostatnost ovšem může být doprovázena větší individualitou a specifičností názorů, což naopak může klást větší nároky na koordinaci). Podřízení, kteří se dobře naučili programům své práce, nemusí být tak často a detailně kontrolováni jako nově příchozí, kteří se programům teprve učí. Schopní a zkušení podřízení rychleji chápou příkazy a doporučení, dělají méně chyb, obvykle se snadněji motivují k dobré práci. Schopní a zkušení podřízení dovolují zvýšenou delegaci úkolů a pravomoci, a tedy i uvolnění vedoucího apod.

Motivace podřízených a stupeň jejich identifikace s cíli instituce. Podřízený, který se zajímá o práci a je k ní vysoce motivován, vyžaduje méně usměrňování než podřízený s nízkým zájmem a motivací k práci. Vyšší stupeň identifikace podřízených s cíli instituce rovněž usnadňuje koordinaci a snižuje potřebu kontroly jejich činnosti.

Prostor volnosti ponechaný podřízeným. O vedoucím, který např. na základě svého stereotypu podřízených jako lidí s nedostatkem iniciativy, schopností a motivace jim dává jen malou volnost jednání, lze předpokládat, že musí (zvláště tehdy, jsou-li činnosti podřízených rozmanité a proměnlivé) vykonávat větší rozsah kontroly a usměrňování (nutnost určovat každý čin). Ke zvýšeným nárokům na koordinaci ovšem může dojít i při ponechání přílišné volnosti.

Někteří autoři dokonce pomýšleli na přímou korelaci mezi volností či opačně přísností vedení a rozpětím vedení. Patří mezi ně např. G. D. Bell, který kromě jiného (viz dále) právě vztahům mezi přísností dohledu (closeness of supervision) a rozpětím vedení věnoval svůj výzkum u 186 zaměstnanců 33 oddělení malé nemocnice.

Pod přísností vedení G. D. Bell [1] přitom rozumí „úroveň, ve které vedoucí pozoruje a reguluje činnosti svých podřízených“ (s. 100). Vyjadřuje ji tzv. indexem přísnosti dohledu, který odvozuje z odpovědí na otázky (kladené pracovníkům): 1. „Jak často váš vedoucí přísně (closely) kontroluje, co děláte, a přísně sleduje vaši práci?“ Možné odpovědi na tuto otázku sahaly od: „velmi často“ po „zřídka“. 2. Do jaké míry váš bezprostřední vedoucí ovlivňuje, co v typickém pracovním týdnu

⁵ Zde se zabýváme jen aspekty, které mají vztah ke koordinaci, k ostatním vlivům druhu a náročnosti práce viz bod. 2.

ke koordinaci, k ostatním vlivům druhu a nároč-

dělate?“ Možné odpovědi sahaly od: „0–20 % činnosti“ po „80–100 % činnosti“.

Výsledky odpovědí na tyto dvě otázky (kteře zároveň vykazovaly korelaci 0,54, což naznačuje, že měří tutéž základní proměnnou) se sečetly a pracovníci byli rozděleni do 9 kategorií podle přísnosti dozírání.

Protože nejde o „skutečnou“ přísnost dozírání, ale vjemy pracovníků o přísnosti dozírání, je přirozené možné, že oproti realitě dochází ke zkreslením, která možno přičíst na vrub osobním a sociálním faktorům (např. výsoce autoritářský pracovník se může domnívat, že se na něj přísně nedohlží, zatímco neautoritářský jednotlivec může mít při stejném dozírání pocit velmi přísného dozoru). G. D. Bell proto provedl ještě šetření u vedoucích, ve kterém se jich dotazoval, jak přísně kontrolují podřízené. Když oboje odpovědi pro každé oddělení zkoreloval, zjistil, že pravděpodobnost zaujatých odhadů jak u podřízených, tak i u vedoucích byla malá.

Pokud jde o vlastní korelace mezi přísností vedení a rozpětím vedení, G. D. Bell naznačuje, že vztahy jsou dosti složité. Volnost vedení prý totiž má dvojí vliv na rozpětí vedení:

1. Přísnost vedení přímo negativně ovlivňuje rozpětí vedení, tj. teoreticky: „čím přísněji (closer) správce (administrator) dozírá na své podřízené, tím méně podřízených může kontrolovat. Čím blíže si všímá svých podřízených, tím více času a energie bude muset vydat u každého pracovníka. Naopak, když vedoucí zachová jistý odstup (a distant relationship) ke svým svěřencům, budeme očekávat, že je schopen kontrolovat jejich větší počet. Na základě této úvahy jsme formulovali hypotézu, že čím přísnější dozírání, tím užší rozpětí vedení.“ (S. 105.) Tuto hypotézu však výzkum nepotvrdil. Kromě jiného zřejmě proto, že je zde ještě druhý vztah.

2. Přísnost vedení nepřímo ovlivňuje složitost práce podřízených (k pojmu složitosti práce ve výzkumu G. D. Bella viz dále). „Když vedoucí přísně regulují činnosti svých podřízených, je omezena volnost jednání podřízených a vymezena (delimited) jejich odpovědnost. Následkem toho je přísnost dozírání nepřímou příčinou rozpětí vedení. Neboť čím přísnější dozírání, tím méně složité jsou práce podřízených; a když složitost práce je nízká, vedoucí jsou schopni kontrolovat větší počty podřízených. Tak přísnost dozírání nepřímo zvyšuje rozpětí vedení.“ (S. 105.)

Přímý a nepřímý vliv přísnosti dozírání pak protikladně ovlivňuje rozpětí vedení. „Nepřímý účinek přísnosti dozírání způsobuje malou volnost jednání, která má vzápětí ten důsledek, že podřízení vykonávají málo rozličných úkolů, což nakonec nutí vedoucí k většímu rozpětí vedení. Tak je v nepřímé kauzální síti přísnost dozírání pozitivním určovatelem, který plodí rozsáhlé rozpětí vedení.“

Naopak přímý účinek přísnosti dozírání na rozpětí vedení je negativní. Očekávali by-

chom, že čím přísněji člověk dozírá na své podřízené, tím užší by bylo rozpětí vedení.“ (S. 105–106.)

Příčinou toho, že se nepotvrdila výše uvedená hypotéza, však nemusí být jen vzájemné vyrovnávání důsledků přímých a nepřímých vlivů, ale také působení jiných faktorů, jako např. užívání pravidel a směrnic. Lze totiž předpokládat, že jisté uplatnění pravidel a směrnic může v jisté míře nahradit osobní dozírání a vést k zastření vztahu mezi přísností dozoru a rozpětím vedení. Tato myšlenka však teprve vyžaduje empirického ověření. Vcelku však G. D. Bell (s. 108) dospívá k závěru, že „přísnost dozírání není ve vztahu (is unrelated) s rozpětím vedení. Očividně, i kdyby správce (administrator) držel své podřízené pevně na uzdě, neomezuje to počet zaměstnanců, na které může dohlížet; anebo když dozorcí kontrolují jen několik podřízených, nemusí to být nutně přísným způsobem“.

Styl vedení. Při srovnatelné účinnosti vedení jiné rozpětí vedení asi bude vyžadovat autokratický styl a jiné participativní, jiné vedení zaměřené jen na výkon, jiné zase vedení zaměřené na výkon i na pracovníka apod.

2. *Druh a náročnost práce vykonávané podřízenými*, zvláště pak jednoduchost a složitost, stejnorodost a diferenciacce, větší či menší význam dané práce pro úspěch celé instituce, větší či menší opakovanost dané práce apod.

Má-li vedoucí koordinovat, usměrňovat a kontrolovat práci podřízených, musí vědět, o jaké práce jde, jak se vykonávají,⁶ a mít mnoho dalších informací o stavu těchto prací a s nimi souvisejících okolnostech. Jde-li o práce totožné či podobné, je i rozsah toho, co musí znát menší, a je také menší pravděpodobnost, že dojde ke zmatkům v jeho myšlení při přesunu pozornosti od jednoho podřízeného k druhému. Rovněž počet faktorů, které mohou ovlivňovat cokoliv v práci jeho útvaru, je relativně menší, než jsou-li práce rozmanitější (J. Litterer, [14] 1965, s. 314–315). V případě různorodých úkolů (podle: S. Kowalewski, [13] s. 203 s odvoláním na E. C. Shleha, *Management by Results*, New York, 1961, s. 121 a L. A. Allena, *Management and Organization*, New York, 1958): 1. je pracnější určení úkolů jednotlivým pracovníkům; 2. jsou pracnější metody školení pracovníků; 3. více času zabírá integrace jednotlivých úkolů; 4. pracovníkům je méně jasné, co se od nich

⁶ J. H. Healey (*Executive Coordination and Control*, Ohio 1956, s. 26–27) v souvislosti s různorodostí úkolů mluví o tzv. „rozpětí znalosti“, které podle něho omezuje řídicí možnosti vedoucího.

vyžaduje; 5. jsou větší vnější tlaky a divergence, častější rozporné zájmy aj.

Obdobné platí i pro složitost a významnost (významnost pro cíle většího organizačního celku, společenské riziko) prací podřízených.

S. Kowalewski [13] (s. 202) uvádí tento příklad, vztahující se k významnosti práce: „Jestliže např. ze dvou skupin strážců jedna hlídá stohy sena na poli a druhá bankovní trezor, není pochybnosti, že dozor na druhou skupinu více nervově vyčerpává. Dozor nad takovými kategoriemi pracovníků, na jejichž chování hodně záleží, musí být zvláště pečlivý a přesný. A již toto samo má vliv na zúžení potenciálního rozpětí vedení.“

Významné, složité a netypické práce svěřené podřízeným tedy vyžadují (za jinak stejných okolností) více času a pozornosti vedoucích, a tudíž omezují počet bezprostředních podřízených (viz např. práce v plánovacích, konstrukčních, projektových, výzkumných a jiných skupinách oproti práci v útvech účetní evidence; o složitosti práce přitom může rozhodovat i charakter práce a uplatněné pracovní prostředky — viz např. meliorační práce, při kterých se užívá buldozerů, oproti melioračním pracím prováděným dělníky s krumpáčem a lopatou). Obměnou těchto vztahů je korelace mezi úrovní unifikační a normovatelnosti prací a počtem podřízených, které může jeden vedoucí vést. Čím méně lze práci unifikovat a normovat (což souvisí s úrovní proměnlivosti prací), tím méně podřízených bude moci jeden vedoucí vést.

Výzkum (formou neformálního pozorování, rozhovorů a dotazníků) vlivů složitosti úkolů vykonávaných podřízenými na rozpětí vedení prováděl již výše zmiňovaný G. D. Bell. Jeho přístup k určování složitosti práce a postup při zjišťování korelace úrovně složitosti práce a rozpětí vedení zde naznačíme. Popis je dosti dlouhý, ale úmyslně jej zafazujeme jako plastickou ukázkou obtížnosti vyjadřování jednotlivých faktorů rozpětí vedení a posilování jejich korelace s ORV.

G. D. Bell složitost práce, která podle něho obecně naznačuje „kvalitativní obtížnost práce jednotlivců“, ve svém výzkumu vyjadřoval *indexem složitosti práce* složeným ze 4 faktorů:

1. *Úrovně předpověditelnosti pracovních požadavků*, zjišťované dvěma otázkami: a) „Kdybyste psal seznam přesných pracovních požadavků, se kterými se podle vašeho očekávání setkáte v rámci průměrného pracovního dne, kolik procent z nich by bylo podle Vás přerušeno neočekávanými událostmi?“; b) „Každá práce je složena z jistých rutinních a opakovaných činností. Kolik procent z pracovních požadavků spojených s Vaší prací by

bylo podle Vašeho úsudku rutinní povahy?“ Na tyto dvě otázky bylo pět možných odpovědí, pohyblivých se v rozmezí „0—20 % činnosti“ do „80—100 % činnosti“.

2. *Rozsahu volnosti (discretion) jednání*, kterou pracovníci mají. Zjišťovala se těmito způsoby: a) žádostí o sestavení seznamu hlavních úkolů, které dotazovaní vykonávají během typického pracovního dne s tím, aby v odpovědi zároveň naznačili, při kterém z uvedených úkolů užívají svůj vlastní úsudek k rozhodnutí, zda úkol skutečně provedou či ne; b) žádostí o určení, u kterých z úkolů, jež provádějí, uplatňují vlastní úsudek k určení, jak je vykonat; c) žádostí o určení, u kterých z úkolů, které provádějí, sami rozhodují o pořadí, v jakém jsou prováděny. Údaje se sečetly a dotazovaní byli seřazeni podle výsledného procenta samostatného rozhodování.

3. *Rozsahu odpovědnosti*, kterou pracovníci mají. Pracovníci byli požádáni o odhad a příklady: a) průměrné délky doby v budoucnosti, na kterou jejich rozhodnutí zavazují nemocnici a b) průměrné délky doby, která uplyne po jejich rozhodnutí, než někdo zkontroluje jejich úsudek (judgement).

4. *Počtu rozdílných úkolů*, které vykonávají. Jednotliví dotazovaní byli v osobním rozhovoru, v individuální diskusi s výzkumníkem, požádáni o seznam hlavních činností, které během typického pracovního dne postupně vykonávají.

Tímto způsobem bylo zjištěno, že např. vrátný vykonává přibližně denně asi 30—35 různých úkolů, z nichž některé se dosti často opakují; vedoucí oddělení v průměrném pracovním dnu 180—200 různých činností. I když obsah a kvalita úkolů různých pracovníků se liší, výzkum si všiml jen počtu rozdílných úkolů.

V pozadí šetření o čtyřech právě uvedených faktorech byly úvahy tohoto druhu:

a) jestliže se pracovník setkává s mnoha neočekávanými událostmi, jeho rozhodování bude obtížnější, neboť bude muset zvažovat mnoho alternativ různé povahy a rozhodování mu zabere více času;

b) čím více odpovědnosti pracovník má, tím důležitější budou důsledky jeho rozhodnutí a tím větší pozornost a úsilí mu zabere správné rozhodování;

c) čím odlišnější jsou úkoly, tím složitější bude jeho práce atd.

Ze součtu působení těchto faktorů pak vyplynula úroveň či index složitosti práce.

Pokud jde o *vliv složitosti práce podřízených na rozpětí vedení*, pak plní-li podřízený trvale množství nových činností, mají-li rozhodnutí o nich mnoho různých alternativ, které třeba brát v úvahu, tj. problémy rozhodování podřízeného jsou složité, bude muset i nadřízený věnovat více času a energie kontrole práce podřízených. Odtud hypotéza (s. 105): „čím složitější jsou úkoly podřízeného, tím menší je rozpětí vedení nadřízeného“.

Tato hypotéza se potvrdila. Statistické zhodnocení výsledků výzkumu ukázalo významnou zápornou korelaci mezi složitostí úkolů podřízených a rozpětím vedení. Proto

(s. 105): „Čím složitější úkoly podřízený vykonává, tím méně podřízených může vedoucí kontrolovat“, a opačně: „když podřízení mají relativně jednoduché práce, jejich vedoucí jsou schopni kontrolovat větší počty zaměstnanců“. Korelace je zřejmě zprostředkována vztahem mezi složitostí práce podřízených a složitostí práce vedoucího: „...když práce podřízených jsou vysoce složité, složitost způsobuje, že pro vedoucího je obtížné udržovat se na úrovni činnosti podřízených. Proto mohou regulovat jen několik málo podřízených a jejich rozpětí vedení je omezené. Současně, když podřízení mají jednoduché práce, opakovanost a předpovídatelnost úkolů vede k větší jednoduchosti požadavků na vedoucího. Takto činnosti podřízeného jsou technologickými determinantami prací vedoucího. A tyto technologické požadavky ovlivňují složitost práce správců (administrators), což zpětně ovlivňuje jejich rozpětí vedení.“ (S. 108.)

Výše uvedené zčásti objasňuje i rozdíly (viz dále) v rozpětí vedení na různých úrovních řízení (např. v institucích průmyslového typu na úrovni mistra $\times$ ředitele podniku; na úrovni vedoucího provozu $\times$ vedoucího konstrukčního útvaru apod.) a do jisté míry i rozdíly v počtu podřízených mistra v zemích s různou úrovní industrializace (viz dále).

Druh a náročnost práce, zejména práce dělníků, je v průmyslových podnicích ovlivněna mnoha činiteli, významně však zejména úrovní mechanizace a automatizace. L. Ząbkowicz [27] (s. 14) uvádí, že zatímco v průmyslových odvětvích s nízkým stupněm mechanizace a vysokým stupněm pracnosti je možno na nejnižším hierarchickém stupni (vykonavatel — vedoucí čety) podříditi vedoucímu 8, 10, 15 a dokonce i více vykonavatelů, pak v automatizovaných odvětvích s velmi složitými pracemi vyžadujícími vysoké kvalifikace a kontroly bezprostředního vedení se počet podřízených může snížit na pět a dokonce tři osoby.

Tyto teze L. Ząbkowicze jsou v souladu se zjištěními F. L. Richardsona a Ch. R. Walkera (*Human Relations in an Expanding Company*, New Haven, 1948, s. 27, podle B. D. Bell, [1] s. 104), podle nichž v automatizovaném závodě, ve kterém došlo k „rozšíření prací“, tj. dělníci vykonávali rozmanitější úkoly a měli více volnosti (discretion) a odpovědnosti, došlo k omezení rozpětí vedení.

Úroveň mechanizace a automatizace a velikost rozpětí vedení ovšem zřejmě mohou korelovat jak kladně, tak i záporně,

protože podstatná je nikoliv mechanizace a automatizace vůbec, ale druh mechanizace a automatizace. Je dostatečně známo, že jisté druhy mechanizace a automatizace činí práci nikoliv složitější, ale naopak jednodušší, opakovanější atd. (viz např. výzkumy J. R. Brighta, *Does Automation Raise Skill Requirements?* *Harvard Business Review*, červen—srpen 1958, s. 86). Proto bez dalších adjektiv mají pojmy mechanizace a automatizace samy o sobě v souvislosti s rozpětím vedení malou vypovídající hodnotu.

3. *Prostředky užívané institucí k zajištění koordinace a kontroly.* Tyto prostředky můžeme chápat ve velmi širokém, nebo naopak dosti úzkém smyslu.

Máme-li na mysli prostředky koordinace a kontroly v širokém slova smyslu, pak jinak bude vypadat ORV v situaci, kde hlavním či dokonce jediným nositelem koordinace a kontroly je vedoucí, a jinak v situaci, kde se ke koordinaci a kontrole rozsáhle využívají takové prostředky, jako jsou ekonomické nástroje a individuální a skupinová seberegulace (či při pohledu z vyšší organizační jednotky: samoregulace).

Seberegulačních forem je velké množství. Jedním z typů (a zřejmě nižších typů, neboť zachovává a předpokládá přímé vedení což např. u ekonomické regulace nebo regulace na základě internalizace žádoucích norem pracovníky není nutné) je např. princip řízení výjimkou, jehož podstatou je normativní úprava pracovních postupů, jejich unifikace v čase, přičemž podřízení pak sami zajišťují a kontrolují opakované činnosti a pouze jisté odchylky od normálu se předkládají k řešení vedoucím. Je zřejmé, že v tomto případě možný počet podřízených bude daleko vyšší než v případě, kdy vedoucí sám koordinuje a kontroluje průběh každé činnosti, nebo alespoň individuálně řeší všechny (včetně stále se opakujících) otázky vykonávané práce.

Jako prostředky koordinace a kontroly v úzkém smyslu pak možno uvést např. prostředky komunikací a prostředky zpracování informací, včetně takového výkoného technického prostředku pro zpracování informací, jako je elektronkový počítač.

Mnohé z výše uvedených faktorů rozpětí vedení by bylo nepochybně dokonce možné převést na společného jmenovatele v podobě „výměny a zpracování informací“. Takto přistupuje k problematice rozpětí vedení např. S. Smola [23] (s. 273 a dále). Podle něho počet podřízených je ovlivňován v podstatě objemem a charakterem informací, které přichá-

zejí k vedoucímu nebo do jeho útvaru shora a zdola, obtížností rozhodování a zpracování či přenosu informací uvnitř útvaru a objemem a charakterem vysílaných informací. Do sdělování se podle S. Smoly promítá druh a charakter práce, míra decentralizace, úroveň stabilizace organizace aj.

Spojení členů a vedoucích, podřízených a nadřízených jistě významně určuje ORV. Větší požadavky na spojení nebo obtíže ve spojení snižují rozpětí vedení, snižování požadavků na spojení (např. tím, že roste zapracovanost a sebranost pracovníků, tím, že se více užívá slovních zkratk, signálů a pod. při práci) a zdokonalování spojení a zpracování informací rozšiřuje rozpětí vedení.

4. *Jiné než koordinační a kontrolní požadavky kladené na vedoucího.* Vedoucí plní nejen koordinační a kontrolní úkoly, ale mají obvykle také mnoho dalších povinností, tj. rozsah a náročnost práce vedoucího určují nejen situaci podmíněné potřeby koordinace a kontroly, druh a náročnost práce vykonávané podřízenými a prostředky užívané institucí k zajištění koordinace a kontroly, ale např. také požadavky a povinnosti plánovací, organizační, motivační a kádrové.

Právě uvedené požadavky a povinnosti se ovšem významně prolínají a překrývají s koordinační funkcí vedoucího. H. Koontz a C. O'Donnel [12] (s. 41) dokonce píší, že každá z manažerských funkcí (jako: plánování, organizování, kádrová politika, instruování a motivace a kontrola) je „cvičením v koordinaci“, a odmítají označit koordinaci jako zvláštní funkci vedoucího.

Jiní autoři, jako např. W. H. Newman (viz dále) či D. Fuller, však právě uvedené nebo alespoň některé z právě uvedených povinností od povinností koordinace a kontroly — či v jejich terminologii od tzv. „dozorčí povinnosti“ vedoucího — oddělují.

Je např. rozdíl, jestli vedoucí plní jen funkci koordinátora běžných činností a kontrolora podřízených, nebo má též významné úkoly v rozvoji podřízených. Bude-li je mít, musí se to promítnout i v čase (a to nejen přímo — růstem časových nároků na instrukce, rady apod., ale také nepřímo: rozvoj podřízených se významně zajišťuje přidělováním stále náročnějších úkolů, než však podřízení tyto úkoly zcela zvládnou a jsou schopni je vykonávat samostatně, vyžadují větší pozor-

nost a dozor ze strany vedoucího) a rozpětí vedení.

Rozsah a náročnost těchto a obdobných úkolů vedoucího jsou ovlivněny,

Umístěním vedoucího v hierarchii instituce. Zatímco u vedoucích na nejvyšším řídicím stupni převládají plánovací a organizační činnosti, u vedoucích na nejnižších řídicích stupních převládají především úkoly kontrolní a motivační (G. Terry, [24] s. 26).

W. H. Newman [16] (s. 266) uvádí, že od prezidenta firmy se očekává, že stráví alespoň třetinu svého času vrcholným správním (administrativní) plánováním, třetinu specifickějším plánováním a kontrolou, 10 % reprezentací firmy na zasedáních a shromážděních a jen 20 % času mu zbude na bezprostřední dozor nad klíčovými řídicími pracovníky. Mistr naopak by měl asi čtvrtinu svého času strávit vyřizováním speciálních příkazů, vyplňováním hlášení a plněním jiných činností, které nemůže delegovat, a 75 % času věnovat usměrnění svých podřízených. Právě uvedené také naznačuje jednu z rozhodujících příčin většího rozpětí vedení u mistra a poklesu rozpětí vedení s postupem v hierarchii pozic podniku.

Mírou centralizace či decentralizace v instituci. Jinak je tomu, jestliže dochází ke značnému soustředění úkolů, pravomoci a odpovědnosti v rukou nejvyššího řídicího pracovníka a jinak je tomu, jestliže se v instituci uplatní rozsáhlá delegace úkolů, pravomoci a odpovědnosti.

Mírou existence a uplatňování předpisů (mírou formalizace v instituci). Jinak je tomu, jestliže existují a členům instituce jsou vštěpovány předpisy, normy a postupy, jestliže jsou přesně určeny a členy instituce dodržovány směry a meze činnosti, a jinak je tomu, jestliže vedoucí musí individuálně řešit každou jednotlivost, jestliže musí stále pozměňovat plány, činit nová organizační opatření apod.

Mírou připravenosti (mírou programovanosti) rozhodnutí vedoucího vůbec a v oblasti výše uvedených a obdobných úkolů vedoucího zvláště. Jinak je tomu, jestliže vedoucí přijímá především programovaná rozhodnutí, a jinak je tomu, jestliže přijímá především neprogramovaná rozhodnutí.⁷ Je zřejmé, že přijímat především neprogramovaná rozhodnutí je obecně náročnější a tuto časovou náročnost nutno

⁷ Právě z tohoto hlediska lze v institucích rozlišit přinejmenším dvě vrstvy řídicích pracovníků: nižší, kteří přijímají hlavně programovaná rozhod-

nutí a předávají rozhodnutí jiným pracovníkům, a vyšší, ve které řídicí pracovníci přijímají ve velkém rozsahu neprogramovaná rozhodnutí.

brát v úvahu i při stanovení počtu podřízených.

Soubor plánovacích, organizačních, motivačních, kádrových aj. úkolů pak ovlivňuje celkovou složitost práce vedoucího, a tím i jeho rozpětí vedení.

Výzkum vlivu složitosti práce vedoucího na rozpětí vedení byl rovněž součástí výzkumu G. D. Bella. V pozadí jeho výzkumu vlivu složitosti práce vedoucího na rozpětí vedení přitom stály myšlenky jako: „Složitost práce vedoucích ovlivňuje rozpětí vedení prvořadě ekologickým typem vztahů. Když vedoucí vykonávají důležité úkoly, jsou schopni věnovat méně času kontrole podřízených. Nadto v tomto případě povinnosti vedoucího spočívají pravděpodobně spíše v koordinaci úkolů než v přímém osobním dozírání na výkon úkolu. Činnosti, které vykonává, jsou výsoce rozdílné a komplikované, zvláště při rozhodování.

Na druhé straně, když vedoucí mají relativně jednoduché práce, je jejich rozhodování méně složité a jsou schopni věnovat mnohem větší proporcí svého času dozírání na podřízené. Následkem toho mají tendenci mít více podřízených nebo větší rozpětí vedení“ (G. D. Bell s. 107).

Tyto myšlenky, které jsou podporovány výzkumy (výzkumy naznačují, že např. v průmyslových odvětvích s hromadnou výrobou mají vedoucí jednodušší práce a větší rozpětí vedení, naproti tomu ve stavebních firmách rozmanité činnosti a užší rozpětí vedení — viz např. A. L. Stinchcombe, *Bureaucratic and Craft Administration of Production, A Comparative Study, Administrative Science Quarterly*, IV. s. 173) vedly G. D. Bella k hypotéze „čím složitější jsou úkoly vedoucího, tím užší je rozpětí vedení“, která pak byla jeho výzkumem „mírně podpořena“.

V souvislosti s rozsahem a náročností práce požadované od vedoucího je ovšem potřebné brát v úvahu i pracovní zatížení vedoucího, které pro něho vyplývá ze schůzovací činnosti, reprezentace apod.

Vhodné a zejména pro vedoucí na vyšších úrovních řízení přímo nutné jsou rovněž úvahy o „volném“ čase pro další vzdělávání a sebevzdělávání vedoucího v rámci pracovní doby. Svě místo mají i jisté časové rezervy.

5. *Znalosti, schopnosti a dovednosti vedoucího.* Každý člověk, a tedy i vedoucí má, použijeme-li termínů a úvah A. Skowronského [22] (s. 34–35), jen omezené zásoby fyzické a duševní energie. Nás v této souvislosti zajímá především poslední. I zde lze rozlišit fyziologický a

psychologický aspekt a meze, které ovšem úzce souvisí: je-li větší zásoba „psychické energie“ — ve formě znalostí a větší schopnost operace s mnoha postřehnutými a zapamatovanými fakty, souvislostmi apod., pak tutéž činnost (při stejných výsledcích) lze vykonat s menším úsilím, menším výdajem fyziologické energie. Proto vedoucí s většími znalostmi a schopnostmi vykonává tutéž práci s menším výdejem energie a může zvládnout i větší počet podřízených.⁸ A opačně, vedoucí s nižší zásobou „psychické energie“ zvládne za stejných podmínek menší počet podřízených a má tedy nižší rozpětí vedení. Řečeno běžnou řečí: čím vyšší a daným úkolům adekvátnější kvalifikace a schopnosti vedoucího, tím více podřízených může vést.

Termín „kvalifikace a schopnost“ je přitom vhodné chápat velmi široce, tedy např. i jako znalost a schopnost správné formulace úkolů a vhodné delegace úkolů, pravomoci a odpovědnosti podřízeným, jako znalost a schopnost vytváření vzájemné důvěry a dobrého pracovního klimatu aj. Všechny tyto a další znalosti a schopnosti usnadňují vedení, a tedy i rozšiřují optimální rozpětí vedení.

Významnou roli, zvláště tam, kde v úvahu přichází velký počet styků s lidmi během pracovního dne (viz např. pozice mistra), však hraje i emocionální stabilita vedoucího, jeho schopnost (či neschopnost) vyrovnat se s četnými přerušeními v práci způsobenými pracovníky, kteří přicházejí s žádostmi o rozhodnutí, konzultaci, pomoc; jeho schopnost (či neschopnost) rychle přenášet pozornost z jedné záležitosti na jinou, vyrovnat se bez frustrací s návštěvami i telefonními hovory, s širokou škálou záležitostí i osob. Člověk s velkým průmětem záležitostí a osob na své osobní postoje a chování, člověk s nižší emocionální stabilitou a menší schopností rychlého přizpůsobení je v pozici vedoucího více zatěžován stejným počtem mezilidských vztahů než člověk s opačnými vlastnostmi, a tedy i jeho optimální rozpětí vedení je menší.

6. *Jiní činitelé.* ORV ovlivňuje ještě řadu dalších faktorů, které sahají od osobnosti vedoucího, koncentrovaně vyjádřené např. v jeho prestiži, přes charakter vztahů mezi vedoucím a podřízenými (který je opět

⁸ To naznačuje i význam správného výběru vedoucích. Pracovník bez odpovídající kvalifikace a schopností na místě vedoucího buď snižuje efektivnost instituce, nebo danou fiduci činnost vy-

konává s nadměrným výdajem energie, přičemž tato přetíženost může vést k jeho duševním stresům.

ovlivněn činiteli sahajícími od způsobů jednání vedoucího, účasti podřízených na rozhodování atd. až po výrobní vztahy ve společnosti), *vybavení organizační jednotky zařízením a lidmi* (např. nedostatek psacích či účetnických strojů v kanceláři ztěžuje dobrou organizaci práce, případně dokonce vyžaduje, aby pořadí užití strojů určoval vedoucí, což při dostatku strojů by bylo zbytečné; rovněž nedostatek pracovníků, jehož průvodním jevem může být přetížení, nervozita, šurmovština aj. ztěžují organizaci — odtud teze S. Kowalewského [13] (s. 215), že v takových případech se může „vyskytnout zdlánlivě paradoxní jev, že zvýšení personálu na úroveň rozumného krytí potřeb dané buňky nezmenší, ale zvětší rezervu potenciálního rozpětí vedení“. Může to být způsobeno tím, že ve větší skupině možno rovnoměrněji pracovat, tím, že je možno uplatnit hlubší dělbu práce, lépe rozdělit práci mezi zkušené a méně zkušené pracovníky aj.), *existenci či neexistenci pomocných pracovníků vedoucího* (uplatnění pracovníků, jejichž úkolem je pomoc nadřízenému s jeho řídicími úkoly, často rozšiřuje rozpětí vedení; zároveň ovšem pomocník vedoucího je členem, který absorbuje část času a sil vedoucího, tj. sám též vstupuje do zátěže vedoucího, a čím i těchto podřízených je více, tím více je vedoucí zatížen. O rozšíření ORV pak v tomto případě možno mluvit jen tehdy, když pracovní uvolnění vedoucího těmito pracovníky je větší než zatížení, nebo řečeno jinak: když zmenšení skupiny o tyto pracovníky, tj. zmenšení skutečného rozpětí vedení by pro vedoucího znamenalo nikoli snížení, ale zvýšení pracovní zátěže. Ve většině případů tomu tak skutečně je.), *po stabilitu osazenstva* (pracovníků, které vedoucí dobře zná, může vést více, při vysoké fluktuaci však dobré poznání členů a pevné vztahy jsou stěží možné, nehledě již na to, že samo poznávání členů vyžaduje větší pozornost), *stabilitu prostředí* (snáze se vede skupina sehraná s větším organizačním celkem a uvyklá jistým úkolům; rychlé změny prostředí naopak obvykle vyžadují zvýšené úsilí vedoucího např. v podobě redefinice úkolů

pro podřízené, aby se přizpůsobili nové situaci. Proto v nové instituci nebo v instituci s vysokou proměnlivostí organizační struktury jsou ORV menší než v instituci zaběhnuté a se stabilizovanou organizační strukturou. Významně ovšem záleží též na míře samostatnosti či uzavřenosti organizačních jednotek — při vysoké závislosti organizační jednotky, která může být způsobena i přílišnou mírou rozčlenění instituce, je vliv okolí jednotky větší), *úroveň organizace práce v instituci a zvláště pak úroveň organizace práce bezprostředních nadřízených vedoucího* (viz časté mrhání drahocenného času vedoucího čekáním na přijetí u nadřízeného na jedné straně a spěšné vyřizování a „odbývání“ záležitostí vedoucího nadřízeným na straně druhé; vedoucí pak musí často sám a pracně řešit problémy, které mohly být snadno a rychle vyřešeny rozsáhlejší konzultací s nadřízeným)⁹ a *společenské podmínky ve kterých instituce působí* (např. kapitalistické × socialistické výrobní vztahy).

J. Zieleniewski [28] (s. 422–423 s odvoláním na S. Grabe, P. Silbener, *Sélection et formation de contremaîtres en Europe*, Paříž 1957, s. 7–9) upozorňuje i na vztah mezi rozpětím vedení a stupněm industrializace. Zatímco v relativně málo industrializovaných zemích, jako je Turecko a Řecko, činí počet podřízených mistra v průměru 85, při rozptylu 1–600, ve skandinávských zemích je to v průměru 20 pracovníků.

ORV ovlivňují rovněž takoví činitelé, jako je stupeň soudržnosti skupin, existence, či neexistence neformálních skupin a jejich postoje k formální organizaci a formálním vedoucím. Jejich společným jmenovatelem je však velká proměnlivost a tedy i obtížná předvídatelnost. Zásadou sociologie a sociální psychologie ovšem naše poznatky i v této oblasti rostou. Zatím se však tyto faktory obvykle při určování ORV neberou v úvahu a ovlivňují tedy spíše skutečné, zejména neformální rozpětí vedení.

Z pojetí ORV (ve výše uvedeném smyslu) se také vymyká a především skutečné rozpětí vedení či přesněji formalizované rozpětí vedení ovlivňuje působení takových faktorů, jako jsou přijaté principy makrostrukturální dělby práce a vytváření

⁹ E. F. L. Brech [2] (s. 153) nadto připomíná, že „styk“ s nadřízeným má i „morální aspekt“, který si žádný nadřízený nemůže dovořit přehlížet. Jestliže není schopen najít čas v atmosféře přiměřeného

klidu a volna ke konzultaci a diskusi se svými podřízenými manažery a vedoucími, pravděpodobně se dostane do situace vážného zhoršení morálky svého týmu.

organizačních jednotek.¹⁰ Organizační jednotky v čele s odpovědným vedoucím se vytvářejí např. tak, aby byly schopné převzít a plnit ucelený výrobní úkol a aby jejich závislost na jiných jednotkách nebyla příliš vysoká, případně byla dobře měřitelná a kontrolovatelná, aby byly srovnatelné co do velikosti i jiných charakteristik, a to i za cenu neúplného využití potenciálních možností vedoucího.

O počtu podřízených vedoucího v konkrétní situaci instituce rozhodují také takové faktory, jako rozčlenění instituce z hlediska: *prostorového* — odloučená organizační jednotka se obvykle liší rozsahem práv, povinností a odpovědnosti od neodloučených jednotek a vyžaduje vlastního vedoucího s kvalifikací vyšší než u vedoucích obdobných, ale neodloučených jednotek, a to i tehdy, když není úplně zatížen; *technologického* — pro technologicky sourodý nebo naopak odlišný úsek se často stanoví i zvláštní vedoucí kvalifikovaný v odpovídající specializaci; *časového* — v případě vicesměnného provozu může být pro každou směnu, i tehdy, není-li plně využit, určen mistr; *funkcionálního* — odlišné štáby, byť malé, mají svého vedoucího.

Jistý vliv na určování rozpětí vedení však může mít i relativní důležitost položky platů řídicích pracovníků v celkových nákladech instituce.

Podle W. H. Newmana [16] (s. 267—268) vysoký podíl položky platů řídicích pracovníků ovlivňuje rozpětí vedení (a dokonce prý ORV!?) v odvětvích s vysokou konkurencí. Naproti tomu v průmyslových odvětvích, kde kvalita výrobků či služeb je důležitější než cena, a v průmyslových odvětvích, jako je chemie, kde položka mezd činí relativně malou část souhrnných nákladů, volba rozpětí vedení bývá určována spíše jinými faktory než zvýšením či snížením položky výdajů na platy řídicích pracovníků.

Soudobý stav určování jednotlivých faktorů optimálního rozpětí vedení a měření jejich vlivu

Shrnutí faktorů, uvedené již v předchozí části a dosti eklektické, naznačuje prvou z charakteristik současného stavu: problémy v určování, třídění a klasifikaci faktorů ovlivňujících ORV.

Jako druhou charakteristiku soudobého stavu možno uvést problémy s určením směru působení a měřením, kvantifikací vlivu jednotlivých, individuálně chápaných faktorů na rozpětí vedení. Hlavní obtíž je v tom, že jednotliví činitelé zřejmě nemají žádnou imanentní konstantní sílu působení, ale jejich působení je proměnlivé a závisí na kombinaci s jinými činiteli (proto druhá skupina problémů vlastně splývá v jedno se skupinou problémů v našem textu označených jako třetí). Jednotlivý faktor v určitých podmínkách téměř nemusí ovlivňovat rozpětí vedení, v jiných může naopak působit mimořádně silně.

Jak upozorňuje S. Kowalewski [13] (s. 225), jestliže uvažujeme o vlivu fluktuace na rozpětí vedení, pak bude téměř bezvýznamný v případě, že bude vystupovat v sousedství takových faktorů, jako je minimální stupeň obtížnosti a důležitosti úkolů, ale bude mít velký význam, jestliže v důsledku vysoké obtížnosti a významu práce bude třeba personál dlouho zaučovat. Rozptylení v terénu a špatné spojení v kombinaci s nízkou kvalifikací a samostatností členů kolektivu mohou silně omezit rozpětí vedení; totéž rozptýlení v terénu a špatné spojení v kombinaci s vysokou kvalifikací a samostatností pracovníků mohou mít na rozpětí vedení minimální vliv.

Proto také při uplatňování mnohofaktorové analýzy při určování rozpětí vedení v praxi není třeba brát v úvahu všechny námi výše uvedené faktory (jejich výčet představuje jen jistý pokus o přehled činitelů ORV), ale jen faktory, které v dané situaci působí výrazněji.

Třetí skupinu problémů tvoří stanovení míry vzájemné závislosti, tj. vzájemného posilování či zeslabování současně působících faktorů. Jak již druhý bod naznačuje, výsledné působení souboru faktorů není sumací konstant. Nadto síla působení jednotlivých faktorů je nejen proměnlivá podle kombinace faktorů, ale z jednotlivých kombinací mohou vznikat s. 225, v této souvislosti upozorňuje na analogii s chemickými prvky a sloučeninami), nové substance kvalitativně odlišné od vlastností prvků, které vstupují do kombinace.

G. D. Bell [1] (s. 108) ve svém výzkumu vztahů mezi rozpětím vedení a složitostí práce podřízených a vedoucích a volností vedení

¹⁰ Vztah k ORV zde je, ale (odhlédneme-li od skutečnosti, že makrostrukturální dělba a organizace práce ovlivňuje mikrostrukturální dělbu a organizaci práce, tj. dělbu a organizaci práce ve sku-

pině, kterou vede daný vedoucí, a přes ní ORV) spíše opačný: při makrostrukturální dělbě práce a vytváření organizačních jednotek by měl být brán v úvahu i požadavek ORV.

naznačuje, že když dojde ke kombinaci složitě práce vedoucího se složitou prací podřízeného, nedochází jen k prosté kumulaci, ale „zdá se, že tyto dva faktory mají přídavný účinek (additive effect), protože čím složitější jsou činnosti podřízených, tím nepředvídatelnější (unpredictable) jsou práce vedoucích, což je vzápětí podněcuje k poskytování větší volnosti jednání a k vykonávání většího počtu odlišných úkolů. Tyto tři poslední faktory se spojují a zvyšují složitost práce vedoucích.“

Dosavadní úroveň našich poznatků (které jsou nedostatečné, což nutno přičíst na vrub jak nedostatečné pozornosti věnované těmto skutečnostem, tak složitosti reality, dané vzájemnou interakcí faktorů, zpětným, řetězovým a kruhovým působením, mnohonásobnou závislostí atd.) činí přesné určení vlivu většího počtu současně působících faktorů zatím nemožným.¹¹

I když budoucnost nepochybně přinese pokrok ve všech třech směrech (tento optimismus vyplývá z našeho posuzování významu rozpětí vedení např. pro správné stanovení velikosti organizačních jednotek, pro stanovení míry jejich říditelnosti, pro určení optimálního počtu řídicích pracovníků apod.), skutečností současnosti je, že v důsledku výše uvedených problémů je rozpětí vedení zatím spíše výsledkem řady odhadů než exaktně stanovenou veličinou (jistě pokusy o exaktnější stanovení rozpětí vedení však zde již jsou, i když ani ony ještě nedovedou postihnout interakci faktorů — viz dále). Proto také četnými autory uváděné údaje o ORV mají jen velmi hrubou, orientační hodnotu, povahu velmi hrubých, orientačních čísel. Nadto vzhledem k malé individualizaci, nebo opačně vzhledem ke snaze postihnout širokou škálu rozmanitých situací jde spíše o uvádění průměrných orientačních hodnot z možných optimálních rozpětí vedení než o optimální rozpětí vedení (podle naší definice).

Je dokonce otázkou, zda i v budoucnosti, přestože budeme vědět o této oblasti nepochybně daleko více, půjde o něco jiného než jen o orientační čísla. Cena přesné informace je zde totiž příliš vysoká.

¹¹ Bylo by možno uvést ještě čtvrtou skupinu problémů, která se však již dosti vymyká z problematiky stanovení ORV podle výše přijaté definice. Vztahuje se totiž nikoli k existující (dané) konkrétní situaci, ale k hypotetické situaci, ve které figurují faktory „lepší“ (či dokonce optimální) úrovně, než jsou faktory základu, z něhož vycházíme, tj. uvažujeme např. pro danou skupinu a situaci vhodnější či dokonce nejvhodnější kvalifikaci vedoucích a podřízených, nejvhodnější metody vedení, nejlepší dostupné, či dokonce známé

V každém případě, vycházíme-li ze současného stavu, kdy zatím nedovedeme přesně kvantitativně určit ORV, a vezmeme-li v úvahu nákladnost pokusů jeho stanovení, dospějeme k závěru, že cit bude v této oblasti ještě dlouho předbíhat vědu a řízení zde bude i nadále uměním a snad dokonce více uměním než vědou.

K obdobným závěrům zřejmě dochází více organizátorů a teoretiků, a proto pak v některých knihách můžeme číst např. i tato doporučení „teorie“, pokud jde o ORV: „Organizátor musí uvážit, zda jednomu nadřízenému podléhá příliš mnoho nebo příliš málo podřízených. Někdo by mohl namítnout, že tato modifikace oslabuje smysl zásady, ale je nepochybně lepší než sugerování mechanických doporučení...“ (B. Gliński, [7] s. 30, s odvoláním na W. W. Haynes a J. L. Massie, *Management Analysis Concepts and Cases*, Englewood Cliffs, 1961. s. 41).

Literární údaje o optimálním počtu podřízených a pokusy o exaktnější určování ORV

Z našeho dosavadního výkladu vyplývá, že není možné stanovit obecně platné jediné číslo či interval ORV pro všechny, nebo alespoň pro jednotlivé organizační úrovně či funkce v instituci, neboť ORV závisí vždy na konkrétní kombinaci výše uvedených a dalších činitelů v dané situaci (která je téměř vždy jedinečná, specifická, a proto i ORV je vždy konkrétní a jedinečné). Někteří autoři se ovšem o stanovení obecně platného jediného čísla či alespoň jediného intervalu pokoušejí (viz též výše).

Jako první z autorů, které pokládáme za zakladatele soudobých organizačních teorií, uvádí jistě orientační údaje o vhodném počtu podřízených H. Fayol [4]. Z jeho slov (s. 71 a 107) lze usuzovat, že pro nejnižší úroveň řízení v instituci pokládal za vhodný počet podřízených v průměru 15 (v toleranci 10—30) podřízených a pro vyšší úrovně řízení méně než 6 podřízených.

Rovněž soudobí autoři udávají čísla optimálních hodnot rozpětí vedení, jež se ovšem u jednotlivých autorů někdy dosti rozcházejí. Tak např. Z. Zbichorski (*Me-*

prostředky koordinace a kontroly, optimální makrostrukturu instituce atd.

I když prognózy tohoto druhu by byly velmi zajímavé a cenné, vzhledem k tomu, že v současnosti nedovedeme dosti dobře určit a ocenit jednotlivé faktory a jejich kombinované působení pro ORV ani ve zcela konkrétních situacích, pohybovali bychom se při úvahách o ORV při optimalizaci všech dílčích faktorů již převážně v oblasti spekulací.

toda usprawnienia organizacji prac zespołowych, Organizacja, Samorząd, Zarządzanie, č. 4–5, 1962) udává pro mistra v dobře zorganizovaném strojírenském podniku tyto počty podřízených:

v kusové výrobě	10–25;
v seriové výrobě	10–35;
v hromadné výrobě	10–60;

Z. Zbichorski přikládá, jak je z údajů patrné, velkou důležitost seriovosti výroby. Významnost seriovosti výroby (či šířeji technologie výroby) ukazují i výzkumy. Výzkumná skupina vedená prof. J. Woodwardem, která v polovině padesátých let provedla rozsáhlé výzkumy týkající se organizace a řízení ve 110 britských výrobních firmách, dokonce došla k závěru, že „problémy organizace a dozírání jsou funkcí technologie“ (viz L. R. Sayles, *Managing Organizations: What we know now that we didn't know before*, *Manag. Review*, leden 1967, s. 17). Jako hlavní kategorie rozdílů v technologii, které se prý ukázaly nejvíce prediktivní vzhledem k řízení, uvádí:

kusovou výrobu (unit production) neboli výrobu jednotlivých nestandardizovaných jednotek na objednávku zákazníka;

hromadnou a seriovou výrobu neboli standardizované části a výrobky vyráběné ve velkých seriích a na montážních linkách;

proudovou výrobu, neboli stálý tok výroby, hlavně tekutin, plynů a krystalických látek.

Průměrný počet podřízených mistra (first line supervisor) ve firmách s kusovou výrobou činil 21–30, s hromadnou a seriovou výrobou 41–50 a proudovou výrobou 11–20.

U vedoucího nejvyšší úrovně (top executive) byly zjištěny tyto průměrné údaje: kusová výroba – 4, hromadná – 7, proudová – 10.

Podle J. Chevaliera [10] (s. 69), jestliže úkoly vedení jsou elementární, tj. vyžadují např. jen psaní pišfalkou, je možno uvádět do pohybu 10 lidí stejně jako 100; jakmile se však úkoly stávají složitějšími, počet podřízených nemá překročit 5–6. J. Frackiewicz [5] (s. 112) omezuje „kontakty“ vedoucího na 5–7 „bodů“, avšak u jednoduchých prací ve správě (např. psaní na stroji) a u vykonavatelů (např. ve výrobě) jich připouští 20–30. A. Skowronski [22] (s. 34) se omezuje na konstatování, že pro řídicí pracovníky velkých organizačních jednotek se obecně v praxi považuje za žádoucí počet podřízených 4

až 6, ale také 6–15. M. Kubr (*Organizace řízení podniků*, v: *Organizace a plánování socialistického průmyslového podniku*, [17] s. 61) pokládá za vhodný počet podřízených na úrovni vedení podniku 5–6 osob.

Přes rozdílnost jednotlivých udávaných hodnot ORV je všeobecná shoda, že s růstem organizační úrovně (stupně řízení) by měl klesat počet bezprostředně podřízených vedoucího. Toto snižování rozpětí vedení směrem k vrcholu instituce se zdůvodňuje zejména růstem složitosti, netyčností, důležitosti úkolů řešených na daných úrovních organizační struktury.¹²

S poznatkem snižování rozpětí vedení směrem k vrcholu instituce však praxe někdy ostře kontrastuje. H. Koontz (*The Span of Management*, *The Journal of Management Studies*, sv. 3, č. 3, říjen 1966, podle: K. Pavelky, 1968, s. 153) při rozboru více než 200 podniků různé velikosti zjistil, že na středních úrovních byl mnohem menší počet podřízených u jednotlivých vedoucích než na vyšší úrovni. A. Schmid [21] (s. 56) píše, že není výjimkou, že podnikovému řediteli velkého strojírenského podniku je přímo podřízeno přes 20 vedoucích (např. 2 ředitelé odštěpných podniků, 4 náměstci, 9 vedoucích provozů, 3 odborné a 4 pomocné útvary). Rovněž P. E. Holden, L. S. Fish a H. L. Smith (*Top Management Organization*, v: J. Litterer, [15] 1966 s. 81–83), konstatují, i když v jiné souvislosti, že počet divizí bezprostředně podřízených generálnímu řízení značně kolísá. Uvádějí příklad dobře organizované firmy, ve které prakticky všechny činnosti jsou vedeny 4 divizionálními viceprezidenty (pro výrobu, marketing, finance a nákup) a jiné firmy, organizované do divizí na základě dělby podle výrobků, ve které bylo presidentovi podřízeno 10 řídicích pracovníků výrobních divizí a 14 vedoucích štábních oddělení a oddělení služeb. S velkou pravděpodobností (alespoň pokud nebyla učiněna nějaká speciální opatření) byl president v tomto druhém případě neúnosně přetížen.

Příčiny tohoto stavu tkví zejména:

– ve snaze nižších řídicích a štábních pracovníků dostat se do přímé podřízenosti nejvyšších vedoucích, neboť přímá podřízenost znamená jednak lepší přístup k nejvyššímu vedoucímu a ulehčuje vyřizování záležitostí, a jednak vyšší status;

– ve snaze podřízených zvýšit svoji moc a prestiž v instituci, čehož lze relativně nejrychleji dosáhnout přímým pod-

¹² S. Kowalewski [13] (s. 205–206) k činitelům, které zužují rozpětí vedení směrem k vrcholu hierarchické struktury, řadí též:

– potřebu mnohem většího „emocionálního“ náboje příkazu vydaného na vysokém stupni, aby, když postupně zaniká – při následném přecházení na stále nižší stupně – měl ještě dostatečnou motivační sílu na nejnižším stupni; dále

– potřebu preciznějšího a promyšlenějšího příkazu, aby po přechodu řadou stupňů, při němž dochází k nevyhnutelné ztrátě části informace, do-

spěl k poslednímu adresátovi ještě v dostatečně jasné a kompletní formě; a konečně

– skutečnost, že řídicí pracovník na vyšších úrovních řízení má jisté slovo i v záležitostech (jako jsou např. otázky povyšování, přemístování, odměn, trestů) pracovníků nejen bezprostředně podřízených, ale i pracovníků nižších stupňů. Tyto faktory spolu s „významem úkolů“ nazývá S. Kowalewski tzv. „činitelům svislého rozpětí vedení“ a souhrnně je měří počtem stupňů podřízených bezprostředním podřízeným.

Tabulka 2

Faktor optimálního rozpětí vedení	Stupeň zatížení vedoucího				
	totožné 1	velmi podobné 2	podobné 3	dostí odlišné 4	úplně odlišné 5
Geografická vzdálenost pracovníků	všichni spolu v jednom sále 1	všichni v jedné budově 2	v různých budovách na území podniku 3	rozptýlení po městě 4	rozptýlení ve státě 5
Složitost funkcí (prací)	jednoduché opakované 2	rutinní 4	složitě a různorodě 6	velmi složitě a různorodě 8	mimořádně složitě a různorodě 10
Kvalifikace personálu	minimum pokynů a kontroly 3	mírný dozor 6	periodický nepřilíš intenzivní dozor 9	častý, systematický dozor 12	častý, systematický přísný dozor 15
Koordinace	minimum styků 2	omezené styky vztažené k jistým akcím 4	více styků, nepřilíš obtížné koordinační činnosti 6	stálé styky týkající se významných problémů 8	rozsáhlé a nutné neopakovatelné styky 10
Plánování	minimální 3	omezený rozsah 6	mírné 9	značné úsilí 12	široký rozsah, včetně politiky 15

řízením dalších organizačních jednotek, tj. rozšířením rozpětí vedení.

Již V. A. Graicunas (viz E. F. L. Brech, s. 104) postřehl, že tyto osobní ambice představují stálý tlak k neomezeným uspořádáním a nevhodné struktuře, a že opačně každý pokus o snížení přílišného počtu podřízených je považován za útok na osobní schopnosti vedoucího.

Výše uvedený trend zužování rozpětí vedení směrem k vrcholu instituce se odrazí i v jednom z prvních pokusů exaktnějšího určování rozpětí vedení. Píše o něm H. Stieglitz¹³ (*Optimizing Span of Control* v: H. Koontz, C. O'Donnell, *Management*:

A Book of Readings, New York 1964). V této stati vycházíme: 1. z recenze této knihy od S. Kowalewského v: *Problemy organizace*, Varšava 1967, č. 6, s. 163–172, zvláště pak s. 116–167; 2. z popisu tohoto pokusu S. Kowalewským v knize *Przełożony — podwładny*, s. 228–233 a 3. z popisu tohoto pokusu P. Pavelkou, který se opět odvolává na H. Koonze (viz *Podniková organizace*, č. 4, 1968, s. 153–154).¹⁴

Při pokusu, který byl uskutečněn ve firmě „The Lockheed Missiles Space Company“ a byl prý úspěšný, se vycházelo

¹³ Jiný, velmi zajímavý a v mnoha směrech podnětný způsob určování rozpětí vedení uvádí, ikdyž pod názvem „vyhodnocování výkonnosti vedoucích“ (přednost bychom však dali označení „výpočet pracovního zatížení vedoucích“) D. Fuller. Jak již název naznačuje, nejde přímo o výpočet ORV; ORV zde však přesto figuruje jako vedlejší produkt. Předností i nedostatkem výpočtu D. Fullera je redukce mnoha faktorů rozpětí vedení na: *účinnost vedoucího, nároky na kontrolu podřízených, práci, kterou vedoucí vykonává sám a případný vliv mimořádných zdsahů a nároků*. Přes toto zjednodušení, stejně tak jako přes zjedno-

dušení výpočtu některých faktorů (problematické zjednodušení představují např. odhady „úrovně“ podřízených a výkonnosti vedoucích) si však D. Fullerem popsaný postup, kromě jiného právě jako jedna ze zajímavých alternativ možných (a pro praktické výpočty zatím nutných) zjednodušení, zaslouží pozornosti. Vzhledem k tomu, že kniha D. Fullera je u nás běžně dostupná, upouštíme od podrobnějšího výkladu jeho přístupu.

¹⁴ Tento složitý systém přebírání poznatků není výrazem autorovy pohodlnosti, ale výrazem jeho obtíží v získávání zahraniční literatury.

z těchto činitelů optimálního rozpětí vedení:

1. podobnosti funkcí (stupeň podobnosti či rozdílnosti);
2. geografické vzdálenosti pracovníků podřízených vedoucímu;
3. složitosti funkcí (se zřetelem na požadovanou zručnost);
4. kvalifikace personálu (měřené stupněm pomoci, kterou mu třeba poskytovat);
5. rozsahu nutné koordinace;
6. pracnosti plánování (množství času, které bylo třeba věnovat plánování);
7. pomocníků vedoucího.

Tito činitelé se dále vnitřně diferencovali do několika možných stupňů a každému stupni se na základě úsudku (common sense), zkušenosti a experimentů určila váha vyjádřená číslem (viz tabulka 2). Čísla označují v bodech závažnost daného faktoru a jeho stupně.

Popis některých stupňů je v tabulce zestručněn. Příklad: u podobnosti funkcí plné znění je: totožné (1), velmi podobné, ale s postizitelnými rozdíly (2), podobné, ale vyžadující rozdílné schopnosti či přístupy (3), dosti odlišné, ale směřující ke společnému cíli (4), úplně odlišné a z každého hlediska rozdílné (5). Každá rubrika je doprovázena rozsáhlým komentářem, který obsahuje objasnění, jaké situace třeba zařadovat do jednotlivých stupňů.

Šedmý činitel má poněkud odlišné postavení, protože jeho existence redukuje hodnoty předchozích faktorů, tj. zvyšuje ORV. Pomoc však může být různá, a proto se přistoupilo i zde k hlubší diferenciaci, a to (podle: S. Kowalewski, s. 230)¹⁵ do tří kategorií, podle toho, zda jde o pomoc kolektiv předáků (starszych robotników), rovnocenného zástupce nebo pomocníka.

Pro jednotlivé druhy pomoci se stanovily tyto koeficienty: 0,55, 0,7 a 0,95. Podkladem pro stanovení koeficientů byl rozbor 150 vzorových příkladů a diskuse s vedoucími. Normativní hodnoty se odvodily od útvarů s větším počtem podřízených, které byly hodnoceny jako dobře organizované a dobře řízené.

Podle druhu pomoci se pak příslušným koeficientem násobí součet hodnot z faktorů 1–6.

Příklad: Je-li zatížení daného vedoucího faktory 1–6 vyjádřeno 40 body a vedoucí má kolektiv předáků, pak jeho výsledné zatížení bude $40 \times 0,55 = 22$ bodů; má-li rovnocenného zástupce = 28 bodů; a má-li pomocníka = 38 bodů.

Získané součty bodů se v uvedené firmě srovnávaly se skutečnými rozpětími vedení a na základě analýzy konkrétní situace v podniku se sestavila tabulka zatížení a optimálních hodnot rozpětí vedení (viz tabulka 3).

Tabulka 3

Zatížení v bodech	Optimální počet podřízených
40–42	4–5
37–39	4–6
34–36	4–7
31–33	5–8
28–30	6–9
25–27	7–11
22–24	8–11

Údaje uvedené v tabulce 3 platí pro vedoucí středních úrovní řízení. Pro vedoucí nejnižší řídicí úrovně je třeba uvedené hodnoty optimálního počtu podřízených násobit dvěma (což je vlastně jistý koeficient „svislého rozpětí vedení“, použijeme-li termín S. Kowalewského).

Typ organizační asistence	Násobitel
Přímé lineární a štábní činnosti	0,60
Přímý lineární asistent (pouze)	0,70
Štábní činnosti (administrativní, plánovací a kontrolní činnosti - všechny)	0,75
Štábní činnost (administrativní, plánovací nebo kontrolní činnost)	0,85
Mladý asistent („Assistent to“ — omezené povinnosti)	0,95

Posledním krokem ve zmíněné firmě bylo provedení korektur skutečných rozpětí vedení v souladu s výše uvedenými tabulkami. Výsledkem praktického uplatnění právě naznačeného přístupu bylo: v jednom z oddělení zvýšení průměrného rozpětí vedení z 3,8 na 4,8 při snížení stupňů z 5 na 4; v druhém zvýšení rozpětí ze 4,2 na 4,8 při snížení počtu stupňů z 6 na 5; ve třetím zvýšení roz-

¹⁵ Podle H. Koontze (viz Pavelka, s. 154 [18]) byl sedmý činitel diferencován nikoliv do 3, ale

do 5 kategorií, tj. rozlišovalo se 5 typů pomocníků a násobitelů:

pětí vedení ze 4,2 na 4,8 při snížení počtu stupňů ze 7 na 5.

Zvýšení počtu podřízených na jednoho vedoucího a snížení počtu stupňů řízení samozřejmě ovlivňuje i mzdové fondy, operativnost řízení, oběh informací aj.

I když ani tento pokus optimalizace rozpětí vedení nepostihuje dynamickou interakci jednotlivých činitelů, tj. předpokládá, že síla působení jednotlivých činitelů je obsažena jen v nich samých, přece jen je nutno hodnotit jej vysoce jako významný krok k vědeckému stanovení rozpětí vedení.

Samí autoři také správně poukazují na ještě značnou nepřesnost výpočtů a varují před mechanismem; zdůrazňují trvajících potřebu podrobné analýzy každého konkrétního případu a situace, potřebu důkladného rozboru, zda a v jaké míře jsou důležité jen výše uvedené faktory, nebo zda zde působí i další faktory relevantní pro ORV apod.

Právě naznačené výpočty by tedy měly sloužit jen jako vodítko. Zatím ještě stále předpokládají vysoce kvalifikované organizátory, kteří jsou schopni si uvědomit a odhadnout míru rozumnosti, vhodnosti, užitečnosti, nepřesnosti a subjektivity uvedených hodnot a užívat jich jako pomůcky, nikoliv jako pravidla či dokonce mechanicky jako normy.

I při této omezené funkci však uvedené výpočty přece jen napomáhají k lepšímu pochopení a analýze problému. Představují onen prvek objektivismu, o jehož vnášení do řešení uvedených i jiných organizačních problémů teorie organizace tak usiluje a který je přímo jejím smyslem [13] (S. Kowalewski, s. 232).

Literatura

- [1] G. M. Bell, *Determinants of Span of Control*, v: The American Journal of Sociology, červenec 1937, č. 1, s. 100—109.
- [2] E. F. L. Brech, *Organisation, The Framework of Management*, Londýn 1965.
- [3] R. C. Davis, *The Fundamentals of Top Management*, New York 1951.
- [4] H. Fayol, *Zásady správy všeobecné a správy podniků* (z francouzského *Administration industrielle et générale*), Praha 1931.
- [5] J. Frackiewicz, *Organizacja pracy i kierownictwa*, Varšava 1967.
- [6] D. Fuller, *Vést nebo být veden*, Praha 1967.
- [7] B. Gliński, *Teoria i praktyka zarządzania przedsiębiorstwami*, Varšava 1964.

- [8] V. A. Graicunas, *Relationship in Organization*, v: Bulletin of the International Management Institute, Ženeva, březen 1933; později v: L. Gulick a L. Urwick (red.), *Papers on the Science of Administration*, New York 1937, s. 181—187.
- [9] M. Haire (red.), *Nowoczesna teoria organizacji* (z anglického *Modern Organization Theory*), Varšava 1965.
- [10] J. Chevalier, *Organization*, díl I., Paříž 1961.
- [11] *Jedinec a společnost*, Studijní prameny VPAKG, Praha 1965, č. 4.
- [12] H. C. Koontz, C. O'Donnell, *Principles of Management, An Analysis of Managerial Functions*, New York 1964.
- [13] S. Kowalewski, *Przelożony — podwładny w świetle teorii organizacji*, Varšava 1967.
- [14] J. A. Litterer, *The Analysis of Organizations*, New York 1965.
- [15] J. A. Litterer, *Organizations: Structure and Behavior*, New York 1966.
- [16] W. H. Newman, *Administrative Action*, Englewood Cliffs, 1963.
- [17] *Organizace a plánování socialistického průmyslového podniku* (1. část), Praha 1961, skripta Vysoké školy ekonomické v Praze.
- [18] K. Pavelka, *Nově o počtu podřízených*, v: Podniková organizace 1968, č. 4, s. 153 až 154.
- [19] *Rozbor organizátorské, řídicí a politicko-výchovné práce mistrů v nové soustavě řízení průmyslu a stavebnictví*, materiál ÚKLKS, 1963.
- [20] R. Saltonstall, *Human Relations in Administration*, New York 1959.
- [21] A. Schmid, *Příspěvek k řešení otázky optimálního počtu podřízených*, v: Podniková organizace, 1963, č. 2, s. 56—59.
- [22] A. Skowronski, *Nowoczesne zasady organizacji przedsiębiorstw*, Poznań 1965.
- [23] S. Smola, *Úvod do teorie organizace*, Praha 1966.
- [24] G. Terry, *Principles of Management*, Illinois 1956.
- [25] L. F. Urwick, *Axioms of Organization*, Public Administration Magazine, Londýn, říjen 1935.
- [26] L. F. Urwick, *Executive Decentralisation with Functional Coordination*, The Management Review, 24, 1935.
- [27] L. Zabkiewicz, *Problemy kierownictwa w przedsiębiorstwie*, Varšava 1966.
- [28] J. Zieleniewski, *Teorie organizace a řízení*, Praha 1967.

Резюме

М. Мичек: Рационализация числа подчиненных

Вопросом, каким количеством подчиненных может руководящий работник эффективно руководить, т. е. проблемой т. н. оптимального диапазона руководства, организационная теория занимается больше чем 50 лет, а организационная практика несколько тысяч лет. Этот интерес обусловлен познанием того, что при увеличении количества подчиненных, руководящий работник не способен удовле-

творительно выполнять свою руководящую роль; и наоборот, при отсутствии необходимого количества подчиненных, в полной мере не используются драгоценное время и способности руководящего работника. Оба случая отрицательно влияют на эффективность руководящего работника, руководимых групп и всей организации.

Однако каким же образом определить оптимальный диапазон руководства? Известно несколько концепций определения оптимального диапазона руководства. К ним относится прежде всего теория В. А. Грайцунаса, выводы об оптимальном диапазоне руководства на основе результатов эмпирических исследований о диапазоне руководства на практике и многофакторный анализ. В статье, на основе анализа положительных и отрицательных сторон отдельных концепций определения оптимального диапазона руководства, автор приходит к выводу о необходимости многофакторного анализа, как основного метода определения оптимального диапазона руководства. В дальнейшем приводятся и анализируются основные факторы оптимального диапазона руководства, например: потребность или ступень координации и контроля, обусловленные конкретной ситуацией, вид и сложность труда, исполняемого подчиненными, средства, применяемые организацией для обеспечения координации и контроля, требования иного характера, предъявленные руководящим работникам, знания, способности и умение руководящего работника и другие факторы. Заключительная часть статьи содержит рассуждение о современном состоянии определения влияния отдельных факторов на оптимальный диапазон руководства и описание одного из успешных экспериментов, касающихся применения многофакторного анализа при определении оптимального диапазона руководства конкретно на практике предприятий.

Summary

Míček M.: Rationalization of the Number of Subordinates

The problem of how many subordinates can be effectively controlled by the manager or the problem of the so-called optimum span of

management have been dealt with for more than 50 years by organizational theory and for several millenia by organizational practice. This interest has been conditioned by the recognition that, if a certain number of subordinates has been overpassed, the manager is not in position to perform his leading role satisfactorily and that, until a certain number of subordinates has been reached, he is not able to take full advantage of his valuable time and abilities. Both the former and the latter negatively affects the efficiency of the managers, of the controlled groups and of the entire institution.

In what way, however, can the optimum span of management be determined? There are several well-known conceptions of determining this optimum span, especially the theory of V. A. Graicunas, the conclusions concerning the optimum span of management deduced from the results of empirical investigations into the span of management in practice and the multifactor analysis. Proceeding from the analysis of the advantages and disadvantages of the separate conceptions we arrive, in the present article, at the conclusion that the multifactor analysis must necessarily be applied as the basic method of determining the optimum span of management. In the following part we introduce and analyse the basic factors of the optimum span of management, such as the need or the degree of coordination and control conditioned by the concrete situation, the kind and qualification of the work performed by the subordinates, the means used by the institution for the purposes of ensuring coordination and control, other requirements than those of co-ordination and control laid upon the manager, the manager's knowledge, abilities and skills and other factors. The article is concluded by an account of the contemporary possibilities of determining the influence of the individual factors on the optimum span of management and by a description of one of the successful attempts at applying the multifactor analysis in determining the optimum span of management in the concrete practice of an enterprise.

Sérií dalších článků chce redakce Sociologického časopisu vstoupit do marxistické sociologické diskuse k aktuálnímu problému rodiny a postavení ženy v socialistické společnosti. Redakce je si plně vědoma, že i tato oblast sociologické analýzy v minulých letech nezůstala ušetřena nereálných, pseudopolitických vlivů a koncepcí, které čekají na své kritické vyhodnocení. Záměrně proto zvolila cestu publikace následujících příspěvků, které mají jak své klady, tak i své nedostatky, vyjadřují však do jisté míry současný stupeň poznání v této oblasti.

Vztah základních civilizačních proměn ných ke změnám ve vzorcích rodinného chování

VLASTA FIŠEROVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

I. Úvodní úvahy: historické přístupy, náčrt problému, nové otázky a nová vychozí místa

Ačkoliv se problém rodiny vynořil jako vážná společenská otázka již více než před sto lety, nestal se dosud ve své komplexnosti ani méně palčivým, ba ani méně provokujícím. Byly to nejen naléhavé potřeby vývojových společenských koncepcí, které se musely nějakým způsobem s tímto problémem vyrovnávat a pro které se rodina stala kritickým bodem polemik a sporů, ale byla to především kritická situace mnoha rodin, jejichž vnitřní struktura nebyla schopna dostatečně pružně a nekonzfliktně reagovat na změny v ostatních, necitelně nezávislých strukturách nově se rodícího sociálního systému, jež si vynucovala pozornost a řešení.

Na počátku industrializace nazývali mnozí z řad společenských vědců i sociálních politiků tento stav krizí rodiny, podléhající často romantickému konzervatismu tradičního hodnocení nových forem chování a iluzi o přizpůsobení soukromého života potřebám člověka a nových sociálních institucí. V poslední době je naopak jen velmi málo těch, kteří jsou ochotni takto jednoduše hodnotit změny v oblasti rodiny.

Mnoho problémů souvisejících s fungováním a existencí rodiny bylo současnými společnostmi vyřešeno, mnohé jsou postupně značně různě a na různých úrovních řešeny, mnohé „problémy“ ztratily však svůj smysl pouze v důsledku výměny generací. Na druhé straně se zdá, že řešení některých teoretických i praktických problematických otázek je stále velmi vzdálené jak pro současnou vědu, tak pro současnou politiku, a to i přesto, že věda již po-

važuje změny v rodině za změny základního tématu, a politika uznává, že nelze dlouhodobě ovlivňovat společenské procesy, aniž by byl brán zřetel na jednotlivce také mimo sféru jeho profesionálních vztahů a vazeb.

Tato tvrzení platí navzdory tomu, že se takřka rok od roku, desetiletí od desetiletí mění povaha nejaktuálnějších problémů rodiny a že i dnes jsou v různých sociálních systémech tyto problémy značně odlišné. Lze to snad nejlépe demonstrovat na různých populačních trendech a jejich sociálních zdrojích v různých zemích. Někde je vážným problémem dosažení vzrůstu populační křivky (jako například u nás), jinde naopak hledají způsoby, jak populaci omezit na snesitelnou míru (zejména v rozvojových zemích). Ukázalo se, že oba problémy jsou jen obtížně řešitelné.

Měnlivost problémů souvisejících s rodinou a příbuzenským systémem v protikladu k jejich předpokládané dřívější relativní stabilitě a zdánlivá nesrovnatelnost rozličných trendů a tendencí velmi ztěžovala a ztěžuje vypracování ucelenější teorie rodiny, popř. změn v rodině, avšak na druhé straně poskytuje významný materiál a inspirační zdroje pro budování této teorie i pro možnosti teoretické explikace.

Některé dílčí zachytitelné a popsatelné proměny nepřinášejí často očekávané žádoucí a jednoznačné výsledky a samá povaha problému znesnadňuje potřebné zobecňování.

Protože touto sférou, kterou by bylo možno pracovníě nazvat sférou soukromou,¹ prochází téměř každý člověk a získává v ní jisté individuální zkušenosti, jež pro subtilní povahu předmětu zkou-

¹ Pojem soukromá sféra používám, aniž si činím nárok na přesnou definici, jako označení pro takovou oblast lidské činnosti a sociálních vztahů, které tvoří integrální část velkých sociálních organizací a institucí.

mání nejsou nevýznamné ani pro vědeckou interpretaci, můžeme se setkat u mnoha lidí, a to i u odborníků, s tím, že nejsou schopni překročit osobní kritéria hodnocení, interiorizovaná v jejich vlastním životě, v jejich vlastním sociokulturním prostředí, jež tvoří elementární mez pochopení výraznějších sociálních změn v odlišných kulturních a sociálních podmínkách. Takové subjektivně zabarvené přístupy zpravidla nechtěně opomíjejí objektivní úroveň pohledu, který je základem vědeckých tvrzení, a podléhají optickým klamům svého způsobu vidění světa.

I když za druhé straně právě studium individuální, neopakovatelné zkušenosti může být zdrojem údajů o změnách i konstantních formách v určitých typech rodin, je zároveň nepochybné, že zde může nejsnáze dojít k neoprávněné generalizaci, jestliže nebudeme pečlivě rozlišovat poznatky od subjektivních hodnotových soudů.

Kromě specifické povahy problémů tzv. soukromé sféry, do které rodina patří a která významně ovlivnila vytváření jednotlivých článků teorie rodiny, je třeba dále vycházet ze skutečnosti, že v sociální teorii vůbec byla až do nedávna věnována poměrně malá pozornost změně jako takové a rodina byla i v pojetí mnoha předních teoretiků pojímána jako určitý specificky fungující subsystém v poměrně neměnném rámci konstantních sociálních i osobních potřeb bez vnitřních zdrojů dynamiky.

Teoretické přístupy k problematice rodiny a příbuzenského systému mají dnes již svou bohatou historii, která by sama o sobě mohla být i zdrojem informací pro osvětlení vývoje některých problémů v rodině za posledních sto let.

Historii přístupů a zpracování problematiky rodiny a příbuzenského systému je možno pojmout z několika hledisek. Jednak jako výsledky sociální politiky a jednak jako historii vytváření vědecko-teoretických koncepcí. S jejich vývojem pak můžeme dále sledovat a srovnávat významné změny ve veřejném mínění, jež bylo nejen ovlivňováno problémy sociální politiky a popularizací vědeckých teorií, ale také tvořilo určitou atmosféru jejich vzniku. Je faktem, že mnohé z čtených

diskusí na toto téma měly nejen jeden utopický rys. Veřejné mínění vyzdvihovalo hned tu či onu vědeckou teorii podle toho, nakolik odpovídala jeho hodnotám a potřebám. Široký zájem o tyto problémy a jejich tradiční ožehavost vyvolávaly bouřlivé diskuse, jež tvořily významnou část konfliktů politických hnutí a jejich ideologií. Mezi takoveto diskuse patřila i diskuse o volné lásce, která proběhla dokonce na půdě komunistického hnutí. Bylo by jistě chybou odvrátit zcela pozornost od těchto dnes již jen historických dokumentů doby a domnívat se, že byly-li většinou bez důsledků právě v oblasti sociálních opatření a prokazatelně neovlivnily ani chování lidí, že byly bez významu. Nepůsobily bezprostředně jen na angažovanou část veřejnosti, která často hledala v politických hnutích sociální potvrzení svých soukromých představ a hodnot a ve vědě zdůvodnění svého solidního konzervatismu nebo osvobozujícího „volnomyšlenkářství“. Zvolna a postupně narušovaly tradiční představy, ideály i žité normy a vytvářely tak zprostředkovaně podmínky pro zcela nově veřejné vědomí a mínění, které bylo schopno akceptovat ideály nepředstavitelné ještě v předcházející generaci.

Do těchto historických skutečností je třeba zařadit i pád nejrůznějších mýtů v oblasti rodinné problematiky. Nebyl to jen často uváděný mýtus o lepší a klidnější minulosti, která více přála integrovanému a „spofádanému“ rodinnému životu; o minulosti, která se současníkům téměř vždy jeví jako idyličtější, méně rozporná, bezstarostnější a méně problematická než jejich vlastní současnost, kterou již nevidí očima chráněného a nechápajícího dítěte nebo očima sentimentálního stáří.

Tento mýtus byl téměř všude spojován s představou klidného venkovského života, zakotveného pevně ve zvycích a normách rurálního tradicionalismu. Jenž opředl sociální vztahy i pracovní postupy magickou sítí rodového dědictví. Ovládal americkou rodinu, jak například ukázal W. J. Goode², právě tak jako rodinu žijící v našich podmínkách. Zatím nikdo z nás neanalyzoval naše specifické poměry, které pravděpodobně ještě zesilovaly tyto tendence. Tradičně vysoce ce-

² W. J. Goode, *The Family*, Prentice Hall 1964, s. 105.

něný poměr k půdě, hájení národních tradic, jejichž udržovatelem bylo právě venkovské obyvatelstvo, a dokonce i neobyčejně těžké existenční podmínky, to vše mělo za následek houževnaté lpění na tradičních hodnotách, jež byly u nás poněkud paradoxně zdůrazňovány romantickým kritikem vlády majetku a rodičovské autority. V této souvislosti bych chtěla upozornit na demografickou skladbu našeho obyvatelstva, jak se vyvíjela od pádu feudalismu. Sledování demografického pohybu není bez potíží, neboť statistiky z tehdejší doby nezachycovaly demografickou skladbu obyvatelstva, spíše ji jen velmi hrubě naznačovaly. „Nynějšího čtenáře překvapí nejvíce, že staré statistiky se zajímaly jenom o muže, pozůstatek to feudálních dob; a vrstvyly muže ještě podle středověkých hledisek privilegovaných a majetkových. I statistika z roku 1851 kategorizovala všehovšudy 5 % obyvatel, zatímco mezi „ostatní“ řadila plných 95 % obyvatel“.³

Důležité je zjištění, že i na základě těchto velmi hrubých údajů je možno usuzovat na hlubší strukturální přesuny v naší společnosti a je možno sledovat i zrod nových sociálních skupin. Pouhé zjištění těchto přesunů však ještě nestačí k tomu, abychom mohli jednoduše tvrdit, že znamenaly změnu charakteru naší společnosti ve společnost industriálního typu. Naše společnost nepochybně tyto rysy měla, je však otázkou v jaké šíři a v jakém stupni rozvoje.

Za nejvýhodnější orientační a momentálně nejjednodušší kritérium pokročile industrializované, nebo naopak značně opožděně industrializované země je možno považovat změny a přesuny mezi obyvatelstvem zemědělským a průmyslovým. Demografický náčrt z doby krátce po roce 1850 ukazuje, že Výslovně zemědělství se tehdy v Čechách živilo plných 50 % rodin; vedle toho zemědělstvím společně s řemesly nebo jinými živnostmi dalších 16 % rodin; jenom řemesly 14 % rodin. Tedy samostatným podnikáním se zabývalo dohromady více než 80 % českého obyvatelstva a jenom necelých 20 % bylo zcela nezávislých“.⁴

Dále můžeme přeskočit celou dlouhou periodu, abychom zjistili, že ještě před

druhou světovou válkou představovalo zemědělské obyvatelstvo celou třetinu populace a rychlejší úbytek zemědělského obyvatelstva je zaznamenáván až po roce 1945.⁵

Již tyto velmi stručné údaje naznačují, jaké bylo tempo industrializace u nás, a dále také naznačují, jak rychle se mohla měnit tradiční struktura domácností a rodin, z níž někdy usuzujeme i na přesuny v tradičních hodnotových vzorcích.

Tendence idealizovat minulost se ostatně neprosazuje jen v této oblasti vztahů. Fáze života v rodinném cyklu, který přináší ve své posloupnosti vždy jinou jeho konkrétní náplň, jiné cíle a jiné role, umožňují a podporují vznik mýtů o minulosti. Tak například názor na život předcházející generace bývá často ovlivněn dětským pohledem, kdy člověk je zpravidla v kontaktu nejen s rodiči, ale i s prarodiči. Dětský pohled na vztahy kolem sebe si člověk uchovává po celý další život a některá jeho omezení a nepřesnosti není schopen nikdy překonat.

Postupně mizely i další mýty. Opravovány byly např. původní optimistické představy o velkých možnostech sociálních věd při rekonstrukci minulosti prostřednictvím srovnávací analýzy různých kultur. Stále častěji se ukazovalo, že možnosti rekonstrukce minulosti jsou více než omezené a že konstrukce zůstávají konstrukcemi, pro které je neobyčejně těžké najít argumenty v hlubší analýze rodinného a příbuzenského systému jednotlivých společností. Poznání života našich vývojově ustrnulých současníků přinášelo mnoho rozporných závěrů a jejich vliv je spojen se zánikem zjednodušených představ o univerzální rozšířenosti některých typů příbuzenského a rodinného systému.

Byly opouštěny i názory, které přecenily vliv šíření morálních idejí, ve vědeckější terminologii kulturních vzorců, na úkor působnosti skutečných podmínek života rodiny. Morální rozhořčení nad změnami v rodině, často provázené iluzemi o přeměně sociálního systému přeměnou základní společenské buňky — rodiny, ostře kontrastovalo se situací, do které se společnost jako celek dostávala.

V této situaci přestávala být úspěšná zejména buržoazní evolucionistická teo-

³ V. Davídek, *Změny ve společenské skladbě obyvatelstva v českých zemích po pádu feudalismu* (I. část), *Demografie* 2/1964, s. 142.

⁴ Tamtéž s. 140.

⁵ M. Kučera, *Obyvatelstvo ČSSR v letech 1945 až 1965*, *Demografie* 2/1965, s. 97.

rie vývoje rodiny, která vycházela ze značně zjednodušených představ vývoje, převzatých hlavně z poznání biologických zákonitostí — totiž z představ, že každému vyššímu stadiu vývoje musí předcházet stadium vývojově nižší. Tato teorie odvodila celou dlouhou historickou linii vývoje rodinného systému, na jehož vrcholu — jak poznamenali někteří historikové sociologie rodiny — stála viktoriánská monogamie, v církevní dogmatice katolická monogamní rodina a podle Marxe buržoazní typ monogamie, jejíž podstatu označil za nástroj vlastnictví, a Engels za „oporu měšťákovy hrabivosti“.

A tak mnohé problémy a otázky, které po dlouhá léta motivovaly práci a zaměření mnoha antropologů, etnografů a historiků, pracujících metodou srovnávací analýzy přežívajících primitivních společností, pokládá dnes moderní věda za nevědecké a s vědomím omezených možností seriózních řešení podobných otázek je odvrhuje a nastoluje problémy jiného druhu.

Na začátku této vývojové linie rodiny byla podle evoluční teorie sociální promiskuita primitivů, ze které se vyvinulo skupinové manželství, matriarchát, později patriarchát atd.

Vážným argumentem proti metodě i proti zásadním tvrzením a hypotézám srovnávací antropologie byl důkaz o tom, že současná organizace primitivních společností nemůže být ztotožňována s jejich prvotní a pravěkou organizací. Moderní antropologie přinesla důkazy, že tyto společnosti většinou nezůstávaly uzavřené před mnoha dalšími vlivy, a dokonce je velmi pravděpodobné, že se zcela neuzavřely ani vlivům soudobé evropské společnosti.

Zde se nabízí srovnání s marxistickými přístupy a jejich historií. Marxismus zpočátku velmi dobře spojoval teoretickou koncepci s praktickými řešeními a předjal tak přístupy moderní vědy. Tím, že zdůraznil historičnost rodiny jako jedné základní významné společenské kategorie, tím, že rodinu nepojal jako izolovanou společenskou jednotku, ale naopak snažil se ji vysvětlit v širším společenském kon-

textu, měl skutečně primát ve vědeckém přístupu k rodině. Tento názor není jen výsledkem nekritického poměru k marxismu. Je možno se s ním setkat i u špičkových představitelů současné sociologie rodiny, jakým je například jeden z předních amerických sociologů rodiny, který byl již citován — W. J. Goode.⁶

Goode je přesvědčen, že metodologická pozice přímo Marxe ochraňovala před grandiózními rekonstrukcemi. V *Německé ideologii* Marx říká: „... Tato rodina, která je zpočátku jediným sociálním vztahem, se později, když rozmnožené potřeby vytvářejí nové společenské vztahy a když větší počet lidí vytváří nové potřeby, stává vztahem podružným... a proto je nutno jej zkoumat a vykládat na základě existujících empirických údajů, a ne z pojmu rodiny, jak je to zvykem v Německu.“⁷ I když tato tvrzení nejsou vysvětlena ani dokazována, faktem je, že v této velmi stručné formulaci je přesně vystižen základní přesun pozice rodinně příbuzenského systému v moderní společnosti a je zde i odmítnut spekulativní přístup k výkladu na základě pojmu vývoje rodiny bez analýzy empirického materiálu. Současná sociologická teorie rodiny považuje právě vznik nukleární rodiny a její relativní osamostatnění formou adaptace ke struktuře socioprofesionálních rolí za jednu z nejpodstatnějších změn v rodinně příbuzenském systému. T. Parsons, který v rámci svého celoživotního úsilí o ucelenou analytickou teorii sociálního systému věnoval nemalou pozornost teorii rodiny a příbuzenských vztahů, říká, že proces, kterým nepříbuzenský systém nabývá prvotní důležitosti v sociální struktuře, je nevyhnutelně spojen s problémem ztráty rodinných funkcí nebo s jejich omezením či transformací.⁸ Problém emancipace základních sociálních sfér činnosti a sociální organizace od rodiny a jejich zpětný vliv na tuto instituci tvoří stále jedno z ústředních témat sociologie rodiny, ke kterému se ještě dále vrátíme.

Poněkud složitější je hodnocení Engelsony práce *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Nechci dále zatěžovat vý-

⁶ W. J. Goode, *Industrialization and Family Change*, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Industrialization and Society*, UNESCO — Mouton 1966, s. 237.

⁷ Marx — Engels, *Sebrané spisy*, sv. 3, Svoboda 1958, s. 43.

⁸ T. Parsons, *The Stability of the American Family System* in N. W. Bell and E. F. Vogel, *A Modern Introduction to the Family*, Collier-Macmillan 1960, s. 45–51.

klad tímto složitým tématem, kterým jsem se zabývala jinde, ale chci jen stručně zopakovat některé závěry, ke kterým jsem dospěla. Engelsova práce je nepochybně užejí spojena se stavem a vlivem výše zmíněné evoluční teorie. Poznatky věd, které — jak již bylo řečeno — pracovaly srovnávací metodou, byly spolu s relativně nedokonalým materiálem o současnosti jedinou empirií, která se Engelsovi nabízela. Přestože řada dílčích tvrzení neobstojí v konfrontaci s pozdějšími poznatky společenských věd, má Engelsova práce i dnes svou trvalou hodnotu. „Na Engelsovu práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* je nutno pohlížet jako na vnitřně skloubenou logickou hypotézu. Podstatou této hypotézy není otázka univerzální rozšířenosti matriarchátu, i když je tato otázka podstatná z hlediska základní vývojové linie historie člověka. Vývojová linie nevylučuje však možnost jiných, dnes již ustrnulých vývojových variant. Kromě toho Engelsovy úvahy se odvíjejí na základě poznatků o omezeném počtu společenství a jsou konfrontovány jen s kulturou vyspělé západní civilizace. V těchto úvahách není například zahrnuta asijská kultura, a proto i ve sporech o univerzálnost některých jevů jde vlastně o univerzálnost relativní. Otázka univerzální rozšířenosti matriarchátu byla pro Engelse důležitá i z toho důvodu, že na ní bylo nutno dokázat, že společenská nerovnoprávnost pohlaví není v původní lidské přirozenosti... Absurdní dogmatizování jednotlivých Engelsových myšlenek i celých hypotéz, stejně jako srovnávání jeho myšlenek s jednotlivými pozitivně zjištěnými fakty, která ani ve svém souhrnu nezasahují rovinu jeho abstrakce, jsou podle mého názoru výsledkem nepochopení jednotlivých Engelsových tvrzení, výsledkem nepochopení jeho koncepce i způsobu myšlení, kterým Engels předstihl svou dobu.“⁹

Další poměrně dlouhé období marxismu je charakterizováno nezájmem představitelů marxistické teorie o tento problém. Vysvětlení je víc než snadné — na pořadu dne byly jiné důležitější problémy. Po období sníženého zájmu o tuto problema-

tiku následovalo kratší období různých živelně se rodících, často velmi extrémních názorů a postojů k této problematice. Od dvacátých let tohoto století lze již systematicky pozorovat rodinnou politiku jako odraz socialistické ideologie, která však neuniká různým deformacím. Například známá prvotní tendence k uvolnění socialistického rodinného zákonodárství v sovětském Rusku byla později revidována a nahrazena naopak zvýšeným důrazem na ideální, tzv. „socialistickou“ rodinu, v níž nebylo místo pro žádný přestupek proti tradičním křesťanským normám. Prvním důvodem k tomu byla zajištění skutečnost, že socialistický stát si uvědomil své vlastní zájmy na populační funkci rodiny. Druhým podnětem bylo to, že stát nebyl schopen převzít ani zaopatřovací, ani socializační funkci nukleární rodiny. Ukazuje se i dnes, že úspěch podobných snah je zatím dosti nepravděpodobný.¹⁰

Již dříve jsem se zmínila o tom, že historie přístupů k zpracování problémů rodiny zaznamenala pád mnoha mýtů. Některé koncepce, které neposkytovaly dostatečné východisko pro naléhavé potřeby praktických opatření, byly korigovány realitou a i samotná naléhavost řešení vyvolávala jistou nervozitu a znemožňovala ulpívání na vžitých představách. Tuto atmosféru ještě zesilovaly a komplikovaly nečekaně prudké vlivy a důsledky rozvíjející se techniky a samozřejmě i vážné společenské otřesy. Přesto životní úroveň ve všech vyspělejších zemích západní kultury stoupala, byly tu ohromující technické vynálezy, které mohly významně ovlivnit také samotný charakter života v rodině a v domácnosti, a dokonce se zdálo, že jsou vytvořeny předpoklady svobodnějšího chování a rozhodování v oblasti rodinných vztahů. Ale ani v této novější fázi industrializace nepřinášely a nepřinášejí některé podobné nebo shodné procesy stejné a jednoznačné výsledky pro změnu struktury rodiny, jak by se dalo očekávat. Situace se ještě více zkomplikovala, když industrializace začala pronikat i do tradičně nevyvinutých částí světa, kde se setkávala s formami rodiny a

⁹ V. Fišerová, *Poznámky k teorii rodiny v: Bedřich Engels, Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Mladá fronta 1967, s. 140.

¹⁰ Srovnaj například s: M. Zelditch Jr., *Family, Marriage and Kinship* in R. E. L. Faris, *Handbook*

of Modern Sociology, Rand Mc Nally and Company 1964, s. 724; J. R. Pitts, *The Structural-Functional Approach*, in H. T. Christensen *Handbook of Marriage and the Family*, Rand Mc Nally and Company, Chicago 1964, s. 111.

kultury ještě méně adekvátními, než byla křesťanská morálka a monogamní rodina evropského typu na počátku rozvoje kapitalismu.

Bylo by jistě naivní dokazovat, že současné teorii se podařilo vyřešit otázky a problémy, které byly nastíněny v minulosti. Ani v oblasti praktických opatření sociální politiky nebylo, přes jistý pokrok, dosaženo základních cílů a mnohé ideály zůstaly nenaplněny. Nová situace přinesla i zcela nové problémy.

II. Změny v rodině: jejich zdroje a možné interpretace

Vraťme se nyní k základnímu tématu, kterým jsou změny v rodině a jejich souvislost s ostatními civilizačními změnami. Především je třeba konstatovat, že změna jako kategorie společenského dění byla vzata na milost i v západní sociologii a zejména v posledním období je jí věnována velká pozornost. S určitou nepřesností je možno říci, že v rámci sociologie rodiny sice přžívá právě pro vědomí krizových nebo alespoň nových procesů v rámci této instituce, ale nebyla v obecnější rovině analyzována.

V marxismu tento problém nedostatečné pozornosti ke změně pochopitelně neexistoval, protože jednak sám obsahuje teorii sociální změny a vývoje jako fundamentální část svého teoretického systému a jednak proto, že zde působila Engelsova práce, která explikovala marxistické pojetí sociální změny přímo na historii rodiny.

V deformovaných, eschatologických pojetích marxismu, jež se objevila později, projektovaly se stejně tak představy volné lásky jako křesťanský ideál spořádané „harmonické“ rodiny. Kategorie změny v těchto pseudomarxistických pojetích však byla opomíjena z poněkud jiného hlediska. Jednostranné zdůrazňování vývoje a jeho zákonitě nevyhnutelné pokrokovosti zastíňovalo reálné a postupné změny ve vývoji a vedlo k tomu, že nebyly dostatečně zkoumány změny z hlediska jejich vnitřního smyslu a že jim byla často věnována pozornost jen z hlediska hrubé klasifikace na změny v rámci pokroku nebo proti němu.

V souvislosti s problematikou rodiny se v současnosti ze všeho nejčastěji hovoří o změnách v rodině a rodina slouží jako

model společenské změny i v obecné společenské teorii. Prakticky téměř všechny výzkumy na rodinné téma přinášejí údaje o změnách v současné rodině.

Dříve než probereme některé ze základních trendů ve změnách rodiny a příbuzenského systému, uvažujme poněkud obecněji o tom, co je možno považovat za změnu v rodině, podle jakých kritérií tyto změny lze třídit a dále o tom, jaké jsou reálné vnitřní zdroje změny v samotné rodině a příbuzenském systému.

V souvislosti s tradičně fungující rodinou nebyl problém změny téměř nikdy uváděn jako závažný, ačkoliv je více než jasné, že změna měla své místo i v tomto typu rodiny. Budeme-li dále hovořit o univerzálních zdrojích změny v rodině a příbuzenském systému, můžeme již nyní říci, že se vztahují na všechny typy rodin, které kdy v lidské společnosti existovaly. Bez nich si ani nemůžeme představit jakýkoli vývoj této společenské instituce a jednotky, neboť je nemyslitelné, aby setrávání v čase nebylo vystřídáno dalším ve vztahu k němu komplementárním procesem, jakým je změna.

Ani na obecné úrovni se nemůžeme zabývat problémem, za jakých podmínek a situací dochází ke změně v systému. V tuto chvíli nás zajímá problém pochoopení, utřídění a popisu změny v rodině a příbuzenském systému, které charakterizují jeho poslední vývoj. Jak tyto změny interpretovat v souvislosti se změnami v jiných oblastech?

W. E. Moore, který se zabýval problémem změny, poukázal na to, že zdánlivá všudypřítomnost změny neznamená ještě nemožnost odhalit a ukázat některé její zdroje. Z našeho hlediska bude zajímavé, že za jeden z takových zdrojů změny je možno považovat samotnou rodinu.

Rodina, v níž se téměř pravidelně uskutečňují jednotlivé fáze rodinného a životního cyklu, je na druhé straně také univerzálním nositelem změny. V rodině je možné pozorovat nejen změny v rolích v souvislosti s obdobím, věkem a individuálními diferencemi, jejichž je člověk nositelem, ale také změny způsobené přenosem kultury z generace na generaci. I když zatím zcela pomineme vnější zdroje dalších možných změn, můžeme tvrdit, že je více než nepravděpodobné, že střídání generací, udržování a rozvíjení kultury probíhá jako přesné a stabilní opakování

či reprodukce určitých procesů v čase. Moore tvrdí, že jak internalizace hodnot, tak socializace individua přinášejí vždy jisté obměny. Tvrzení, že děti se rodí do určité společnosti nebo do určité kultury, nepovažuje za přesné. Říká, že normálně se dítě narodí do rodiny jako základní společenské jednotky a ta by měla být jen z části pokládána za reprezentanta generalizovaných a jednotných hodnot, normativních a kognitivních orientací. „Univerzalita sociálních diferenciací strukturálně vylučuje přesnou uniformitu rodinných pozic.“¹¹

Zdrojem určitých obměn i změn mohou být nejen individuální difference a difference vzniklé v socializačním procesu, ale i difference mající kořeny v mechanismu obsazování rodinných a společenských rolí, neboť jejich rámec a pozadí také nejsou neměnné. Mechanismus obsazování společenských rolí nemůže totiž nikdy překročit rámec biologické reprodukce, kterou je nutno považovat za biosociální fakt. Je velice pochybné, že by někdy existovala společnost — a ani o žádné podobné nevíme — ve které by reprodukce byla vždy jen kontinuální numerickou duplikací populace. Moore uvádí, že i ty společnosti, které praktikovaly infanticidu, nesledovaly cíl předcházet změnám v populaci jako takovým.

Sledování základních populačních trendů proto není vedlejší záležitostí, která by snad neměla v sociologii rodiny co dělat. Moore vytýká sociálním vědcům zejména jejich přístup k populačním změnám. Podle jeho mínění jsou populační změny považovány svou podstatou za biologické proměnné, vnější sociálnímu systému. Přesná a celková kontrola fertility a mortality je navíc nemožná, a je tedy nejen nepravděpodobné, ale i snadno dokazatelné, že populace sice je relativně stálým, avšak nikoliv neproměnným prvkem vývoje struktury a fungování sociálního systému.

Moore dále vysvětluje, že v každém systému existuje nutnost alternování rolí (role expectations), protože je těžko předem odhadnout, zda společnost bude v době aktuálního střídání rolí přesycena nebo naopak nedostatečně zásobena ideálními kandidáty na určité role. Role indivi-

dua ve společenském systému jsou mnohonásobné, nikoliv jednoznačně jednoduché, a jsou tím četnější, čím více příbuzenský systém převládá a je určujícím faktorem sociálního systému. Určitá nejistota, kterou je možno odvodit z mechanismu obsazování rolí, může být také příčinou změny. Tento mechanismus střídání a posloupnosti rolí činí vždy aktuální roli nejistou.

Nakonec upozorňuje ještě Moore na fakt, že existuje možnost relativní autonomnosti určitého subsystému ve vztahu k ostatním částem sociálního řádu; pak zjištěné trendy nemusí být ani příčinami, ani důsledky změn v jiné části širšího systému.

Křížovými body, přinášejícími a produkcujícími napětí a umožňujícími tudíž změnu v rodině, jsou podle Moora tři kritické události ve vnitřním životě rodiny: manželství, narození a smrt.¹²

Doposud jsme se pokusili načrtnout, jaké mohou být některé univerzální vnitřní zdroje změn v rodině. Vraťme se však opět k Moorově myšlence o možnosti relativní autonomnosti určitého subsystému a položme si dále otázku základního významu. Víme, že univerzální změny mohou být i vně rodinného a příbuzenského systému. Víme také, že při analýze vnitřních zdrojů změn narážíme na tak obtížné problémy jako při analýze vnějších zdrojů změn. Klasikové marxismu pokládají jak vývojový stupeň práce, tak vývojový stupeň rodiny za dva základní momenty, formující společenské vztahy. Důležité bylo vymezení vzájemného působení těchto dvou momentů, které však nebylo možno provést jinak než analýzou konkrétního empirického materiálu.

Nejen marxismus si klade otázku, kterou jsme již dříve označili za základní — totiž: jaká existuje závislost mezi proměnnými v rodinné příbuzenském systému a typem sociálního systému? Máme tedy právo vykládat změny v rodině jako důsledek industrializačních procesů v moderních společnostech? Můžeme skutečně pokládat změny v rodině a příbuzenském systému za typický příklad a model strukturálně funkcionální adaptace, jak bývá často uváděno? Někomu se snad může

¹¹ W. E. Moore, *Social Change*, Prentice Hall 1963, s. 13.

¹² Tamtéž, s. 51.

zdát, že kladení těchto otázek je hledáním pseudoproblémů, když bylo již nescísněkrát dokázáno a popsáno, že industrializační změny a rozsáhlé strukturální přesuny v rodině se historicky překrývají, že jejich odlišení činí dokonce jisté potíže, a že jednoduše řečeno industrializace je příčinou změn uvnitř rodiny, neboť pomocí industriálních potřeb je možno zdůvodnit např. otevřenější třídní systém, vyšší sociální i geografickou mobilitu i změny v rodinných rolích apod.

Zdá se, že je těžko nesouhlasit s těmito názory. Všude, kde bylo možno pozorovat určité industrializační procesy, začal se také měnit i rodinně příbuzenský systém směrem k manželskému typu rodiny a tato zjištění stačila sama o sobě k tomu, že mnozí autoři považovali industrializaci za nositele prvotních sociálních proměnných. Změny v rodině naopak interpretovali jako závislé proměnné.

Bez povšimnutí nemůže zůstat ani názor, že industrializační změny jsou jedinou a základní příčinou změn v rodině. Chceme-li však změny v rodině vysvětlovat pouze industrializačními procesy, můžeme dospět pouze k výsledkům velmi sporného charakteru.

Musíme si totiž předem uvědomit, že naše metodologická i teoretická omezení jsou stále ještě značně rozsáhlá. Goode¹³ začíná své úvahy o změnách v rodině zjištěním, že ani stupeň, ani typ rodinných změn nebyl dostatečně a v potřebné šířce záběru zpracován. Chybí stále podrobnější fakta a ucelená teorie.

V oblasti teoretických přístupů je nejdříve nutno osvětlit význam používaného pojmu manželská rodina. Podle Gooda znamená tento termín jednak technicky ideální typ ve Weberově slova smyslu, jednak ideální pojem, protože jen určité, i když podstatné procento lidí ze současné populace vykazuje některé jeho charakteristiky, a konečně je ideálním pojmem také v tom smyslu, že jen určité procento rodin západní kultury, popřípadě i jiných kultur, se ve skutečném chování shoduje se strukturálně definovanými charakteristikami tohoto rodinného typu. Pro charakteristiku tohoto ideálního typu manželské rodiny uvádí Goode výčet 11 znaků:

1. Manželská dvojice nemůže počítat s pomocí širšího příbuzenského systému a naopak příbuzní neočekávají žádné služby od této dvojice.
2. Ani manželská dvojice, ani příbuzní nemají ve vztahu k sobě mnoho práv a vzájemné závazky jsou značně omezené.
3. Z předcházejícího vyplývá, že vzájemná morální kontrola manželské dvojice a ostatních příbuzných je také omezená.
4. Příbuzní nevyhledávají a ani neurčují místo pro nově založenou domácnost manželů, toto místo je proto neolokalitou. Tento fakt rovněž podporuje nezávislost manželské rodiny.
5. Výběr partnera probíhá svobodně podle vůle partnerů a nezávisle na zájmech příbuzných.
6. Jakmile začíná působit tento systém, dostává se do pohybu i věková hranice pro uzavírání manželství, i když mladí musí dosáhnout alespoň věku, kdy jsou schopni samostatně o sebe pečovat.
7. Fertilita je výsledkem realizovaných potřeb dvojice, je v různých podmínkách různá — vysoká nebo nízká.
8. Příbuzenský systém je omnilineální, to znamená žádná linie není preferována a teoreticky mají stejnou váhu.
9. Malá nukleární rodina je jediným prostředím, kde existuje možnost ziskání a udržování emocionální rovnováhy.
10. Také úroveň rozvodovosti se mění, i když opět nikoli jedním směrem, někde klesá, jinde stoupá.
11. Vznik nového manželství po smrti jednoho z manželů nebo po rozvodu je velmi pravděpodobný.

Pouhá konfrontace každého jednotlivého rysu ideálního typu manželské rodiny nás jen znovu může utvrdit v názoru, že manželská rodina je pojem, který jen více nebo méně odráží skutečnost, značně se odlišující podle empirických údajů v různých typech společnosti a kultury. Nejen pro naši rodinu, ale i pro některé jiné zřejmě platí, že např. vztahy mezi manželskou dvojicí a příbuznými jsou sice omezenější, ale do jisté míry si stále uchovávají svou platnost; můžeme po-

¹³ W. J. Goode, *Industrialization and Family*
Change, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, Industrialization and Society, UNESCO — Mouton 1966, s. 239.

měrně snadno popsat i různá napětí vzniklá právě z udržování nebo naopak neudržování těchto vztahů. Také práva, vzájemné povinnosti a závazky mezi nukleární rodinou a širším příbuzenstvím, přestože nejsou institucionalizovány, anebo, přesněji řečeno, jsou institucionalizovány jen v nepatrné míře a prakticky vždy jako druhořadé ve srovnání s požadavky jiných společenských sfér, zejména sféry zaměstnanecké, zcela nevymizely a rovněž mohou být zdrojem určitých konfliktů. Morální kontrola nad nukleární rodinou je také méně významná, popřípadě je bez účinku, ale víme, že tendence praktikovat tuto kontrolu, hlavně ze strany rodičů, můžeme také najít. Kořeny těchto vztahů jsou pevné a současná psychologie dovede vysvětlit jejich rozpornou povahu. Výběr místa usídlení nemusí být vždy výsledkem svobodného rozhodnutí nové dvojice, zvláště ne tam, kde to reálné podmínky bydlení znemožňují, jako je tomu např. u nás. A dokonce i tam, kde existuje možnost svobodné volby, nemusí být tento vzor chování striktně dodržován a mohou být respektovány jiné kulturní vzorce (častější bydlení vícegeneračních rodin ve venkovských typech osídlení, určované také typem a strukturou osídlení apod.). Bylo shromážděno mnoho důkazů, aby se dokázalo, že svobodná volba partnera je jen relativně svobodným aktem, aktem podmíněným reálnými možnostmi, ale i možnostmi překročení vlastního sociálního rámce.¹⁴

A tak bychom mohli pokračovat dále v tomto srovnávání skutečnosti s obecnými znaky manželské rodiny, jak byly uvedeny Goodem v jeho výčtu. Narážíme tu však stále na jeden závažný problém, který můžeme naznačit již nyní: Je více než pravděpodobné, že změny v rodině a s nimi související určité pozorovatelné trendy obsahují v různých podmínkách různé podstatné i méně podstatné difference. Můžeme také předpokládat, že některé trendy se nebudou uskutečňovat ve smyslu jejich absolutního naplnění, neboť i tyto zdánlivě nezměnitelné procesy mohou mít své limity, a to dokonce ve své vnitřní struktuře. Objevit, stanovit, analyzovat a popsat hranice omezující změnu — to je jeden z našich vážných úkolů, před nímž bohužel stále ještě stojíme a

jehož postupné zvládání by mohlo umožnit i reálnější predikce trendů pro nejbližší budoucnost.

Bylo již mnohokrát dokazováno, že existuje jistá shoda a někdy až funkcionální harmonie mezi industriálním systémem a systémem manželské rodiny, jež bývá v anglosaské literatuře tak často vyjadřována slůvkem „fit“. Toto tvrzení však nesmí znamenat další idealizaci skutečných poměrů, může pouze vyjádřit, jen částečně a „ideálně“, určité shodné a komplementární strukturální procesy v rodině i příbuzenském systému a v širším sociálním systému. Faktem je, že rodinný systém se do jisté míry přizpůsobil požadavkům moderní průmyslové výroby a že v nich našel podmínky pro řešení některých svých konfliktních vztahů. Ideálně a v tomto smyslu přibližně je možno odvodit a empiricky doložit, že v zaměstnaneckém systému dosahuje jedinec svou pozici především na základě svého individuálního výkonu, který je závislý na požadavcích plynoucích z jeho zaměstnání a nikoli z respektování jeho rolí v partikularistické struktuře příbuzenského a rodinného systému. Jeho výkon je měřen univerzalisticky, to znamená podle stejných měřítek uplatňovaných na všechna individua, která vstoupila do neosobní sítě trhu a organizačních vztahů. Systém výkonu je opakem rodinného systému. Rodina tradičně měla partikularistický charakter v hodnocení jednotlivce, uplatňovala askriptivní kritéria a samotný výkon v širších vztahových soustavách mohl být jen hlediskem druhotným, primárně ovládaným a regulovaným rodinnými vztahy. Je zajímavé, že tento charakter rodiny se v kapitalistické společnosti prosazuje ve vlastnickém systému, kde stále platí princip dědictví.

Na druhé straně strukturální přizpůsobení rodiny industrializačním potřebám nebylo vůbec harmonické, ale spíše drastické, posuzujeme-li je z hlediska osudu jednotlivců i celých sociálních skupin, jejichž tradiční soustava hodnot a věr byla ostře konfrontována s novou situací, která dosud neměla odpovídající vykrystalizovanou kulturu pronikající základní socializační skupiny, tj. především rodinu. Problém rodiny se v tomto ostrém konfliktu situace a kultury začíná intenzí-

¹⁴ R. K. Merton, *Intermarriage and Social Structure: Fact and Theory in W. J. Goode, Readings on the Family and Society*, Prentice-Hall 1964, s. 57.

něji jevit jako problém krize rodiny. Nejde však jen o banální konflikt starého s novým. Jde o konflikt, který se v podstatě neustále reprodukuje jako výsledek střetávání funkčních a v tomto smyslu objektivních požadavků obou těchto systémů. Jako příklady uvádí Goode tyto skutečnosti: Péče o děti je sice stále převážně záležitostí jednoho člena rodiny a jedné strukturální rodinné role — matky, která však již není širším příbuzenským systémem osvobozena od práce v průmyslové sféře, anebo jinými slovy marxistické terminologie, je jí „umožněno“ účastnit se společenské výroby, ale není osvobozena od péče o děti. Můžeme dodat, že jí však není umožněna volba mezi prací a péčí o děti, chce-li je nasytit nebo později udržet na určitém průměrném stupni životní úrovně. Není jí však ani umožněna osobní regulace rytmu práce, jako je tomu v zemědělství (mimo nevolnictví a robotu), ale je pohlcena a spoutána univerzalistickým, neosobním rytmem organizované práce.

Napětí mezi rodinami a širšími industrializací vyvolanými strukturami se projevuje i v rozporech a konfliktech sociální stratifikace. Do univerzalistické a výkonem definované sociální pozice vstupuje člověk z osobní, partikularistické a askriptivní rodiny a opět se do ní vrací poté, co se výkonem v sociální sféře, v sociálních institucích a organizacích definoval v hierarchii jejich statusů. Nejen jeho start je tedy určen rodinou a její specifikou, ale i konečné efekty jeho výkonu jsou rodinou opět modifikovány podle jejích vlastních principů.¹⁵

Hledáme-li však potvrzení hypotéz o vzájemném vztahu industrializačních proměnných k proměnným v oblasti rodiny a příbuzenství v historii, zjišťujeme, že industrializace nemusí být a není vždy naprosto nezbytným předpokladem existence manželské nukleární rodiny. Typ příbuzenského systému, který se v mnoha ohledech shodoval s typem moderní nukleární manželské rodiny, existoval například v některých nejstarších společnostech západní Evropy; takový systém

byl rozšířen ve francké, anglosaské, keltské společnosti atd. a dokonce je dokázáno, že nezávislá nukleární rodina existovala v 15. století v anglickém hrabství v Kentu. Podle převládajícího mínění odborníků je také velmi pravděpodobné, že tento typ příbuzenského systému existoval i v jiných částech světa ještě před tím, než novodobé dějiny ovládla industrializace. Konečně je známo, že některé nejprimitivnější společnosti loveckého typu jsou organizovány na základě nezávislé nukleární rodiny.¹⁶

Proto ani nelze bezvýhradně přijmout myšlenku, že existence nezávislé nukleární rodiny za všech podmínek podporuje a usnadňuje industrializační procesy.

Tak například S. Greenfield (1961) shledal, že ekonomický systém společnosti na ostrově Barbados, založený na vývozu a obchodu se zemědělskými produkty, má tyto zvláštnosti: Jednotlivec dostává za práci mzdu, práce je výkonově orientována, existuje zde otevřený třídní stratifikační systém, ačkoli jinak příbuzenský a zaměstnanecký systém jsou značně odlišné. K. Goughová, která analyzovala nayarský příbuzenský systém, dokázala, že matrilineální systém této společnosti se začal rozkládat ještě před začátkem industrializace a příčinami tohoto rozkladu byly obchodní a politické změny, které vytvořily mnoho nových zaměstnaneckých příležitostí a oddělily zaměstnaneckou sféru od příbuzenského systému.¹⁷

Z toho vyplývají velmi oprávněné názory, že tyto procesy změn v rodině začínají diferenciací zaměstnanecké a příbuzenské struktury, jímž industrializace poměrně vyhovuje, avšak není pro ně bezpodmínečně nutná.

Na tomto výsledném názoru mají velký podíl zejména myšlenky tří předních sociologů: Ogburna, Burgessa a Parsonse. Ogburn začal již v roce 1928 rozvíjet myšlenku, že americká rodina se postupně více a více oddělovala od sociální struktury svými nedomácími funkcemi. Burgess ukázal, že malá nukleární rodina se postupně „emancipuje“ od vlivu širšího příbuzenského systému. Ko-

¹⁵ Srovnej W. J. Goode, *Industrialization and Family Change*, in D. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Industrialization and Society*, UNESCO — Mouton, 1966, s. 243 a dále výsledky výzkumu P. Machonin a kol.: *Výzkum vertikální sociální diferenciacie obyvatelstva ČSSR*.

¹⁶ N. Zelditch, Jr., *Family, Marriage and Kinship* in R. E. L. Faris, *Handbook of Modern Sociology*, Rand McNally and Company, 1964, s. 724.

¹⁷ Tamtéž s. 725.

nečně Parsons je původcem myšlenky o strukturálně funkcionální izolaci manželské rodiny.

Parsons porušil tradiční sociologický přístup k rodině, v němž se od počátku věnovala větší pozornost individuálnímu uspokojení jednotlivce než komparativním strukturálním pohledům. Jeho výchozí myšlenka je velmi zajímavá. Pokusil se nejdříve analyzovat příbuzenskou terminologii jako oblast relativně neměnných vztahů, které by podle jeho názoru mohly zčásti odrážet skutečnou institucionální strukturu příbuzenství. Příbuzenský systém označil Parsons jako „otevřený, multilineální a manželský“.

Je třeba upozornit, že například srovnání naší příbuzenské terminologie se systémem anglosaské terminologie neukazuje v sociologickém smyslu těchto vztahů žádné podstatné difference kromě diferenci jazykových. Základem tohoto systému je existence manželské rodiny, tedy rodičů a dětí. Neexistuje jiná poznaná jednotka, která by se nějakým způsobem dotýkala nebo by přímo protínala systém těchto vztahů, na jehož principech jsou určiti členové zahrnuti do základní jednotky a jiní jsou od ní naopak odloučeni. Také v češtině, stejně jako v angličtině, máme dva základní pojmy: rodina a příbuzní. Rodina se vztahuje pouze k manželské jednotce, zatímco pojem příbuzní implikuje určitou solidaritu, pouze však k tomu, kdo je příbuzný. Parsons zdůraznil, že žádná ze sedmi osob nejužšího kruhu vztahů manželské rodiny není a nemůže být ztotožňována s jinými osobami vně této rodiny (otec-matka; bratr-sestra; syn-dcera; manžel(manželka) a na-proti tomu strýc-teta; bratranec-sestřenice; atd.). Skutečnost institucionalizované monogamie se odráží ve faktu, že nový druh nebo družka jednoho z rodičů je opět otcem nebo matkou a odlišuje se v angličtině pouze předponou „step“ a v češtině slovem „nevlastní“. Naproti tomu se nerozlišuje otcova nebo matčina rodina orientace a snad jen v tradiční převaze častějšího dědění jména po otci lze nalézt ještě stopy určité preference.

Z hlediska dětí „ego“ je ego rodina orientace postavena na roveň rodiny orientace manželka ego. Členové obou těchto rodin jsou pro děti ego shodně dědy, bábami, strýci a tetami. V každém příbu-

zenském systému je velmi důležitý fakt, že na základě tabu incestu je každý jednotlivec členem dvou manželských rodin. Tento fakt je v našem systému o to důležitější, že — jak dále dokazuje Parsons — manželská rodina je ve stavu strukturálně funkcionální izolace. Parsons upozorňuje na fakt, že ani nová manželská dvojice a nově vzniklá rodina, ani jejich rodiny orientace nemají strukturálně zajištěnou prioritu statusu. Znamená to vyrovnávání mocenské situace, jejímž předpokladem je dodržování objektivitu a nestrannosti obou rodin orientace. Také proto se manželství jeví jako základní vztah tohoto systému. Strukturální izolaci podporuje skutečnost, že manželství vzniká nikoli volbou na základě výběru a vlivu příbuzných, ale pouze volbou vyplývající z individuální preference. Důraz na nové manželství se projevuje i tím, že individuum je zcela odděleno od své rodiny orientace: vzniká nová rezidenční jednotka.

V mechanismu výběru partnera hraje velkou roli motivace této volby. Úzce souvisí s komplexem tzv. romantické lásky. Parsons tím vysvětluje skutečnost, že každý sociální systém směřuje k tomu, aby alespoň částečně omezil rozsah „osobních“ emocionálních citění, zejména u těch činností, u nichž je jejich bezprostředním zdrojem. Toto limitování afektivní spontaneity je zřejmě příčinou, proč v příbuzenských systémech, kde se nová manželská dvojice musí zařadit do širšího příbuzenského svazku, je volba partnera záležitostí rodičů nebo nejbližších starších příbuzných. Funkcionálním ekvivalentem, který substituuje tyto mechanismy ovlivňování výběru partnera, je právě romantická láska. Na jejím základě je alespoň do jisté míry zaručena konformita s očekávanými rolemi. Takovou první očekávanou a uskutečňovanou rolí je být zamilován. Tendenci k univerzalitě tohoto vzorce chování podporuje tzv. kultura mladých, v níž je stav zamilování uznáván jako jeden z předpokladů dosažení úplné dospělosti.

Význam Parsonsova přístupu pro analýzu změny v rodině se zde projevuje ve zvlášť výrazné podobě. Romantická láska bývá tradičně interpretována jako vzpoura spontaneity proti omezující, represivní moci rodičů, jako novota, jež se obje-

vuje v nových ekonomických a sociálních podmínkách novověku. V Parsonsově interpretaci však tato glorifikovaná a později i kritizovaná základní změna v systému rodiny a sexuálních vztahů vůbec je funkcionálním ekvivalentem rodičovské role a má stejně přispět k integraci a stabilizaci rodiny jako multifunkční sociální jednotky. Osvobozující vzpoura romantické lásky se tak stává z osvoboditele spontaneity nástrojem regulace a nakonec i potlačení erotických a sexuálních potřeb individua.

I když jde bezpochyby o velmi významný postřeh, který poněkud modifikuje běžnou interpretaci významu romantické lásky, přesto je třeba zdůraznit, že i zde se projevuje funkcionalistická jednostrannost Parsonsova přístupu ke společnosti. Fenomén romantické lásky bezpochyby není jen funkcionálním ekvivalentem, ale je také výrazem uvolnění určité pevné struktury sociálních vztahů.

Další úvahy o příbuzenství spojuje Parsons výhradně s problémy tzv. socioprofesionální sféry. Vysvětluje, že v souvislosti s moderní společností se často hovoří o asimilaci rolí pohlaví. I když v mnoha formálních ohledech lze tuto asimilaci pozorovat a dokázat, mnohem důležitější se mu zdají momenty, které spíše podtrhují asymetrii ve vztazích manželského páru. Status určený socioprofesionálním zařazením je do značné míry oddělen od statusu získaného v rodině. Pro socioprofesionální systém je jednotlivec nositelem svého statusu sám, bez ohledu na svou rodinu. Vzhledem k speciálním rolím ženy zůstává trvalou oporou pro zajištění rodiny mužův příjem, který se váže na jeho status. Dokonce i v těch případech, kdy žena má svou vlastní práci, což je velmi časté ve středních amerických vrstvách a zcela běžné u nás, nemůže podle Parsonsova názoru vstoupit do rovné soutěže s muži aniž by byla zároveň ohrožena solidarita malé rodinné jednoty. Normální vdané ženě je do jisté míry znemožněno dokázat svou elementární rovnost s manželem. Parsons uzavírá své úvahy tím, že v uskutečňování ženské role vidí nejzřejmější a nejvidentnější zdroj napětí současné sociální struktury americké

společnosti a jeden ze zdrojů obtíží v integraci příbuzenského systému s ostatní sociální strukturou soudobé společnosti.¹⁸

Pokud jde o hodnocení změn, kterými moderní rodina prochází, vyjádřil se k nim Parsons jinde, mnohem později, naprosto jednoznačně. Odmítl tezi o dezorganizaci rodiny. Podle jeho mínění není žádný důvod k tomu, abychom z měnících se populačních a rozvodových trendů usuzovali na absolutní dezorganizaci této jednotky. Je to spíše dezorganizace přechodného období, která se projevuje zejména tím, že rodina se stala v procesu změn daleko specializovanější jednotkou, než tomu bylo v kterékoli dříve známé společnosti. Proces, v němž nepřibuzenská struktura začíná nabývat prvotní a základní důležitosti, je nevyhnutelně spojen s procesem „ztráty rodinných funkcí“. Tento proces je naprosto nevyhnutelný, souvisí velmi úzce s celkovým stupněm rozvoje dané společnosti a může mít, podle Parsonse, velmi různou podobu, v níž se v konkrétních podmínkách prosazuje. Parsons naopak spatřuje v těchto procesech změn příznak relativně se stabilizujícího nového typu rodinné struktury.¹⁹

V porovnání s těmito závěry ještě dnes zcela ob stojí Engelsovo, v nedávné minulosti neuznávané, obecné vyjádření o vzájemném rozvoji dvou základních sfér lidských dějin (sféry práce a sféry rodiny), které je obsaženo v předmluvě k 1. vydání *Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu*.

Existence nukleární manželské rodiny není tedy nevyhnutelně spojena s technickým pokrokem a změnami ekonomické základny. Naopak, technický pokrok nevedl v historii vždy nezbytně k přesunům uvnitř rodinně příbuzenského systému. Goode uvádí bohaté příklady podobných historických situací. Upozorňuje například na evropské společnosti ve 12. a 13. století, které jsou zatím z tohoto hlediska zcela nedostatečně analyzovány. Jejich relativně vysoká technická úroveň, jež byla spojena s rozkvětem věd, umění, řemesel, průmyslu atd., neměla žádné důsledky pro strukturu příbuzenských a rodinných vztahů, i když by tu jistě bylo možno najít náznaky nově se rodící individuální

¹⁸ Srovnej T. Parsons, *The Kinship System of the Contemporary United States*, in: T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, Collier – Macmillan 1964, s. 177–196.

¹⁹ T. Parsons, *The Stability of the American Family System*, in: N. W. Bell and E. F. Vogel, *A Modern Introduction to the Family*, The Free Press, N. Y., Collier – Macmillan, 1960, s. 93–97.

filosofie, která vyústila v období renesance v obrát v hodnocení lidského života, jeho smyslu, individuálního štěstí apod. V Číně je v určitých historických etapách zaznamenávána vysoká mobilita, mechanismy obsazování rolí přestávají fungovat na základě příbuzenství (Goode uvádí, že jedna třetina až tři čtvrtiny „nových mužů“ bylo skutečně novými muži a pouze asi jedna pětina z celku těchto nových osob měla předky stejného sociálního postavení). Klade se důraz na výkon a schopnosti. Tento vývoj je podporován relativně vysokou technickou industriální úrovní, přesto se však neobjevují žádné náznaky změn v rodině.

Evropská společnost naproti tomu měla zřejmě všechny předpoklady k tomu, aby se v příhodných podmínkách ujala nová ideologie, jejíž stopy sahají několik století zpátky, do doby než se objevily první industrializační tendence. Evropský systém se podstatně lišil od ostatních systémů běžně rozšířených ve světě. Nebyl tu ani klanový, ani lineární systém, rodiče sice organizovali výběr druhu nebo družky pro manželství, avšak individuální hlas volených získával stále větší váhu, výchova nerozdělovala mladé ženy a muže, i když jistě odchylky ve výchově existovaly. Dětská manželství nebyla zdaleka tak častá jako v jiných částech světa. Širší rodina žila pod jednou střechou, ale byl to často spíše ideál než skutečnost. Půdy bylo do jisté doby, než se podstatně změnil populační rámec, stále dostatek, takže mladá dvojice často začínala samostatný život a oddělovala se od svých vchozích rodin. To vše byly samozřejmě spíše náznaky, které se v určitých podmínkách náhle začínaly měnit v pravidla. Toto načrtnutí situace je samozřejmě jen velmi přibližné.

V našich podmínkách pozorujeme vždy snahu (nejprve církevních, později i světských orgánů) omezovat pomocí různých předpisů vznik manželských svazků, regulovat sňatky mezi určitými skupinami obyvatelstva a získávat tak i další příjmy z různých poplatků. Teprve během let 1868 a 1869 bylo dosaženo například zrušení politického konsensu k manželství v části Rakouska, mimo jiné také v Čechách.²⁰

Půda se ve většině evropských zemí dělila tak, že se buď rozdělovala mezi děti, nebo ji dědil nejstarší syn. Je samozřejmé, že tato zvyklost a norma v určitém období přispěla ke vzniku kritické situace, neboť stále přibývalo těch, kteří byli odpoutáváni od půdy. To je právě období vzniku volné pracovní síly, jejíž existence je svázána i s novodobými strukturálními přesuny v rodině.

Goode zdůrazňuje takové skutečnosti, jako bylo rozšíření puritánské morálky na Západě a její důraz na individuální odpovědnost a na zvláštní místo partnerského vztahu v této ideologii. Každý byl zodpovědný sám za sebe, a to jistě sehrálo nemalou roli v přijetí nových kritérií pro hodnocení a zařazení jednotlivce do společenského celku. I takové události, jako byl rozchod Jindřicha VIII. s Římem a jeho vlastní rozhodnutí, pokud jde o jeho manželskou volbu, nemohly být bez významu.

Jsem přesvědčena, že naše vlastní historie by mohla být stejně vhodným podkladem analýzy podobných procesů v našich podmínkách, které se v mnoha ohledech lišily od vyspělejších a v té době svobodněji se rozvíjejících zemí západní Evropy.

Velmi zvláštním a zajímavým případem jsou některé tendence současných společností, které se snaží maximálně urychlit tempo svého rozvoje, a tomuto požadavku podřizují i své tendence k úpravě rodinných vztahů zvláštní ideologií i zákony. Ojedinelým případem je Čína, která podle mínění Gooda chtěla jít ještě nad manželskou rodinu a proti staré čínské rodině postavila ideál tzv. komunální rodiny. Podle Gooda musely všechny tyto a podobné pokusy později slevit ze svých cílů, neboť v konfrontaci se skutečností mohly tyto ideály jen dočasně nahrazovat potřeby, kterých je možno dosahovat na bázi individuálního výkonu.

Jaké jsou hlavní znaky změn v rodinné a příbuzenské struktuře? Protože naše možnosti sledovat tyto změny na celosvětových trendech jsou více než skromné, nezbyvá opět než se spolehnout na mínění tolikrát již citovaného W. J. Gooda. V jeho přehledu nejzákladnějších světo-

²⁰ J. Klabouch, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Rozpravy NCSÁV, 1960, sešit 5.

vých změn v rodinných vzorcích jsou ob-
saženy tyto znaky:

1. Svoboda manželské volby — přičemž uzavírání sňatků přestává být v rukou starších, manželská dvojice musí být ekonomicky nezávislá; věk nevěst se poněkud snižuje v Japonsku, ale lehce stoupá v Číně a podstatně v arabských zemích a v Indii; věk pro uzavření sňatku u mužů je závislý na mnoha dalších proměnných, které jsou v různých podmínkách různé; vzory třídní homogamie se příliš nezměnily; v kulturách, kde bylo téměř univerzálně rozšířeno manželství, je možný pokles procenta těch, kteří vůbec kdy vstoupili do manželství (Indie, Japonsko, Čína); ubývá věkově nerovných manželství.
2. Ubývá manželství mezi příbuznými.
3. Mizí věno anebo cena vyplácená za nevěstu.
4. Nelegitimita vzrůstá tam, kde bylo zvykem uzavírání manželství mezi dětmi (Indie).
5. Konkubináty a polygamie mizí.
6. Teoreticky není možno předpovídat, zda a v jakém systému bude nízká nebo vysoká fertilita. Ta je závislá na potřebách a zájmech dvojice, nikoli na potřebách a zájmech příbuzenského systému; zpravidla klesá pod vlivem industrializace.
7. Infanticidy mizí v zemích, kde byly praktikovány.
8. Matrilinéalnost slabne.
9. Rozvodovost je vysoká, avšak trendy jsou v různých zemích závislé na jejich předcházející úrovni.
10. Po smrti jednoho z manželů nebo po rozvodu je pravděpodobnější uzavření nového manželství tam, kde předtím tyto případy byly jen ojedinělé.²¹

Tento jen poněkud hrubý a ptačí optikou celosvětovosti poznamenaný výčet některých základních trendů v obecném měřítku nemůže pochopitelně takřka vůbec postihnout vnitřní napětí a bizarnost vnitřních změn, které rodina prodělává a které není možno zachytit jinak než v konfrontaci s empirickým materiálem, o němž je již předem možno říci, že jeho uvedení na společný jmenovatel je více než problematické.

Zůstává nám zde tedy nedořešena závažná otázka: Jak ve skutečnosti dochází k úpravě vnitřních vztahů mezi jednotlivými členy manželské rodiny, zejména mezi rodiči a dětmi i mezi manžely navzájem v různých situacích a v různém sociokulturním prostředí.

Často se hovoří o tzv. „demokratickém“ nebo „demokratičtějším“ uspořádání těchto vztahů v moderní rodině. Stojíme zde opět, jako to bývá ve vývojových přístupech ostatně zvykem, před otázkou, co bylo dříve: politický demokratismus západních společností, jeho instituce a ideologie, nebo demokratizace rodiny a její vliv na socializaci demokratické kultury a politiky? Pokud nebudeme chtít řešit takto položenou otázku, můžeme konstatovat, že není možné při zkoumání vnitřní demokratizace rodiny opomíjet spolu s ekonomickými změnami vliv politické a občanské kultury a politických institucí a zároveň nerespektovat zásadní odlišnost rodinných vztahů založených na zcela jiných principech a tvořících zcela jinou strukturu, než obsahuje a tvoří politický systém. Rodina jako malá skupina, založená na principech osobních vztahů a subtilních pout, nemůže uplatnit většinový princip ani ne mechanismus politického demokratismu. Jestliže rodina může stejně jako politický systém zvyšovat svou toleranci, volnost svých členů a zužovat okruh trestného chování, a tedy obecně i svou kontrolu, pak v rozhodovacích procesech jí jsou zásadně upřeny přednosti mechanického principu většiny, a tedy i institucionální regulace vnitřního konfliktu. Můžeme pozorovat růst nebo pokles moci toho nebo onoho člena rodiny, můžeme pozorovat i určité vyrovnání, přiblížení pozic členů a růst vzájemné tolerance, nebo naopak růst vnitřních konfliktů s rozpadem jednotlivých rodin. Nemůžeme však v takto pojaté demokratizaci rodiny hledat nějaké východisko z těchto napětí. Chtěla bych také upozornit na zásadní nepřesnost v tradičním používání termínu demokracie a demokratizace vnitřní struktury rodiny, protože zde není žádný demos (pokud ovšem jednoho z manželů nechápeme jako reprezentanta lidu). Bylo by přesnější hovořit o tendenci k rovnoměrné distribuci moci v rodině nebo re-

²¹ W. J. Goode, *Industrialization and Family*
lization and Society, UNESCO — Mouton 1966,

Change, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Indus-*
s. 249—250.

distribuci ve prospěch ženy, a případně k růstu tolerance.

Z metodologického hlediska je třeba upozornit na důležitý pokrok, který sociologie udělala tím, že také strukturu vnitřních vztahů a rolí i mocenskou strukturu v rodině začala pojímat jako proces změn, které je možno zachytit v čase. Zde můžeme vzpomenout alespoň výsledků Koozova výzkumu z roku 1946 *Rodiny v obtíži*, kde je popsáno, jak se například mění mocenská pozice muže v rodině v případě, že musel dočasně z důvodů lékařské hospitalizace v nemocnici opustit rodinu. Dominantního postavení v rodině dosáhla po jeho odchodu matka. Její postavení se sice s příchodem manžela opět poněkud snížilo, ale zároveň ani jeho vlastní původní pozice nezůstala zachována, takže se k sobě navzájem přiblížily. Podobně je možno zaznamenat i změny mocenské struktury rodin za války a po ní, kdy hromadně docházelo k obsazování a nahrazování manželských rolí ženami.²²

A tak můžeme ukončit naše úvahy stále se opakující otázkou — jaké jsou vlastně změny v současné rodině. Není mystifikací, když řeknu, že materiálu, který vždy nějakým způsobem na tyto otázky odpovídá, je doslova nepřeberné množství. Avšak prostorové a časové možnosti tohoto příspěvku omezují mé původní záměry.

Všechny tyto spíše útržkovité a často také nesystematicky uváděné poznámky nemají sloužit jako argumenty polemizující s tvrzením, že industrializace je v úzké souvislosti s procesy změn v rodině. Měly spíše naznačit problematičnost jevových souvislostí mezi industrializací a změnami v rodině a ukázat na potřebu daleko subtilnější analýzy těchto vztahů, které je třeba pojímat, chceme-li předejít krátkým spojením — na jedné straně jako procesy ve vzájemném vztahu, ale na druhé straně také jako procesy komplementární a relativně svébytné, z nichž každý má své vlastní cíle a tendence. Z tohoto hlediska je potom nutno rozlišovat, které změny v rodině byly skutečně způsobeny vnějšími faktory a které měly naopak své zdroje výlučně vnitřní povahy. Ze tyto zdroje a vnitřní změny nebyly bezvýznamné a malé, jsem se snažila

aspoň částečně naznačit a dokázat. V tomto metodologickém závěru pak vidím základní východisko pro analýzu změn současných a previzi budoucích.

* * *

Jestliže se nám tvrzení o bezprostřední determinaci vývoje rodiny industrializačními procesy dnes jeví jako problematické, pak tento závěr nebude bez důsledků ani pro současnost ani pro představy budoucích změn. Obraz společnosti bez rodiny, kde reprodukce lidstva je stejně racionalizovanou činností jako všechny ostatní činnosti člověka, ovládané všudypřítomným principem efektivní organizace, není dnes představou novou a zdá se, že ani ne příliš fantastickou. Svět velkých organizací s jejich důrazem na úspěch, na neosobní vazby adaptovaných nositelů předepsaných rolí má dnes stále větší tendenci vytvářet systém racionalizovaného pohodlného štěstí, kde každý individuální, zvláštní, hluboký prožitek narušuje „předzjednanou harmonii“ bezkonfliktního fungování.

Tento „skvělý svět“ snad nejpřesněji domyšlený Aldousem Huxleyem v jeho románu *Konec civilizace* (1933) nemá své zdroje pouze v technickém vývoji. Je jen logickým důsledkem některých tendencí společenských věd, jež se snaží najít své místo ve světě účelnosti a klidu, je důsledkem principu organizování lidí k efektivní činnosti. Pesimistická vize „skvělého světa“ v sobě neobsahuje rodinu; osobní, individualizovaný vztah se stává nemravem, necudností, stavem zvrženosti, protože je v rozporu se světem adaptace a úspěchu.

Smysl změny, smysl zvláštností, smysl individualizace člověka, smysl konfliktu dnes nabývá nových rozměrů a nového významu a obrací naši pozornost k problému rodiny z docela jiných hledisek, než tomu bylo dříve. Rodina jako zdroj individuálního a sociálního konfliktu i harmonie, jako nositel rozporů, jež vedou ke změně, se stává důležitým činitelem sociální rovnováhy, dynamické rovnováhy, stává se zdrojem autenticity člověka, jeho individualizace a v tomto smyslu i humanizace.

²² M. Zelditch, Jr., *Family, Marriage and Kinship*, in R. E. L. Faris, *Handbook of Modern Sociology*, Rand McNally and Company, 1964, s. 710–711.

Власта Фишорова: Отношение основных переменных цивилизации к изменениям в образцах поведения в семье

Многие из обществоведов и социальных политиков с самого начала индустриализации называли процессы изменений в семье кризисом семьи. В настоящее время наблюдается противоположная тенденция: имеются только немногие, которые хотели бы так просто оценивать изменения в семье.

Кажущаяся несравнимость разных трендов и тенденций в разных социальных системах, несходство наиболее актуальных проблем в разных странах (напр. разные тренды в вопросах населения) затрудняли и затрудняют разработку более менее законченной теории изменений в семье, но одновременно дают важные материалы и инспирируют на теорию такого рода.

Сам характер проблемы затруднял необходимое обобщение. Надо было справиться с неспособностью выйти из рамок личных критериев оценки, нужно было уделять большее внимание изменениям самим, нужно было отказать от самых разных мифов, как напр. от мифа о более покойном и лучшем прошлом, более благоприятном для семейной жизни, исправлены были и прежние оптимистические представления о больших возможностях социальных наук при восстановлении прошлого посредством сравнительного анализа разных культур, произошел отказ от взглядов, переоценивших влияние моральных идей в противоположность воздействию настоящих условий жизни семей.

Историю приемов и разработки проблематики семьи можно рассматривать с одной стороны как результаты социальной политики, с другой стороны как историю создания научно-теоретических концепций. В тоже время можно наблюдать изменения в общественном мнении.

Сначала марксизм очень хорошо соединял теоретическую концепцию с практическими решениями. Тем, что он подчеркнул историчность семьи как одной основной общественной категории, что не воспринял семью как изолированную общественную единицу, а истолковал ее на основе более широкого контекста, он занимает действительно передовое место в научном подходе к семье. Позже конечно снижался интерес к этой области, теорией пренебрегалось и происходило абсурдное догматизирование отдельных марксистских идей. В этом контексте надо рассматривать работу Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства».

Основной вопрос, поставленный в статье, это вопрос, имеем ли право объяснять изменения в семье как результат процессов индустриализации в современных обществах, когда много специалистов обратило внимание например на тот факт, что семья сама является универсальным источником изменений. Семейная система фактически приспособилась до определенной степени требованиям современного, промышленного производства, она приводится как ти-

пичный пример структурно-функциональной адаптации. Однако в тоже время известно, что это приспособление не было совсем гармоничным, но скорее жестоким с точки зрения судьбы лиц или целых социальных групп. Изменения являются часто результатом столкновения функциональных, и в этом смысле объективных требований двух основных систем — семейно-родственного и социально-профессионального. Индустриализация не была всегда неизбежной предпосылкой для существования законной, ячеечной семьи. Она не связана неизбежно с техническим прогрессом и изменениями в экономическом базисе.

Эти размышления не полемизируют с утверждением, что индустриализация находится в тесной связи с процессами изменений в семье, но скорее они хотят указать проблематичность связи явлений между индустриализацией и изменениями в семье. Эти процессы необходимо воспринимать как процессы с взаимным отношением, но тоже как процессы относительно своеобразные, с собственной направленностью и тенденциями.

Summary

Vlasta Fišerová: Relation of the Basic Civilization Variables to the Changes in the Family Behaviour Patterns

Since the beginning of industrialization, a good many social scientists and social politicians have called the processes of change taking place in the family "the crisis of the family". Today, on the contrary, an opposite tendency may be observed: there are only very few of those who would be willing to evaluate the processes of change in the family in such a simplifying way.

The apparent incomparability of the diverse trends and tendencies in various social systems and the dissimilarity of the most topical problems in various countries (e.g. various population trends) have made — and are making — the elaboration of a more accomplished theory of the changes in the family more difficult, and simultaneously present significant material and sources of inspiration of such a theory.

The very nature of the sphere of this problem has impeded the desirable generalization. It was necessary to cope with the inability to overreach the personal valuation criteria, it was necessary to pay more attention to change as such, it was necessary to give up most various myths, such as the myth of a more quiet and better past, more favourable for family life; also the original optimistic ideas ascribing great possibilities to the social sciences in reconstructing the past by means of comparative analyses of various cultures were corrected, and the views overestimating the influence of moral ideas in contrast to the impact of the actual conditions of family life were abandoned.

The history of the approaches and elaboration of the family problems can be followed, on the one hand, as the results of social policy, and, on the other hand, as the history

of creating scientific-theoretical conceptions. At the same time, it is also possible to trace the changes in public opinion.

At the beginning, Marxism succeeded in most luckily connecting the theoretical conception with practical solutions. By stressing the historicity of the family as one of the basic social categories, by not conceiving the family as an isolated social unit but by explaining it from a broader social context, it was actually the first to adopt a scientific approach to the family. Later on, of course, its interest in this sphere of problems decreased, theory was neglected and an absurd dogmatization of the separate Marxist ideas took place. It is in this context that especially Engels' work *The Origin of the Family, Private Property and State* has to be considered.

The basic question presented in this paper is the question whether we have the right to explain the changes in the family as a consequence of industrialization processes in modern societies, while many experts have drawn our attention e.g. to the fact that it is the family itself that represents a universal source of change. The fact that the family system has become, to a certain degree, adapted to the requirements of modern in-

dustrial production, is mentioned as a typical example of a structurally functional adaptation. At the same time, however, it is a well-known fact that this adaptation was not at all harmonious, but rather drastic from the viewpoint of the fate of both individuals and whole social groups. Changes are often the result of conflicts among the functional — and in this sense objective — demands of the two basic systems, i.e. the family relationship system and the socio-professional system. Industrialization has not always figured as an absolutely indispensable precondition of the existence of the conjugal nuclear family, it is not necessarily connected with the technical progress and changes taking place in the economic basis.

These considerations do not polemize with the argument that industrialization is in narrow connection with the processes of change in the family; they are rather intended to indicate the problematic character of phenomenal connections between industrialization and changes in the family. These processes must be conceived as interrelated processes and simultaneously as relatively self-contained processes with their own orientation and tendencies.

Mohlo by se zdát, že úvahy o různém pojetí společenských funkcí ženy se nepříliš týkají sociologie rodiny. Nesouvislost je tu však jen zdánlivá. Ve skutečnosti problematika socioprofesionálních a rodinných rolí ženy není pro sociologii rodiny ani zdaleka okrajovou záležitostí. Jestliže Parsons vidí v uskutečňování ženské role nejzřejmější napětí současné sociální struktury americké společnosti, bylo by přehnané tvrdit, že totéž platí i pro společnost naši. Nicméně nelze zavírat oči před tím, že ani u nás realizace základních společenských funkcí ženy se neobejde bez případných konfliktů ve společenské makrostruktuře i v mikrostruktuře rodiny. Tyto reálné rozpory pak mají pochopitelně svůj odraz ve společenském vědomí, a to odraz nikoli jednoznačný. Zatímco na jedné straně se ve snaze o urychlení progressu vytyčuje takový model společenských funkcí ženy,¹ který předbíhá vývoj materiálně technické základny, vede toto předbíhání na druhé straně k tomu, že ve vědomí velké části lidí ožívá a stává se přitazlivým starý obraz funkcí ženy vzniklý za zcela jiných, dnešní realitou už dávno překonaných podmínek. Takové tvrzení ovšem vyžaduje podrobnější výklad, v němž se nelze vyhnout ani pojetí ženské otázky v socialismu.

Když před více než osmdesáti lety psal Augustin Bebel svou obsáhlou studii *Žena a socialismus*, zakončil svůj rozbor tehdejšího společenského postavení ženy optimistickou vizí budoucího rozvoje ženské osobnosti, který nastane za socialismu. „Budoucnost patří socialismu, to jest především dělníkovi a ženě“ — napsal v roce 1883. Na počátku sedmdesátých let dvacátého století se v Československu — po dvaceti letech výstavby socialistické společnosti — může Bebelova vize zdát přinejmenším optimistickou, jestliže ji poměříme každodenní realitou života miliónů

žen, žen bez oddechu se pohybujících v kolotoči: zaměstnání — děti — domácnost — zaměstnání... Jestliže konfrontujeme položky „má dáti — dal“, jestliže porovnáváme, co socialistická společnost od žen vyžaduje a co jim za to poskytuje, můžeme snadno nabýt dojmu, že vítězství socialismu znamenalo pro ženy jen zmnožení společenských funkcí. Mýlil se tedy Augustin Bebel ve svém odhadu socialistické budoucnosti, nebo jsme se mýlili my, kdo jsme tuto společnost vytvářeli a už v padesátých letech jsme se příliš lehce vypořádali s „takzvanou“ ženskou otázkou a pokládali ji za jednu provždy vyřešenou? Je nebo není v možnostech socialistického společenského řádu faktická emancipace ženy? Při pečlivějším zkoumání se patrně objeví, že daleko více „viny“ než historický optimismus Bebelův a jeho teoretická koncepce má konkrétní historická praxe našeho společenského vývoje, která v určitých obdobích do značné míry deformovala i socialistické, moderní řešení ženské otázky, a tak z ní učinila jeden z palčivých problémů dneška.

Záměna konkrétního stavu za ideální model, tak typická pro období, která stále ještě nepřesně nazýváme údobím kultu osobnosti, se projevovala v naprostém umrtvení teoretického myšlení o ženské otázce.

Po dlouhá léta se mlčky vycházelo z předpokladu, že — v souladu s obecně známými výroky klasiků — vítězstvím socialistické revoluce bylo dosaženo základního osvobození ženy a že k utvrzení této emancipace stačí zákonodárné akty, jež zaručily ženám rovná práva v ekonomické, politické i rodinné sféře. Přivíraly se oči před rozpornou praxí, která poskytovala obrazy zdaleka ne tak ideální, jak si je teorie namalovala. Opomíjelo se, že ani u Marxe, Engelse a Lenina není vyřešení ženské otázky spjato pouze s politickým ví-

¹ Model se zde chápe v pojetí A. Kłosowské jako určitý obraz nebo symbolické zobrazení žádoucího, pozitivně hodnotitelného stavu věci, jako obraz

sloužící k hodnocení skutečného stavu. Model je tedy žádoucím schématem, s nímž jsou spjaty hodnoty, které je třeba napodobovat a opakovat.

těžstvím proletariátu, s politickou rovnoprávností a zařazením žen do společenské výroby, ale že je vázáno i na další podmínky,² jejichž obrovskou důležitost nám v celé tíži připomínají právě poslední léta. Hlavně se však zapomínalo, že praxe druhé poloviny dvacátého století se nemůže ani v ženské otázce opírat jen o obecné teze vzniklé před desetiletími, v jiné situaci, na základě jiných zkušeností, ale že potřebuje promyšlenou *vlastní koncepci* vycházející z podmínek a zkušeností této země a z potřeb této doby.

Představa, že na úseku ženské problematiky je všechno v pořádku, byla narušena na počátku šedesátých let, kdy se začaly ostře vyjevovat disproporce a narůstat konflikty v naší ekonomice i politice. Negativním způsobem se tak potvrzovala správnost teze, že ženská otázka je otázkou celospolečenskou.

Postupem doby se na stránkách tisku objevovaly všechny potíže a rozpory, jimiž trpí ženy této společnosti — často ovšem jen v popisu, bez pokusu o nalezení příčin, jindy opět se silným emocionálním podbarvením, ale rovněž bez poukazu na racionální východisko.

Nový moment do diskusí o problémech žen v naší společnosti vnesla diskuse o nové ekonomické soustavě v našem hospodářství. Naplno se projevilo, do jaké míry byl dosavadní předpokládáný všeobecný souhlas s ženskou zaměstnaností jen zdánlivý. Všechno to, co dosud jen doutnalo pod povrchem, vzplanulo nyní v bouřlivých diskusích a polemikách o efektivnosti, či neefektivnosti ženské zaměstnanosti vůbec, o přezaměstnanosti, již se zpravidla rozuměla pouze nadbytečná zaměstnanost žen, o rodině jako základní buňce státu, která se neobejde bez ženy jako ochránkyně rodinného krbu a tvůrkyně kouzla domova, o škodlivé feminizaci některých povolání a oborů, o malé návratnosti prostředků investovaných společností do profesionálního školení děvčat atd.

Přímo typickou ukázkou rozvrstvení veřejného mínění v této otázce byla diskuse o zaměstnanosti žen, která probíhala na stránkách Rudého práva od podzimu 1966 do jara 1967. Střetávaly se tu názory hájící důsledně právo žen na práci a nejen ekonomický, nýbrž i humanizující význam

práce s názory, které viděly v zaměstnání žen jen prostředek, který jim zahání nudu, a uznávaly oprávněnost ženské výdělečné práce jen tehdy, je-li bezpodmínečně nutná pro obživu rodiny. Zazněly v nich i hlasy, které odrážely únavu a podrážděnost žen z ustavičných diskusí, jež jsou zcela neplodné, jestliže se současně v objektivní situaci žen nic nemění. Byly tu názory žen, které chápaly své zaměstnání jako jednu z možností své seberealizace, jako obohacení svého života, jímž přispívají i k obohacení celé společnosti. Ale ozvala se i početná skupina čtenářů a čtenářek otevřeně nebo zastřeně se přimlouvající za vytvoření takových ekonomických podmínek, kdy mužův plat by zaručoval slušnou životní úroveň i početnější rodině a umožnil ženě, aby zůstala jen v domácnosti, vychovávala děti a pečovala o příjmné rodinné prostředí pro ně i pro manžela.

Pokud jde o meritum věci, diskutovalo se v ústředním tiskovém orgánu KSČ o zaměstnanosti žen na stejné úrovni a se stejnými či podobnými argumenty, jakých používal už na podzim 1945 Antonín Zápotocký v polemice o téže otázce s představiteli strany lidové a národně socialistické. Rozdíl byl pouze ten, že *protichůdné názory* se — po více než dvaceti letech — střetávaly na stránkách deníku *jedné* politické strany. Názorové rozpory společnosti týkající se zaměstnanosti žen nebyly tedy překonány, ale existovaly dál i *uvnitř* vedoucí politické síly, komunistické strany. Marxistické názory se zde mísily s názory maloměstáckými v symbióze, kterou neotřásla ani závěrečná redakční beseda.

Všechny další diskuse, které se nějak dotýkaly problematiky ženské zaměstnanosti, ukázaly obdobnou polarizaci názorů, obdobné rozdělení diskutujících na dva tábory, jejichž východiska i závěry jsou značně odlišné. Řečeno velmi zjednodušeně, chápe jedna skupina debatérů ženskou zaměstnanost jako dočasné nutné zlo (ne-li dokonce jako zlo vlastní pouze socialismu), jako něco cizího ženě a její společenské funkci, zatímco druhá skupina vychází (pochopitelně ne vždy explicitně) ze stanoviska, že zaměstnanost žen je nutný a pokrokový jev moderní společnosti, užitečný jak pro společnost, tak i pro ženu

² Aby se práce v domácnosti změnila v odvětví výroby, aby se péče o děti a jejich výchovu staly věcí veřejnou, aby rodina přestala

být *hospodářskou jednotkou společnosti*.

samu. Tyto diskuse podle mého názoru signalizují jednu závažnou skutečnost: krizi modelu společenských funkcí ženy v naší společnosti a s tím spojené rozkolísání hodnot. Diskuse o zaměstnaných ženách a jejich dětech, o efektivnosti ženské zaměstnanosti apod. svědčí o tom, že model ženy, který oficiální ideologie a propaganda po léta utvářely, nebyl zdaleka obecně přijat, ale že tu po celou dobu souběžně existoval druhý model, který ovšem měl až dosud jen malou možnost otevření se projevit.

Pokusme se definovat oba modely, oficiální i neoficiální.

První, obecně prosazovaný model, jehož podstatné znaky se objevují v projevech státních představitelů k Mezinárodnímu dni žen, ve vládních prohlášeních a stranických usneseních, lze charakterizovat zhruba takto: Je to žena ekonomicky aktivní, která není zaměstnána jen z hospodářské nutnosti, ale i z vnitřní potřeby a zájmu o svou práci, a která si je vědoma její společenské užitečnosti. Tato žena je veřejně činná nebo má alespoň živý zájem o společenské dění. Současně je matkou, která dobře vychovává své děti, s pomocí služeb a rodiny se pečlivě stará o domácnost a je po všech stránkách — v zaměstnání, rodině i veřejné činnosti — rovnoprávnou a rovnocennou partnerkou muže.

Tento model vycházející z Marxova, Engelsova a Leninova hodnocení účasti žen ve společensky produktivní práci jako primárního základu ženské rovnoprávnosti po dlouhá léta extenzivního vývoje československého národního hospodářství výrazně akcentuje ekonomickou roli ženy. Její roli mateřskou podtrhuje teprve v období, kdy se pronikavě a trvale zhoršuje naše populační situace a kdy ve společnosti převládají silné denatalitní nálady. Snaží se sloučit obě podstatné role ženy — roli mateřskou a ekonomickou — avšak při nízké materiálně technické úrovni našeho hospodářství nemůže vytvořit pro jejich relativní soulad hmotné a kulturní podmínky na všech úsecích společenského života. Proto není tento model dostatečně přitažlivý, jen těžko se realizuje v praxi v celé své plnosti, neboť v podmínkách nedostatečně fungujícího hospodářství včetně dopravy, obchodu, služeb a sociálních zařízení vede jeho realizace k fyzickému i psychickému přepětí žen, k usta-

vičným stressům a frustracím, k postupně převládajícímu přesvědčení, že souběžné plnění ekonomické, mateřské i občanské role ženy je pro většinu žen za současného stavu společnosti nemožné.

Druhý model bychom mohli nazvat tradičním. Je to model ženy, jejímž hlavním posláním a základní životní náplní je být matkou, manželkou a hospodyní rodinné domácnosti. Rozvoj její bytosti se uskutečňuje především, ne-li výlučně, uvnitř malé rodinné skupiny. Zatímco první model akcentuje aktivitu směrem k širším společenským celkům, tento druhý model zdůrazňuje a glorifikuje obětavost směrem dovnitř rodinné buňky. První model vychází z potřeb ženy jako samostatné lidské bytosti, druhý především z potřeb dětí a dalších rodinných příslušníků jako bytostí na ženě závislých. První model podtrhuje požadavky současnosti, druhý se opírá o minulou tradici a považuje se za věčný, neměnný model, odpovídající tzv. přirozené podstatě ženy. Zatímco první model je v interpretaci oficiální ideologie občas značně pragmatický, je druhý model výrazně ahistorický. V zákonité reakci na nedostatky prvního modelu se dopouští idealizace minulosti a přehlíží potřeby budoucnosti.

Ani pro jeden, ani pro druhý model v jejich krystalické podobě však v současné době v naší společnosti neexistují reálné podmínky.

Druhý model je zastaralý, neodpovídá současným ani perspektivním potřebám společnosti ani potřebám ženy, která se chce harmonicky a plně realizovat jako lidská bytost mající širší než jen sexuální a reprodukční potřeby. Ani v minulosti to nebyl univerzální model, ale model realizující se nejplněji jen ve středostavovských vrstvách.

První model zatím u nás neúměrně předbíhá společenskou realitu. Odpovídá sice trendům vývoje moderní vyspělé průmyslové společnosti, ale v naší zemi se uplatňuje s obtížemi úměrnými vzdáleností, kterou musíme ještě urazit, abychom se dostali na úroveň průmyslové společnosti opravdu vyspělé. Navíc ve své schematicnosti nepřihlíží k tomu, že biosociální skupina žen je vnitřně hluboce diferencována svými socioprofesionálními i demografickými znaky, ve své rigiditě (a to se týká i modelu, který jsem nazvala tradič-

ním) se stává krunýřem spoutávajícím mnohotvárnou realitu ženského bytí.

Tato krize modelu společenských funkcí současné ženy nepostihuje jenom naši společnost, není to ani československé, ani socialistické specifikum — zamýšlejí se nad ní filosofové a sociologové i v kapitalistických zemích a dávají odpovědi nejrůznějšího druhu. V základě hledání tohoto modelu, což je záležitost spíše sociologická, stojí však stále nezodpovězená otázka spíše filosofická: existuje nějaká neměnná, jednou provždy daná přirozená podstata ženy? Je její biologická odlišnost současně i její sociální determinací? Znamená základní biologická odlišnost, různost ženy i nemožnost její faktické rovnoprávnosti i rovnocennosti? Je ženství nezměnitelný osud nebo výslednice kulturně historického vývoje? Jaké důsledky vyplývají z kladného či záporného zodpovězení této otázky pro společenské postavení ženy?

Před takovými otázkami stojí nejen teoretik, který chce pochopit společenskou situaci ženy v současném světě, ale i politický praktik, který chce tuto situaci nějakým způsobem měnit a přetvářet. Odpověď na výše položené otázky není proto bez významu ani pro nás, jestliže se chceme pokusit porozumět konfliktům ženy naší země a naší doby. Vycházíme přitom z premisy, že základem všech těchto střetů je konflikt mateřské a ekonomické role ženy, který se zrodil spolu s industriální společností, který až dosud žádná moderní společnost nebyla s to uspokojivě vyřešit a který je permanentním zdrojem napětí v současné rodině.

Tento nezdar lze možná vysvětlit i tím, že ulpíváme pouze na jevovém povrchu tohoto konfliktu a opomíjíme jeho podstatu. Ta je patrně spjata nejen se změnou výrobních sil a poměrů, ale snad i s autonomními vývojovými procesy uvnitř rodiny, jak se domnívá V. Fišerová, nebo i s krizí emocionality, o které tak podnětně uvažoval O. Klein (Sociologický časopis č. 2/1969). Jeho hypotézy o trendech změn ve vývoji osobnosti v období vě-

deckotechnické revoluce, o možnostech a potřebě uvědomělého zásahu do spontánní interakce matka — dítě, o nutnosti řídit socializační proces osobnosti tak, aby byla lépe schopna adaptace ke společnosti a netrpěla frustrací z nenaplněných emocionálních očekávání — to všechno se významným způsobem dotýká i našeho tématu a ozřejmuje to, co bylo naznačeno už v úvodu: že totiž stále ještě stojíme na začátku bádání, klademe otázky a dáváme odpovědi, které si nemohou činit nároky na úplnost nebo konečnost, sbíráme a snášíme základní materiál pro budoucí stavbu.

K problematice konfliktu rolí ženy existuje obsáhlá literatura,³ jejíž autoři se při snaze najít zdroje tohoto konfliktu musí tak či onak vyjádřit i k otázce o tzv. přirozené podstatě ženy. Základní potíží při studiu těchto děl napsaných o ženě je odlišit v nich Dichtung od Wahrheit, tj. oddělit racionální zjištění a poznatky od často iracionálního výkladu autorů ovlivněných (při bádání o ženě více než při bádání o kterémkoliv jiném předmětu) ideologií své doby, kulturními tradicemi své země, výchovou, které se jim dostalo, prostředím, v němž vyrůstali, vzorem ženy, který kolem sebe viděli a v neposlední řadě, jde-li o muže, i svými individuálními zkušenostmi se ženami. I při velké rozmanitosti přístupů k problematice společenských funkcí a rolí ženy je však dělicí čarou mezi nimi to, na kterou roli ženy kladou větší důraz. Ti, kteří (ať už implicitně nebo explicitně) vycházejí z uznání jakési přirozené, tj. biologicky dané podstaty ženy, zdůrazňují spíše její roli mateřskou (např. Buytendijk, Pfeilová). Autoři vycházející z obecně lidského určení ženy, akcentují spíše její aktivní podíl na utváření společnosti, jak se projevuje především v její roli socioprofesionální (Piotrowski, svým způsobem Beauvoirová, Kleinová).

Nový moment v literatuře a bádání o ženě představuje švédská diskuse o sex-roles, o životních rolích muže a ženy,

³ Uvedeme-li z ní některá základní nebo zvláště zajímavá díla, pak sem patří:

— Viola Kleinová, *The Feminine Character. History of an Ideology*, London 1946

— Margaret Meadová, *Male and Female. A Study of the Sexes in a Changing World*, Pelican Books, 1964

— F. J. J. Buytendijk, *Die Frau*, Köln 1953

— V. Kleinová — A. Myrdalová, *Women's Two Roles: Home and Work*, London 1956

— Jerzy Piotrowski, *Praca zawodowa kobiety i rodzina*, Warszawa 1963

— Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, New York 1963

— Elisabeth Pfeilová, *Die Berufstätigkeit von Müttern*, Tübingen 1961

— *Femmes du XXe siècle*, Paris 1965

— Simone Beauvoirová, *Druhé pohlaví*, Praha 1966

— Švédský sborník *The Changing Roles of Men and Women*, London 1967.

terá vznikla na počátku tředesátých let a trvá dodneška. Stále více púdy ve veřejném mínění a souhlasu u vládních i společenských institucí nalézá radikální názor o tom, že role muže a ženy ve společnosti nejsou — či spíše nemají být — komplementární, nýbrž ekvivalentní.

Podle švédských radikálů nemůže být dosaženo ženské emancipace a rovnosti mezi mužem a ženou (a absolutní rovnost v právech a povinnostech a společenském statusu obou pohlaví je jejich cílem) dokud ženy nevstoupí do zaměstnání mimo dům a nebudou se mu trvale věnovat. Musí samy odhodit a odmítnout ideál ženy v domácnosti, musí přestat považovat manželství a rodinu za instituci, která je podporuje a živí. Ženy se mají vědomě snažit ze všech sil o vlastní dráhu, o vlastní kariéru v povolání a stát se společensky a ekonomicky nezávislými na mužích.

Rovnost obou pohlaví — a na to kladou radikálové zvlášť velký důraz — se musí rozšířit a aplikovat i na úkoly uvnitř rodiny. Odpovědnost muže za děti a jeho význam pro výchovu dětí jsou stejně velké jako odpovědnost a význam ženy. Názor, že žena má dvě role, pokládají radikálové za neudržitelný a scestný. Jak ženy, tak i muži mají podle nich jednu a touž roli: být lidmi, lidskými bytostmi hodnými toho jména; pro obě pohlaví zahrnuje tato role i péči o děti.

Pro nás je ve švédské diskusi jeden zvlášť zajímavý moment. Edmund Dahlström ve své analýze této debaty sledává značnou shodu mezi názory švédských radikálů a marxistickou ideologií ženské otázky. Rozdíl vidí především v jejich praktické realizaci. Švédští radikálové, kteří chtějí svou teorii realizovat v podmínkách kapitalistické společnosti, kladou důraz na stejnoměrnější rozdělení rolí muže a ženy v rodině mimo jiné — ne-li především — proto, že současná role ženy v rodině zvyšuje náklady na ženu jako pracovní sílu, což ji v podmínkách soukromého podnikání vystavuje riziku diskriminace na trhu práce. Podle domnění E. Dahlströma toto nebezpečí v socialistických státech, které aplikují marxistickou teorii ženské otázky, odpadá. V socialistické ekonomice je podle něho snazší dosáhnout souhlasu zaměstnavatele s ideou, že vyšší náklady na ženskou práci mají být rozděleny na společnost jako ce-

lek. Edmund Dahlström soudí, že v socialistických zemích jsou jakékoliv formy diskriminace žen přestupkem a že se tu striktně vyžaduje dodržování zásady rovnosti. Rovněž se domnívá, že problém znovurozdělení rolí a úkolů nepřichází v socialistické společnosti v úvahu, protože tato společnost už nahradila velkou část tradiční domácí práce žen komunálními zařízeními pro péči o dítě a pro osobní spotřebu.

V tom se, jak víme z vlastní zkušenosti, E. Dahlström mylí. Přesto, že zaměstnanost žen dosáhla v roce 1968 v ČSSR 46,2 % všech zaměstnaných osob, společnost se této skutečnosti dosud nedokázala přizpůsobit právě v těch úsecích a oblastech, které jsou s vysokou zaměstnaností žen (u nás navíc s relativně vysokou zaměstnaností matek nezaopatřených dětí) nerozlučně spjaty.

Proto téměř všechny aspekty švédské diskuse — včetně redefinice a redistribuce životních rolí — jsou aktuální i pro nás. Československo nemá ještě ani dnes dostatek společenských zařízení pro péči o děti těch rodin, které to naléhavě potřebují; zaostáváme v modernizaci a racionalizaci domácnosti, v modernizaci obchodu a dopravy, v síti a kvalitě takových služeb, jako jsou prádelny, čistírny, opravy a správkárny. Čas, který ženy věnují domácím pracím, se za léta 1960—1967 snížil pouze o 1 hodinu v týdnu. Socialistické podniky nejsou ještě vždy ochotny vidět v ženě rovnocennou pracovní sílu a dát ji stejné možnosti profesionálního uplatnění; problematika efektivnosti ženské práce a vyšších nákladů na ženskou pracovní sílu není zdaleka vyřešena tak jednoznačně ve prospěch žen, jak si snad myslí zahraniční pozorovatel. Diskriminace žen v zaměstnání existuje v různých formách skrytě i v socialistických zemích a je těžko požitelná. A co nejspíše může nezastvenému pohledu uniknout: ideologie rovnoprávnosti žen, byť oficiálně uznávaná, má stále ještě dost labilní kořeny a nedá se říci, že by byla ve své nedeformované marxistické podobě internalizována většinou společnosti, natož pak společností celou.

Výrazně se to projevilo — jak už bylo řečeno — právě v období, kdy se rozvinuly diskuse a polemiky na tomto úseku. Reakce na dlouhodobé podceňování ma-

teřské role ženy se projevila v mnohdy stejně jednostranném a paušálním odmítnutí zaměstnanecké role ženy a mýtizování jejího mateřství. Deprivační syndrom dětí, jež v důsledku separace nebo zanedbání trpěly nedostatkem mateřské lásky a trvalé interakce matka — dítě, se stal postřachem zaměstnaných matek. S teorií J. Bowlbyho⁴ se v mnoha publicistických materiálech zacházelo jako s Freudem ve Spojených státech amerických; zaměstnané matky trpěly pocitem viny, protože naši kritikové odloučenosti dítěte od matky nerozlišovali dostatečně mezi škodlivými důsledky trvalé institucionální péče o dítě a důsledky pouze částečné institucionální péče, jež je doplňkem normální a pravidelné, denně se opakující péče rodinné. Hledaly se příčinné souvislosti mezi stoupající zaměstnaností žen a klesající porodností — spíše však v laické veřejnosti než mezi odborníky. Ti naštěstí nepodlehli lacinému svodu zdánlivě evidentní kauzality a neopomněli poukazovat na to, že žádný společenský jev nemůžeme uspokojivě vysvětlit jednou jedinou příčinou, tedy ani menší počet dětí v rodinách pouze větší zaměstnaností žen. V diskusi kolem knihy Simony Beauvoirové *Druhé pohlaví* se učinil náběh jít ke kořenům věci — k otázce, kdo je to žena? Má pravdu Beauvoirová, že ženou se člověk stává, nebo se člověk ženou už rodí, jak se spíše domnívá Irena Dubská? A přestože drtivá většina našich diskutérů o nejrůznějších aspektech ženské otázky, o rolích a modelu ženy si vědomě tuto otázku patrně nikdy nekladla, přece určitý druh odpovědi na ni leží v základech konstrukce jakéhokoliv modelu společenských funkcí ženy.

Model společenských funkcí ženy, který se vytýčuje — byť někdy ne zcela uvědoměle — v socialistických společnostech, se pokládá jak uvnitř těchto zemí, tak i mimo ně za model marxistický. Za takový se pokládá i obecně prosazovaný model československý. Protože se však jeho zdůvodňování a všestrannému propracování nevěnovala v minulosti dostatečná pozornost, protože vznikl spíše spontánně jako model účelový, velice snadno podléhal výkyvům a pod nárazem „potřeb

doby“ nebo i z nedostatku argumentů a protiargumentů měnil leckdy dost podstatně své dimenze a přizpůsoboval svou tvář bezprostřednímu tlaku okolností, zejména když jeho zastánci neměli dost odvahy konfrontovat jej přímo se stále živým a oživajícím tradičním středostavovským modelem.

V modelu společenských funkcí současné ženy, jenž se vytváří víceméně podobně v evropských socialistických průmyslově vyspělých zemích, je implicitně obsaženo odmítnutí zvláštní, tzv. přirozené podstaty ženy. Je to důsledek pojetí člověka jako bytosti společenské, jejíž biologické vlastnosti nelze zkoumat mimo historický společenský kontext. V tom se marxismus shoduje s výsledky mnoha speciálních věd, které společlivě zjistily, že biologické vlastnosti člověka nepůsobí bezprostředně ani na jeho vlastnosti psychické, ani nemají určující vliv na jeho společenské chování. Tvoří pouze rámec jeho společenské činnosti — rámec, který poskytuje dostatek prostoru působení jiných faktorů: geografických, demografických, ekonomických, kulturních a výchovných, společenských.

Velká přizpůsobivost vrozených lidských pudů a potřeb spolu s dlouhým obdobím závislosti dětí na rodičích způsobuje, že v procesu socializace člověka dochází u lidí se stejným biologickým základem právě v důsledku odlišnosti společenského prostředí a odlišné síly a důrazu, s níž jednotlivé faktory na jedince působí, k různým výsledkům. Na druhé straně ovšem podobnost podmínek, v nichž se proces socializace uskutečňuje, vede k podobným výsledkům. Uznávání rozhodujícího významu neměnné biologické podstaty ženy pro její postavení ve společnosti by se mohlo zvrhnout i v rasovou teorii svého druhu. Koneckonců v posledním dějinném období nacistické Německo znamenalo nejhlubší degradaci ženy právě vyzdvihováním biologické podstaty její ženskosti, což vedlo v některých extrémních případech až k popření její lidskosti.

Proslulou a mnohokrát citovanou formulací R. E. Clarka o tom, že „Člověk se nerodí lidským, ale stává se lidským v procesu výchovy“, je možno aplikovat i na

⁴ John Bowlby publikoval poprvé v roce 1951 svou zprávu světové zdravotnické organizaci *Maternal Care and Health* o dětech, které jsou v útlém dětství vychovávány z různých důvodů

trvale mimo rodinu, v sociálních a zdravotnických zařízeních. Populární výklad své zprávy vydal několikrát v Penguin Books pod názvem *Child Care and the Growth of Love*.

ženy (jak to snad nejdůsledněji učinila Simone Beauvoirová), ovšem s plným vědomím, že výchova sice přetváří a modifikuje vrozené biologické vlastnosti, ale neodstraňuje je. Odlišnost funkce muže a ženy v rozmnožování, jímž se udržuje lidský druh, je nezměnitelná. I u této nezměnitelnosti jsme však vývojem civilizace a kultury dosáhli změn, které značně omezily její fatálnost. Dnes, v době masového rozšíření antikoncepčních prostředků, není už mateřství pro ženu nevyhnutelným, předem nepřevídavatelným osudem. Ve vyspělých státech mají i ženy sociálně slabších vrstev možnost rozhodovat o tom, kdy a kolikrát budou matkou, případně budou-li jí vůbec.⁵ Přesvědčení o základní determinovanosti ženy jejím mateřstvím tak dále ztrácí své opodstatnění.

Jestliže souhlasíme s Cooleyem, že člověk nemá lidskou přirozenost při narození, ale že ji získává pouze soužitím se společností a v izolaci ji opět ztrácí, pak z toho musíme vyvodit patřičné závěry i pro pohled na tzv. přirozenou podstatu ženy. Také žena získává takzvané ženské vlastnosti v průběhu své socializace ve společnosti, která stanovila různé vzory chování pro muže a ženy a která vytváří určitý model rolí, jež mají obě pohlaví v dané společnosti — v zájmu jejího úspěšného fungování — plnit. A protože tyto vzory chování a modely rolí se v západní civilizaci po celá staletí proměňovaly jen nepatrně, mohou dnes vlastnosti, k nimž jsou dívky vychovávány, působit jako vrozené a neměnné, jako vlastní všem ženám bez rozdílu.

Teprve změna v rolích ženy, jež nastává první průmyslovou revolucí a změnami tradiční předindustriální rodiny, vyvolává v život i potřebu jiných než tradičních vlastností pro ženy. Na ženách, které od první světové války vstupují v masovém rozsahu do zaměstnání, se vyžadují vlastnosti vhodné pro jejich ekonomickou roli mimo dům (nejstručněji se obsah těchto nových potřebných vlastností dá vyjádřit anglickým termínem „businesslike“). V historické retrospektivě je ovšem ekonomická role ženy v podobě výdělečné činnosti mimo vlastní domácnost natolik nová, že může vzbuzovat dojem nepříro-

zenosti, a to nejen u mužů. Je to role relativně nová i pro ženy, které ji vykonávají, a identifikace s ní je různá a značně diferencovaná.

Všechny dosavadní sociologické výzkumy na Západě i na Východě potvrdily, že z řady činitelů, které ovlivňují identifikaci ženy s její zaměstnaneckou rolí, působí nejsilněji úroveň vzdělání a kvalifikace ženy, jejichž důsledkem pak bývá i charakter její práce, postavení v zaměstnání a to, jaké místo zaujímá zaměstnání v jejím hodnotovém systému. Protože však — vlivem historického vývoje a kulturních tradic — je mezi zaměstnanými ženami stále ještě relativně málo těch, které na základě vysoké kvalifikace mohou vykonávat zajímavou, tvůrčí práci, je jejich identifikace s novou, profesionální rolí vcelku značně slabší než s tradiční rolí mateřskou. A protože „zkušeností je potvrzeno, že role prováděná s přesvědčením formuje za delší dobu výrazně i psychogenní vlastnosti jednotlivce, že určité situace děděné z pokolení na pokolení vytvářejí určité psychické typy“,⁶ vykristalizoval v průběhu dějinného vývoje lidstva i typ ženy — matky, charakterizovaný především její silnou citovou identifikací s mateřskou rolí. A tak jako vlastnosti ceněné a obdivované u matek jsou nikoli jen vrozené, ale velkou měrou i kultivované, tak i jiné vlastnosti považované za typicky ženské a ženám naopak spíše vyčítané — jako jejich pasivita, pokora, přizpůsobivost — jsou plodem historické zkušenosti generací žen po staletí odsuzovaných k druhořadé společenské pozici.

Existence „přirozené podstaty“ ženy, která by determinovala i její psychologii a tvořila zásadní bariéru mezi muži a ženami, nebyla dosud žádnou vědou či vědcem prokázána. Mnozí naopak poukazují na to (Kleinová, Meadová, Buytendijk, Sokołowska, Sullerotová), že individuální rozdíly v charakteru a temperamentu mezi jednotlivci téhož pohlaví, způsobené jejich různým individuálním vývojem, mohou být a také bývají větší než skupinové rozdíly mezi příslušníky různých pohlaví. Existuje nespočet lidských vlastností, charakterů, temperamentů, které se v různé síle a směsi vyskytují jak mezi muži, tak

⁵ Vědecké utopie jdou ještě dále; uvažují například o tom, že by ženy mohly být zbaveny i nepříjemností těhotenství tím, že asi po měsíci až šesti týdnech by se plod odebral z jejich těla a vyvíjel by se dál mimo ně — po osmi měsících

by si matka přišla k lékaři pro dítě, které dožrálo k životu mimo její tělo.

⁶ J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, NPL, Praha 1966, s. 59.

i mezi ženami. Biologický základ není určující pro to, co vznikne z batolete mužského či ženského pohlaví, pro to, co z nich udělá společnost i oni sami, neboť „lidská podstata není žádné abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve své skutečnosti je souhrnností společenských poměrů“.⁷

Společnost, která — ať už v důsledku svých ekonomických nebo politických limitů — rigidně trvá na přísném rozhranění a tradičním vymezení mužských a ženských rolí, brzdí svobodný rozvoj příslušníků obou pohlaví, i když často je to patrné pouze u žen. Ale stejně tak nemožňuje svobodný rozvoj žen ani ta společnost, která sice formálně přijala, uzákonila a oficiálně vyznává zásady rovnosti obou pohlaví, avšak v reálných společenských vztazích setrvává u takřka nezměnného životního stylu a myšlenkového stereotypu, který vznikl za zcela odlišné situace a dnes nemá téměř žádné faktické opodstatnění.⁸ To platí i pro současnou československou společnost, v níž se sice citovala teze o idejích, které se stávají materiální silou, když se zmocnily mas, ale v níž se dlouho nepřiznalo, že také staré ideje, které se zakořenily v myslích mas, se stávají materiální brzdou a nedají se automaticky nahradit idejemi novými — zejména v ženské otázce, která je silně spjata s emocionalitou každého jedince. Tady se racionální, od předsudků opoštěný přístup prosazuje zvlášť těžko.

Lze říci, že naše společnost je v současné době — vzhledem ke své ekonomické situaci a jejím budoucím možnostem i vzhledem k obsahu a úrovni obecně rozšířených a přijímaných názorů o ženské otázce — nakloněna nějaké — zatím blíže neurčené — modifikaci dosavadního obecně prosazovaného modelu společenských funkcí ženy, neboť ten se v praxi příliš neosvědčil. V nejbližší budoucnosti se tedy patrně staneme svědky zápasu (i když ne vždy zjevného) o novou koncepci ženské otázky u nás, z níž vyplyne i nový model společenských funkcí ženy. Měli bychom si však být vědomi nebezpečí, že z takového střetnutí sil, kde se budou setkávat ekonomické zájmy podniků, populační zájem státu, po-

litické zájmy stran a společenských organizací, ekonomické potřeby jednotlivců, může snadno vzejít kompromisní, utilitaristický model ženy a jejích společenských funkcí i rolí. Teorie by však měla — ve spojení několika disciplín — pracovat na modelu, který by si svou vědeckostí a všestranností zasloužil přídomek marxistický a který by mohl ovlivnit i praxi.

Domnívám se, že východiskem k vypracování takového modelu — a současně i jeho cílem — by měl být Marxův člověk jako člověk potřebující totalitu lidského životního projevu, člověk-žena, v níž její vlastní uskutečnění existuje jako vnitřní nutnost.⁹ A protože určení lidské bytosti jsou mnohonásobná, musí takový model ponechávat prostor pro seberealizaci ženy jako milenky, manželky, matky (homo eroticus a curativus), jako pracovnice a tvůrkyně (homo faber a homo creativus), jako občanky (homo politicus). Všechna tato určení by měl model obsahovat, neboť všechna jsou žádoucí z hlediska společnosti i jednotlivce, z hlediska muže i ženy — i když jejich žádoucnost je jak pro společnost v určitých kratších etapách jejího vývoje, tak i pro různé jednotlivce ne vždy stejně silná a výrazná. To však — jako u každého modelu — vyznačí korektiv politické a každodenní praxe.

Socialismus má ve své teorii a za objektivně a subjektivně příznivých podmínek i ve své ekonomické, politické a kulturní praxi reálnou šanci posunout řešení ženské otázky o kus dál, jestliže se nebude bát položit si i nepříjemné teoretické otázky (například o formě a funkcích soudobé rodiny — v souvislosti s modelem a rolí ženy) a z odpovědi na ně vyvodit závěry pro praxi. Zatím jsme se v našich sporech o ženské otázky (které eo ipso byly i sporem o model společenských funkcí ženy) nevymanili z kontraverze mateřství a zaměstnanecké role, a občanskou roli ženy jsme ponechávali téměř zcela mimo naši pozornost. A přece v modelu společenských funkcí ženy, který chce přihlížet (a musí to udělat) k opravdu mnohonásobným určením ženy jako

⁷ Karel Marx: *These o Feuerbachovi*, citováno z Marx-Engels: *Vybrané spisy II*, Praha, Svoboda 1950, s. 422.

⁸ Vymezení mužských a ženských rolí není samozřejmě produktem voluntarismu vládnoucích tříd; je podmíněno celou řadou faktorů, z nichž

nejméně působí materiálně technická základna společnosti a z ní vyplývající děla práce. Ovšem politický systém zde má významný stimulační nebo brzdící účinek.

⁹ Viz K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, SNPL, Praha 1961, s. 182.

lidské bytosti, nesmí důraz na její určení politické chybět.

Ani sebelépe formulovaný model se ovšem nestane „žádoucím schématem, se kterým jsou spjaty hodnoty, jež je třeba napodobovat a opakovat“, jestliže pro toto napodobování neexistují reálné materiální podmínky. V takovém případě zůstane model ženy modelem jen pro elitu — elitu vytvořenou z žen s mimořádně příznivými individuálními podmínkami. Je proto pochopitelné, že v současné situaci se pozornost teoretiků zaměřuje ke klíčové otázce, k onomu už tolikrát zmiňovanému konfliktu mateřské a zaměstnanecké role. Na jeho zmírnění závisí i možnost žen v širší míře realizovat svou roli politickou, pro jejíž zvýraznění je základním a podstatným omezením nedostatek volného času žen, jejich fyzické a psychické přepětí, jež vzniká ze soustředění na to, aby zvládly své první dvě role. To jim znemožňuje — i těm, jež by z vnitřní nutnosti chtěly — větší politickou angažovanost projevovanou nejen myšlením, ale i politickými činy.

K řešení konfliktu mateřské a zaměstnanecké role ženy existuje i v socialistických zemích různý přístup, zejména u teoretiků (praxe se — jak se zdá — naopak živelně utváří v mnoha zemích podobně). Mohli bychom tyto přístupy charakterizovat jako přístup strnule emancipační a přístup pružně emancipační. Strnule emancipační přístup zdůrazňuje jako prvořadou roli ekonomickou; mateřskou roli chápe jako přírodní danost, s níž společnost sice musí počítat, ale na kterou reaguje jaksi „za pochodu“ a z hlediska zájmů spjatých právě s rolí ekonomickou. V extrémních případech zastánci tohoto přístupu chápou rovnost žen na poli ekonomickém jako odmítání jakýchkoli výhod pro ženy (např. zkrácenou pracovní dobu pokládají za dočasný kompromis neslučitelný se skutečnou ekonomickou emancipací ženy), nikoli tedy jako švédští radikálové, kteří prosazují, aby v požadavcích ekonomické role ženy i muže se bral zřetel i na jejich role rodičovské. Také fázování života ženy (viz Kleinová, Myrdalová, Pfeilová, Piotrowski), kdy v určitém období se žena věnuje jen své roli mateřské, je pro ně nepřijatelné jako ústupek od zásad rovnosti. Vycházejí, i když si to leckdy možná ani neuvědo-

muji, z mnoha předpokladů, které jsou však jen v menší míře už realizovány: z dokonale fungujících služeb, především veřejného stravování, obchodu a úklidu, i z úplné modernizace a racionalizace domácnosti; z dostatečné a kvalitní sítě zařízení pro péči o děti předškolního i školního věku; z jednoznačné ochoty žen svěřovat děti těmto společenským institucím, z ochoty, jež vyplývá ne jen z ekonomické nutnosti, z touhy těchto žen pracovat pro společnost, ale i z dokonalé akceptace zaměstnanecké role ženy její rodinou — hlavně manželem — a celou společností.

Komplexně však takové podmínky, jež by snad mohly zdůvodnit to, co nazýváme strnule emancipačním přístupem, neexistují dosud v žádné socialistické ani kapitalistické zemi. A tak model společenských funkcí ženy, jež možno z tohoto přístupu odvodit, zůstává teoretickou konstrukcí, ne všude dostatečně obalenou zdivem skutečnosti.

Také československý model, jak jsem se jej pokusila formulovat v úvodu této úvahy, byl do značné míry poplatný strnule emancipačnímu přístupu, i když se postupem doby snažil o vyváženost jednotlivých rolí ženy. Od počátku šedesátých let, kdy se konfliktnost situace stávala stále zřejmější, se však začíná u nás prosazovat pružně emancipační přístup. Vyznačuje se větší pozorností k mateřské funkci ženy, snahou o diferencovaný přístup k ženám, citlivějším respektováním jejich biologické a sociální odlišnosti, větším přihlazením ke konkrétní společenské situaci. Dá se říci, že praxe donutila teorii dívat se na ženskou otázku z nového zorného úhlu. (Toto praktické donucení ovšem v sobě taji nebezpečí, že náš pružně emancipační model nebude nesen vždy důvody humanizačními, ale také ryze pragmatickými; že jeho cílem nebude více svobody pro ženu, ale snazší manipulace s ní.)

Bylo především určitým pokrokem, že se vůbec začalo uvažovat o ženách jako o sociální skupině, jejíž specifikum je dáno nejen biologickou odlišností ženy a její reprodukční funkcí, ale především odrazem této specifické role ženy téměř ve všech společenských vztazích, do nichž žena vstupuje. Znamenalo to přiznat, že

i za socialismu — a zejména při modelu akcentujícím v dané době především zaměstnaneckou roli ženy — má mateřství pro ženu ještě mnohé negativní sociální a ekonomické důsledky. I ty společenské vztahy, jejichž podstata je u obou pohlaví stejná, jsou pro ženu často modifikovány v nepříznivém směru přímými nebo nepřímými důsledky jejího mateřství (ať už skutečného nebo potenciálního), anebo jsou negativně poznamenány starým tradičně podcenivým pohledem na ženy jako bytosti v mnohém ohledu inferiorní. Biologická odlišnost, sociální důsledky reprodukční funkce a historická zátěž v pohledu na ženy jsou tedy vazbou sociální skupiny žen.

Ne nepodstatné bylo, že spolu s uznáním žen za sociální skupinu v širším slova smyslu šlo o poznání, že je to jednak skupina uvnitř nesmírně diferencovaná podle řady dalších znaků a jednak skupina, jež není pro všechny ženy trvale stejně důležitá a jejíž význam je téměř vždy menší než význam malých sociálních skupin, do nichž žena také patří — hlavně rodiny a malé pracovní skupiny.¹⁰

Pružnost československého přístupu spočívá v poznání, že požadavky tak diferencované skupiny, jakou představují ženy, nelze v žádném případě řešit jedním jediným opatřením.¹¹ Toto poznání nutí hledat a nalézat alternativy, které by obsáhly co nejvíce podskupin a uspokojily diferencované zájmy co největšího počtu žen. To také nedovoluje přijmout strnulé představy o rovnosti žen, jež by pro ně znamenala naprostou rovnost podmínek s muži, naprosto rovné právo, i pracovní. Takové rovné právo je totiž „co do svého obsahu právo nerovnosti, jako každé prá-

vo. Právo může dle své povahy existovat, jen používá-li se stejného měřítka: avšak nerovné jedince (nebyli by to různí jedinci, kdyby si nebyli nerovni) lze měřit stejným měřítkem jen potud, pokud je postavíme pod stejný zorný úhel, pokud se na ně díváme jen po určité stránce, například v tomto případě pokud na ně hledíme *jen jako na dělníky*, a nevidíme-li na nich již nic jiného, nedbáme-li ničeho jiného... Aby se právo vyvarovalo těchto nesrovnalostí, muselo by být spíš nerovné než rovné.“¹²

Z těchto Marxových slov lze vycházet i při hledání skutečného obsahu, jaký má požadavek rovnoprávnosti žen. Jestliže jej chápeme jako politický a etický postulát, aby v žádné situaci, v žádném společenském vztahu nebyla žena poškozována a tlačena do horší pozice jen proto, že je žena, pak k tomu opravdu nestačí jen litera zákona stejná pro všechny. Rovné právo, v tomto případě ve společnosti materiálně ani duchovně dosud plně nerozvinuté (a v lecčems, pro ženy podstatněm, dokonce zaostávající), nemůže dát nerovným jedincům ještě stejnou šanci. Pružný přístup k emancipaci, tj. k osvobození ženy, nesmí proto váhat sáhnout k nerovnostem v zákoně (například pracovním, ale i rodinném), jež by respektovaly ne pouze biologickou odlišnost ženy, ale i její dosud odlišnou a ve většině případů horší životní situaci. Zatím se ještě ukazuje, že aby žena měla opravdu rovné, tj. stejné možnosti k realizaci svých mnoha určení, musí jí společnost leckdy vytvářet v některých oblastech nerovné, tj. odlišné podmínky (právo na úpravu pracovní doby, na zkrácený pracovní úvazek, zvýhodnění v rodinném právu

¹⁰ To, co ženy především spojuje — jejich faktické i možné mateřství — je současně i rozděluje do řady podskupin. Na jednom okraji stojí mladé a bezdětné dívky, kterých se (zdánlivě) centrální problematika skupiny dosud nedotkla; jiný okruh tvoří vdané ženy bezdětné; pak vdané matky s dětmi, jejichž počet a věk může být dělitelkem pro další podskupiny; samostatnou podskupinu představují osamělé matky, které jsou jediným živitelem rodiny, a zde opět jsou poněkud odlišné problémy svobodných, rozvedených a ovdovělých matek; jinou podskupinu představují ženy v neproduktivním věku; ženy v domácnosti, osamělé staré ženy — a tak bychom mohli sociální skupinu žen dělit a specifikovat dále.

Reprodukční funkce ovšem není jedinou společenskou funkcí ženy. Proto jsou ženy — bezprostředně podle svého povolání, zaměstnání, věku, rodinného stavu, vzdělání, národnosti, náboženství atd. a zprostředkovaně podle těchto znaků svých manželů nebo rodičů — příslušnicemi celé řady dalších sociálních skupin v užším slova smyslu. Ovšem jejich včleňování a zařazování do skupin,

k nimž náleží bezprostředně, je téměř vždy, ať už silněji nebo slaběji, po kratší nebo delší dobu ovlivněno jejich biologickou specifitostí a jejími sociálními důsledky. To také přivádí ženy (zdaleka ne všechny, ne vždycky a ne automaticky) k pochopení jejich přináležitosti i k velké sociální skupině žen, jež má své zvláštní potřeby a zájmy, z nichž základní — dosažení rovného postavení žen ve společnosti — se jim nejčastěji projevuje v potřebě řešit konflikt jejich mateřské a ekonomické role.

¹¹ Například prodloužená placená mateřská dovolená bude podle odhadu vyhovovat asi 70% žen. Pro zbytek musí existovat i jiné řešení: dětská zařízení pro sociálně slabé rodiny, pro osamělé matky; individuální péče (chůvy, vychovatelky) o děti matek s nejvyšší kvalifikací — a totéž se týká téměř každého rozsáhlejšího opatření v ženské otázce.

¹² K. Marx, *Kritika Gothašského programu*; citováno z Marx-Engels, *Vybrané spisy II*, Svoboda, Praha 1950, s. 19. Podtrhl K. Marx.

apod.)¹³ Socialistická společnost si to uvědomuje, jako si to ostatně uvědomuje téměř celý civilizovaný svět; teď jde však o to, nedat se znovu vmanévrovat do pozice emancipátorů za každou cenu. Neprospělo by to ani teorii, natož pak praxi. A ta bude i pro konstrukci modelu společenských funkcí moderní československé ženy rozhodující. Teoretici totiž mohou vymyslet, zformulovat a propagovat opravdu krásný vyvážený model, odpovídající soudobé vědě o člověku i perspektivním cílům socialismu (a měli by to udělat), respektující jak specifičnost ženy, tak i její základní lidské určení (její specifičnost je ostatně jedním z nich); avšak bez postupných a uvážených změn v praxi a myšlení lidí by takový model zůstal jen zaprášenou atrapou ve výkladní skříni, zatímco na ulici by se „nosilo“ něco jiného. Přesto však lze už dnes říci, jak se patrně v nejbližší budoucnosti bude vyvíjet komplex společenských funkcí ženy.

Marxistický model společenských funkcí ženy nerozlučně souvisí s marxistickou analýzou a koncepcí funkcí současné rodiny; jsou to spojité nádoby. Rozběžnost modelu současné ženy a soudobé rodiny, divergenci požadavků rodinné a socioprofesionální sféry pocítují samozřejmě nejživěji ženy samy. Její důsledky však nese těžce jak rodina, tak i celá společnost. Pro sociology zabývající se postavením ženy je už po léta evidentní, že jakýkoliv pokrok v emancipaci ženy jako lidské bytosti je neuskutečnitelný bez takových změn ve struktuře a funkcích rodiny, které by braly v úvahu celý komplex společenských funkcí ženy. Marxistická analýza soudobé rodiny může pak svými poznatky a závěry významně přispět k urychlení tohoto procesu změn.

Domnívám se, že účast žen na společensky produktivní práci musí i nadále zůstat základem marxistického pojetí společenských funkcí ženy. Československé hospodářství svou strukturou a technickou úrovní nejen umožňuje, ale i vyžaduje relativně vysoké použití ženské pracovní síly. Malý populační přírůstek rovněž od-

kazuje k ženám jako hlavnímu rezervoáru dalších pracovních sil. Nepřestává platit to, že ekonomická aktivita ženy je za příznivých podmínek i nezbytným faktorem jejího osobního rozvoje, je základem rovnoprávnosti ženy. V socialistické společnosti, kde společensky užitečná práce je jednou z nejvyšších hodnot a kde se neustále rychle zvyšuje odborná kvalifikace žen pro takovou práci, je jakékoli prudké snižování ženské zaměstnanosti či dokonce její odmítání ekonomicky i politicky nepřijatelné. Může být však všeobecně akceptováno jen za předpokladu, že se urychleně budeme snažit vytvořit pro ně příznivé objektivní podmínky.¹⁴

K nim patří v první řadě efektivní využívání pracovní síly, jež by perspektivně přineslo další celkové zkrácení pracovní doby. Patří sem řada opatření k racionalizaci a modernizaci dosud nutných domácích prací a takový rozvoj terciárního sektoru, který by svými dobrými a cenově přístupnými službami zmnožil volný čas zaměstnaných žen. Tak totiž je třeba dnes chápat starý požadavek Engelsův, aby se práce v domácnosti změnila v odvětví společenské výroby.

Pokud jde o rozpor mateřské a ekonomické role ženy, měla by socialistická společnost širokou paletou opatření a zařízení umožnit ženám svobodnou (ekonomickým tlakem neovlivňovanou) volbu, jakým způsobem jej chtějí řešit: zda zůstanou v době aktivního mateřství doma, což by jim mělo umožnit prodlužování placené mateřské dovolené a státem vyplácený mateřský příspěvek, nebo zda svěří své dítě jeslím, příbuzným nebo placeným chůvám, aby nemusely přerušit své zaměstnání.

V zájmu harmonického vývoje dětí by pak socialistická společnost měla působit všemi svými výchovnými prostředky na to, aby se v obecném povědomí začalo místo o mateřské roli uvažovat o roli rodičovské a o oboustranné odpovědnosti rodičů za výchovu dětí. Současná šetření o využití časového fondu domácnosti totiž ukazují na povážlivě malý podíl otců

¹³ Vždy je však třeba velké opatrnosti. Důsledky dobře myšlených opatření, úprav, jež měly chránit ženy a přinést jim prospěch, se mohou obrátit proti nim, protože se neberou v úvahu všechny okolnosti – viz například paušální zákaz noční práce žen (tisíce jich nelze přeházet na jinou práci vůbec nebo bez značného snížení výdělků), seznam prací zakázaných ženám v zemědělství (nezbyly by pro ně žádné práce; nejen jezdit na stroji, ale

i dojit, okopávat řepu, vybírat brambory by směli jen muži), speciální dvoutleté školy pro dívky (v současné době neposkytují žádnou ucelenou kvalifikaci, pro jejich absolventky není umístění) atd.

¹⁴ Ponechávám zde stranou změny v samém charakteru práce, postupné omezení stereotypní nenáročné práce a růst prací kvalifikovaných, tvůrčích.

v péči o děti, jenž v sobě skrývá vážná nebezpečí nevyváženého vývoje dětí, zejména chlapců; projevuje se u nich buď v okázalé masculinitě demonstrované obvykle agresivním chováním, nebo naopak v připodobňování hochů divčímu zjevu (účesem, oblečením), ve směřování k uni-sexu, což je obojí nežádoucí a což lze mimo jiné vykládat i omezením otcovské role v moderní rodině pouze na roli jejího hlavního živitele.

Ani další požadavek klasiků marxismu-leninismu, totiž aby se péče o děti a jejich výchova staly věcí veřejnou, není třeba házet do starého železa. V různých formách a s různou silou se už dávno prosazuje v takových opatřeních, jako je převzetí vzdělání a výchovy dětí veřejným školstvím, rozvojem školního stravování, systémem rodinných přídavků a daňových úlev rodinám s dětmi, regulací cen dětského ošacení a obutí, nejnověji pak u nás mateřským příspěvkem na druhé a další narozené dítě zaměstnané ženy. Tato všeobecná tendence socialistického státu přebírat ve stále větší míře hmotné náklady péče o dítě je současně i náběhem k tomu, aby se snižovaly i hospodářské (v tomto případě zaopatřovací) funkce rodiny.

Tato tendence však neznamená negaci výchovné funkce rodiny a popření významu, jaký mají interakce dítě-rodice pro zdravý psychický i fyzický vývoj příští generace. V Engelsově studii o postavení dělnické třídy v Anglii jsou pasáže (tam, kde mluví o vlivu tehdejší zaměstnanosti žen na rozklad rodiny), které jako by předjímaly výsledky soudobé psychologie a pediatrie svým zdůrazněním, jaký pozitivní vliv má péče matky o děti nejútlejšího věku pro jejich další vývoj a jejich postoj k nové rodině, kterou v budoucnosti samy založí. Engels zde má mnohem blíže k Bowlbymu než k St. K. Neumannovi, který v knize Monogamie (1932) striktně vyžadoval, aby rodiče jako lidé odborně nekalifikovaní předali od malička své děti do kolektivní výchovy vedené zkušenými pedagogy.

Současné pojetí kolektivní výchovy v jeslích, které ji chápe jako doplněk, ale v žádném případě jako náhradu rodinné výchovy, není tedy nikterak v zásadním rozporu s představami klasiků marxismu-leninismu a momentálně nejlépe odpovídá

současným československým podmínkám. Respektují totiž zájmy ženy jako samostatné lidské bytosti, která by neměla být mateřstvím ochuzována o svou seberealizaci i v jiné oblasti než jen rodinné, jestliže k tomu má schopnosti a cítí se k tomu povolána; je v souladu s potřebami zdravého vývoje dítěte, jehož všechny potřeby nemůže dnešní malá dvougenerační rodina trvale uspokojovat; umožňuje rodině dosahovat zaměstnáním ženy žádoucí životní úrovně a současně uvolňuje pro společnost nezbytný počet ženských pracovních sil.

Jestliže všechna výše předpokládaná opatření rozšíří podstatně volný čas žen, lze teprve očekávat, že relativně vysoká vzdělanostní a kulturní úroveň československých žen nalezne své uplatnění i ve sféře politické a že se postupně bude v komplexu jejich společenských funkcí zvyšovat i specifická váha jejich funkce veřejné, že stále větší část žen se bude měnit z politického objektu v politický subjekt, jak to konečnou předpokládá proces upevňování a rozvoje socialistické demokracie. Ale to už by byla jiná, obšáhla kapitola.

Резюме

Л. Гакова: Размышления и импульсы для понимания общественных функций женщины

В современном чехословацком обществе наблюдается в связи с колебанием традиционных и зарождением новых ценностей кризис модели общественных функций женщины. Рядом с марксистской моделью женщины, выполняющей параллельно свою профессиональную, семейную и гражданскую роль и выступающей вполне равноправным и равноценным партнером мужчины, упорно держится и традиционная модель средних слоев, которая видит основные функции женщины в ее функциях матери, жены и хозяйки в домашнем хозяйстве. Первая модель подчеркивает активность женщины вне семьи, в более широкой общественной области, вторая модель выдвигает самоотверженность женщины в рамках семейной ячейки.

Первая модель пока опережает материальные и духовные возможности времени; вторая модель, как отжившая, находится в противоречии с потребностями настоящего и будущего. Однако в силу объективных препятствий, которые в нашей действительности встают на путь осуществления первой модели, становится вторая модель более привлекательной и упорно держится в мышлении людей.

Обе модели исходят из разных ответов на тот самый вопрос, о т. н. естественной сущности женщины. Традиционная модель исходит (или эксплицитно или имплицитно) из убеждения,

что биологическое отличие женщины одновременно ее социально детерминирует, что из специфической роли женщины при репродукции человеческого рода исходит и социальное положение, роль и функция, занимаемые женщиной в обществе. В противоположность этому марксистская модель общественных функций женщины исходит из понимания человека как общественного существа, биологические свойства которого нельзя исследовать вне общественного контекста. Ни так называемая естественная сущность женщины, основой которой является биологическая специфичность женщины, не представляет что-то фатальное, данное природой, но развивается в процессе социализации женщины в обществе, которое установило разные образцы поведения для мужчин и женщины и которое создает в интересах своего успешного функционирования определенную модель роли мужчин и женщин. Эти образцы поведения и модели роли обусловлены прежде всего обществом; в отличие от неизменности биологической специфичности мужчины и женщины они значительно отличаются в разных эпохах и культурах.

Для того, чтобы марксистская модель общественных функций женщины стала действительно «желаемой схемой», с которой связаны ценности, которым надо подражать и которые надо повторять», надо выполнить некоторые условия. Во-первых, это условия материальные, единственные, которые могут длительно ослаблять конфликт между профессиональной ролью и ролью матери и освободить женщину для выполнения гражданской роли. Во-вторых — надо преодолеть закостенелый эманципационный подход к модели женщины, рассматривающий равноправие женщин, в противоречии с настоящим марксизмом, только как абсолютное равенство в условиях и результатах и не учитывающей ни уже существующую и все продолжающуюся дифференциацию женщин, ни ограничивающее воздействие современного материально-технического базиса. Осуществление марксистской модели общественных функций женщины не возможно без дальнейших изменений в современной семье; для этой модели более благоприятны изменения по направлению к эквивалентной, а не комплементарной роли отца и матери.

Summary

Libuše Háková: Considerations on and Impulses to the Conceptions concerning the Social Functions of Woman

In connection with the instability of the traditional values and with the emergence of new ones in the contemporary Czechoslovak society we also notice a crisis in the model of the woman's social functions. Besides the Marxist model of the woman simultaneously performing her professional, family and civic role, who is an equivalent partner of man enjoying equal rights, it is also the traditional middle-class model considering the basic functions of woman to be her functions of mother, wife and housekeeper of the family household that tenaciously continues to prevail. The former model accentuates the activity of woman in

the outward direction, towards broader social entities, the latter stresses the self-sacrifice of woman in the inward direction, towards the family cell.

For the time being, the first model runs ahead of the material and spiritual possibilities of our time. The second model, being obsolete, is in contradiction to the needs of both the present and the future. But due to the force of objective obstacles by which our reality hinders the realization of the first model, it is the second model that becomes more attractive and persistently continues to hold its own in the thinking of people.

The basis of the construction of both the models supplies different answers to the question of the so-called natural substance of woman. The traditional model proceeds (explicitly or implicitly) from the conviction that the woman's biological dissimilarity simultaneously determines her socially, that the specific role of woman in the reproduction of mankind also gives rise to the social position, role and function assumed by the woman in society. In contrast to this, the Marxist model of the social functions of woman proceeds from the conception of man as a social being whose biological qualities cannot be examined outside the social context. Not even the so-called natural substance of woman, the core of which is the biological specificity of woman, is a natural fatum; it assumes its form in the course of the socialization of woman in society that has established different behaviour patterns for men and for women and that, for the purpose of ensuring its successful functioning, creates a specific model of male and female roles. These behaviour patterns and models of roles are, to a major extent, socially conditioned; while the biological specificity of man and woman does not change, they differ significantly in different epochs and cultures.

Certain conditions must be fulfilled in order to turn the Marxist model of the woman's social functions into a "desirable scheme connected with such values that should be imitated and repeated". In the first place it is the material conditions which alone can permanently mitigate the conflict between the professional and the material role of woman and give her room for fulfilling her civic role. In the second place, it is a matter of overcoming the rigid emancipation approach to the model of woman which, in contradiction to real Marxism, conceives the equality of rights of men and women only as an absolute equality of conditions and results and takes no account of either the already existing and continually progressing differentiation of women or of the limiting influence of the contemporary material and technical base. The realization of the Marxist model of the woman's social functions is impossible without continual changes in the modern family; this model is more furthered by changes towards equivalent roles of father and mother than by changes towards their complementary roles.

Zaměstnanost nebo rodinný krb?

Přesto, že tato stať pojednává o vedoucích pracovnicích, považují za nutné věnovat několik slov principiálním problémům „ženské otázky“ vůbec. I když byl základní přístup k ženské otázce vyjasněn před více než sto lety a praxe jeho správnost potvrdila, působí stále ještě zastaralé názory, nevyjasněnost a často i neinformovanost. Kromě toho, začneme-li uvažovat o problematičnosti ženské zaměstnanosti vůbec, ztrácí problém žen ve vedoucích funkcích svůj *raison d'être*, neboť měla-li by být zaměstnanost žen omezoována, pak možnost uplatnění žen ve vedoucích funkcích nemůže být chápána jako problém, který stojí za vážnější zamyslení.

V posledních desetiletích se centrálním problémem celé světové sociologické literatury zabývající se ženskou zaměstnaností oprávněně stala dvojí role ženy.

Byli to jak buržoazní autoři, tak marxisté, kteří tuto otázku začali rozpracovávat, neboť stále rostoucí zaměstnanost žen v průmyslově vyspělých zemích začala vyvolávat problémy, vyžadující teoretická řešení a praktická opatření. Zároveň oživený zájem o „ženskou otázku“ vyvolal i řadu nesprávných názorů a koncepcí, opětovné křivení ideálu měšťácké ženy v nejrůznějších variantách. Socialistická společnost se na dosaženém stupni vývoje potýká s mnoha problémy: s nedostatky dětských zařízení (jak kvantitativními, tak kvalitativními), s výchovou a náplní volného času dětí zaměstnaných rodičů, s nedostatky v pracovních podmínkách žen, s nedostatečnou úrovní služeb, která dosud není s to účinněji redukovat „druhou směnu“ zaměstnaných žen a jinými potížemi. Tyto a podobné nedostatky vedly k tomu, že to, co se zhruba před deseti či patnácti lety zdálo jasné — totiž, že emancipace ženy je možná pouze v souvislosti s jejím zapojením do pracovní a

společenské činnosti — se začalo zamlžovat.

Biologická funkce ženy je pouze jednou stránkou dvojí role ženy, ve své podstatě neměnnou. Naše společnost uzákonila ochranu mateřství a řadou opatření pokračuje v prohlubování této ochrany. Vytvořila základní podmínky pro to, aby se matky malých dětí mohly věnovat své mateřské funkci, aby se v době, kdy je matka pro dítě nepostradatelnou, nemusela od dítěte odlučovat.

Druhá stránka, tj. zapojení ženy do pracovního procesu, je stránkou pohyblivou, která podléhá vývoji a mění se spolu se změnou společnosti. Jestliže ve staré společnosti byly obě funkce územně spojeny, neznamená to, že moderní společnost nemůže překonat tuto historicky vzniklou situaci, umožnit ženě rovnocenné postavení ve společnosti, zajistit její rozvoj. Již klasikové formulovali základní okruhy problémů, které stojí před společností v souvislosti s dvojí rolí ženy a na jejichž řešení závisí zmírňování a postupné odstranění rozporu, který byl a stále ještě je někdy líčen jako neřešitelný. Jde nejen o ochranu mateřství, ale i materiální a duchovní zabezpečení dětí v době, kdy jsou rodiče v zaměstnání, vytvoření takových společenských podmínek, zejména takové úrovně terciární sféry, která umožní podstatnou redukci domácích prací, rozšíří volný čas rodinných příslušníků, umožní potřebný odpočinek, rozvoj osobních zájmů, zvyšování kvalifikace. Společnost se musí soustavně zabývat zlepšováním pracovních podmínek žen a všemi prostředky bojovat proti starému mýtu ženy, pomáhajícímu udržovat její méněcenné postavení ve společnosti.

Uskutečnit tyto předpoklady, tj. uvést rovnoprávnost do denního života, nelze rázem, neboť jde o řadu konkrétních společensko-ekonomických opatření, jejichž realizace je závislá na ekonomické a kulturní úrovni společnosti. Ukazuje se však,

že je v silách společnosti tento „konflikt rolí“ postupně mírnit. Ideově politické milie, které se zejména v posledních letech vytvořilo kolem ženské otázky, narůstající zaměstnanost žen na jedné straně a zaostávání ve vytváření nezbytných podmínek odpovídajících moderní realizaci ženské práce na straně druhé, zastaralé názory na ženu, to všechno vyvolalo dramatisaci dvojí role. Naprosto nejde o podceňování a zlehčování obtíží zaměstnaných žen. Jde o argument, že nerovnoprávné postavení žen ve společnosti nelze, na rozdíl od právního zrovnoprávnění, uskutečnit ze dne na den. Na tento problém poukazyval Lenin, který rozdělil osvobození ženy v socialistické společnosti na dvě etapy. Úkolem první etapy je odstranění všech právně zakotvených článků, které omezují formální rovnoprávnost ženy, úkolem druhé etapy je faktické zrovnoprávnění, uvedení formální rovnoprávnosti do denního života. Jádrem tohoto dlouhodobého procesu, který zasahuje i do naší dnešní etapy socialistické společnosti je skutečnost, že i když bylo dosaženo formální rovnoprávnosti a učiněno mnoho kroků k rovnoprávnosti faktické, zaujímá žena ve společnosti dosud poněkud jiné postavení než muž. Příčina spočívá v tom, že nejen výdělečně pracuje, ale že současně převážně pečuje o rodinu, děti, domácnost.

Vedoucí funkce a vzdělání

Při studiu ženské zaměstnanosti upoutávají pozornost především tři prosazující se tendence: vzrůstající zaměstnanost žen, rostoucí vzdělanost žen a podíl žen na vedoucích místech. Mezi těmito třemi trendy se ukazuje rozpor. Objektivně existuje podstatný rozdíl mezi rostoucí zaměstnaností žen a jejich vzděláním na jedné straně a uplatněním na místech, odpovídajících jejich dosažené kvalifikaci, tedy malým počtem žen na vedoucích místech na straně druhé.

Statistické údaje téměř všech zemí, včetně ČSSR, tyto proporce nezachycují. Všeobecně je udáváno, že u nás na vedoucích místech a v ústředních orgánech působí 4,8 % žen, tedy mizivé procento.

Problém malého počtu žen zastávajících vedoucí hospodářské funkce byl často zužován na jeden argument: těchto žen je málo, protože ve srovnání s muži mají

podstatně nižší úroveň kvalifikace, mají nižší úroveň vzdělání. Je tento argument skutečně platný?

Jedním z evidentních přínosů socialismu v širší kulturní sféře je zvýšená úroveň vzdělanosti, zejména v dosahování středoškolského a vysokoškolského vzdělání obyvatelstva a žen zvláště. Dosažení profesí, zaručujících vyšší sociální status na základě získaného vzdělání, bylo v minulosti vyhrazeno téměř výlučně dětem materiálně zajištěným. Z údajů dnešních kapitalistických států, týkajících se sociální podmíněnosti vzdělanostní struktury, vyplývají dva nezvratné momenty:

a) Třídní podmíněnost vzdělanostní struktury — většina středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných lidí se rekrutuje z majetných tříd a vrstev. Tak např. v Rakousku studuje na vysokých školách 6 %, ve Švédsku 4—5 %, v NSR 9 %, ve Francii 3 % studentů z dělnických a rolnických rodin. [1]

b) Vyučení a vyššího vzdělání dosahují u příslušníků „nižších tříd“ především muži. Mezinárodní úřad práce uvádí, že v Anglii odchází více než tři čtvrtiny patnáctiletých dívek ze školy přímo do zaměstnání. Stejně je tomu i v NSR, kde dívčí studium je zaměřeno zejména na výuku domácích prací, zatímco kvalifikovaných, vyučených pracovních sil v průmyslu je nepatrné procento. V Itálii je poměr mezi chlapci a děvčaty na středních školách 25 : 75 ve prospěch chlapců. podobně jako v USA.

Tento stav je ovlivněn jednak materiálními možnostmi rodin, jednak pevně zakotvenými předsudky, že chlapec je budoucím živitelem, zatímco dívka má „druhořadou“ úlohu, tj. v domácnosti a při výchově dětí. Investice do dívčina vzdělání se jeví neekonomickou a rozhodnutí v rodině o tom, kdo půjde studovat, se neřídí nadáním dětí, ale pohlavím.

Tento a podobný přístup je v pokrokovějších typech buržoazních společností kritizován jako zaostalý, avšak neúčinně. Na rozdíl, který činí například tak průmyslově vyspělá společnost, jako je společnost NSR, v přípravě chlapců a dívek pro povolání, poukazuje H. D u n c k e l m a n n : „Začíná to již výchovou a vzděláním mladých dívek. Zatímco mladý muž vychází ve svých životních předsta-

vách zcela samozřejmě z předpokladu, že v určitém věku bude vykonávat výdělečnou činnost a také živit rodinu, nevyvozuje mnoho dívek, stejně tak jako rodiče, žádné důsledky ze skutečnosti, že podstatná část žen bude velkou část svého života, mnohé dokonce trvale, výdělečně činných... Proto se u dívek nevyplácí — bez ohledu na jejich vlohy a možnosti výkonu — déletrvající a případně nákladnější odborné vzdělání, ačkoli mnohé zkušenosti naznačují, že nezřídka jsou takové životní představy v rozporu s pozdější zkušeností... Vývoj naší společnosti jasně ukazuje, že s pokračující technizací a automatizací klesá poptávka po nevyučených pracovních silách, zatímco poptávka po vzdělaných, kvalifikovaných pracovních silách stále stoupá.“ [2]

V tomto směru došlo u nás, ve srovnání s myšlením v buržoazních zemích, ke kvalitativní změně v myšlení lidí, především rodičů. Příčiny spočívají v základní změně podstaty společenského řádu, v možnostech, které jsou všem občanům poskytovány, ve změněném postoji k životním hodnotám. I když nelze tento stav idealizovat, je běžnou skutečností, že věno je nahrazováno investicemi do vzdělání dívek, že podstatně méně rodičů (než v buržoazních společnostech) žije v představě, že dívka bude provdáním zabezpečena a že jejím hlavním posláním a celoživotní náplní bude péče o rodinu a děti.

V uplatnění žen se v průběhu let začíná výrazně projevovat mnoho nových rysů. Především se ukazuje, že v řadě povolání, kde ženy pracovaly již dříve, začaly postupně zcela převládat (obchod, veřejné stravování, zdravotnictví, školství, sportovní průmysl ap.). Zároveň stoupá i jejich podíl v povoláních, kde tradičně pracovali muži, zvyšuje se úroveň odborné přípravy žen mladších věkových ročníků,

kteří ukončily povinnou školní docházku po roce 1950, a tempo tohoto přírůstku se neustále zvyšuje.

Z údajů jasně vyplývá, že u žen mladších věkových skupin se těžiště odborné přípravy výrazně soustřeďuje na oblast středoškolského a vysokoškolského studia. [3]

Vezmeme-li za základ rok 1950, připadala na 6 mužů 1 žena s vysokoškolským vzděláním. V roce 1961 klesl tento poměr na 4 : 1, v roce 1970 bude tento poměr zřejmě 2 : 1. Pokud jde o střední a odborné vzdělání s maturitou, byl poměr v roce 1950 4 muži : 2 ženám, v roce 1961 4 muži : 3 ženám. [4]

Důsledkem rychle rostoucího vzdělání žen je skutečnost, že dnes již v mladším obyvatelstvu získaly ženy, pokud jde o středoškolské vzdělání, převahu nad muži, ve vysokoškolském vzdělání je vztah 2 : 1 ve prospěch mužů.

Uváděla jsem tato srovnání proto, abych dokumentovala onen rozpor, o kterém jsem hovořila na počátku, rozpor mezi rostoucí vzdělaností žen na jedné straně a jejich nepatrným počtem ve vedoucích funkcích na straně druhé.

Zdálo by se totiž logické, že tato, v naší zemi jedinečná úroveň vzdělání žen se promítne i v tom, že dojde k pronikavé změně v uplatnění nabytého vzdělání, že velmi rychle poroste počet žen zastávajících odpovědná řídicí místa v naší společnosti. Avšak není tomu tak. Ačkoli ženy tvoří polovinu národa, je žen zastávajících vrcholné státní funkce nepatrné množství. Vzhledem k množství kvalifikovaných žen je nízký i počet žen, pracujících jako ředitelky závodů a podniků, vedoucí odborů, vedoucí kulturních a jiných zařízení, mistrové atd. V čem tkví příčina tohoto rozporu?

V nejobecnější rovině lze poukázat na dva nejzávažnější momenty.

Tabulka 1: Vývoj podílu žen v přípravě na povolání v %

Školní rok	Řádná příprava a denní studium				Studium při zaměstnání		
	Učební poměr	SVVŠ	SO a OŠ	VŠ	SVVŠ	SO a OŠ	VŠ
1948—1949	18,0	—	—	—	—	—	—
1954—1955	20,1	52,0	50,4	24,0	41,8	21,0	29,1
1958—1959	20,9	59,8	49,0	30,6	42,5	23,5	24,5
1964—1965	32,4	66,6	55,3	40,1	45,1	39,9	31,4

1. Je to dvojí role ženy, kdy žena jako matka a hospodyně „ztrácí“ jako pracovnice, neboť se většinou nemůže věnovat svému povolání tak jako muž. Jde jednak o fyzické zatížení (mateřství, práce v domácnosti), ale zároveň i o psychické zatížení. Každá vedoucí funkce kladé na pracovníka požadavek věnovat se zaměstnání cele. Jde o nutnou duševní koncentraci, o to nerozptylovat se řadou drobných, avšak v rodině a při výchově dětí nezbytných prací, o takový fyzický a duševní stav, který umožní, aby pracovní doba byla intenzivně využita. Avšak nejen to. Jde o nutnost neustálého a soustavného kontaktu s výsledky moderních poznatků v oboru, tedy o čas na sebevzdělání. K tomu přistupuje i manipulovatelnost — požadavek, aby žena nebyla nucena úderem určité hodiny opustit práci, přerušit pokus, důležitou poradu atp. a spěchat za rodinnými a domácími povinnostmi. Tyto podmínky ve většině případů žena-matka nemá. Skutečnost, že žena sice dosáhne vysoké kvalifikace, avšak že ji tvůrčím, samostatným způsobem velmi často nerozvíjí, je někdy využívána jako argument, svědčící a nerovných duševních předpokladech žen ve srovnání s muži.

Úspěšnější vyřešení dvojí role je dále bezprostředně spojeno s úrovní služeb v nejširším slova smyslu. Délka nákupů, obtížnost dopravy, praní a čištění oděvů, příprava jídel, nedokonalé a značnou námahu vyžadující kuchyňské zařízení, to všechno představuje takovou brzdu pro ženy, že vyčíslení je téměř nemožné. Nejde jen o počet hodin strávených touto činností, jak je dokázáno řadou výzkumů, ale i o fyzickou a duševní únavu, plýtvání energií k zajištění běžných potřeb.

2. Za druhou příčinu nízkého počtu žen ve vedoucích hospodářských funkcích považují přežitky ve vědomí lidí, tedy přežitky ve vědomí mužů i žen. Tisíciletá tradice vybudovaná filosofickými školami, vypracovaná v uzavřený systém všemi oficiálními náboženskými směry (křesťanství, buddhismus, židovské náboženství apod.) jednoznačně označila ženu za méněcennou. Některé proudy moderní buržoazní sociologie, různé odrůdy rasových teorií, navazující všechny na minulé tradice, docházejí v nejrůznějších variantách a v nejrůznějších rovinách v podstatě

k stejným názorům: žena je od přírody méněcennější než muž.

V naší společnosti existují základní právní normy, které jsou v souladu s výsledky moderní vědy. Neexistuje pracovní oblast (s výjimkou prací poškozujících generativní funkci ženy), kam by žena teoreticky neměla přístup a kde by se nemohla uplatnit. Avšak ve vědomí lidí jsou dosud zakotveny představy, která povolání jsou vhodná pro ženu, „nač se žena hodí“. V běžném pojetí je uznávána především taková práce, kde žena plní svůj úděl jako matka — třeba v širším společenském kontextu: žena jako vychovatelka, zdravotnice a sociální pracovnice. Uznávané jsou administrativní pracovnice, ženy vykonávající práce vyžadující šikovné ruce, zručnost, jemnost prstů. Ale žena jako ředitelka závodu, ministryně, matematicka, mistrová — žena ve vedoucí funkci, je stále ještě něco zvláštního a naráží na řadu potíží, s kterými se muž — vedoucí pracovník nikdy nesetká.

Tyto nikde nepsané společenské přehrady a předsudky se projevují v tom, že ženy také stále ještě řadu oborů studují jen v nepatrné míře (technické vědy), neboť sdílejí názor společnosti, že jsou „mužské a ženské“ pracovní obory.

U části žen potom, díky dvojí roli, objektivně dochází k ustrnutí rozvoje pracovní kvalifikace, subjektivně jsou výchovou částečně připraveny smířit se s touto skutečností, o vedoucí místa usilovat méně než muži či dokonce je odmítat, jako pro ženu nevhodná.

U předních amerických koncernů byl uskutečněn výzkum, který ukázal, že odbornost, výkonnost a zodpovědnost je u žen i mužů na vedoucích místech stejná. Přesto však se podniky nestavěly kladně k tomu, zaměstnávat na vedoucích místech ženy. Příčinou byly odpovědi žen na otázku, zda by se této práci věnovaly jako svému hlavnímu povolání. Většina dotazovaných žen uvedla, že za své hlavní poslání považují péči o rodinu. [5]

I když zdaleka nelze dělat přímou analogii se situací u nás, ukázal tento typický americký způsob dotazování jednu stránku ženina údělu v jasném světle. Je to povinnost k rodině, kterou žena má a která je v jejím vědomí zakotvena v podobě názoru, že i když je zaměstnána, je její přední povinností péče o děti, manžela,

rodinu. U části mužů se setkáváme s druhým pólem řady předsudků vůči ženám. Při dotazování 183 mužů, z nichž tři čtvrtiny měly vysokoškolské vzdělání, odpověděla polovina, že existují výjimečné ženy, které jsou schopny zastávat vedoucí funkce. Jde však o výjimky. Muži poukazovali především na to, že ženy nemají většinou schopnost koncepční práce, mají nižší úroveň abstraktního myšlení vůbec, nedostatečné organizační schopnosti, nedovedou získat autoritu, jsou citové a hašteřivé, neobjektivní. Vedoucí pracovník by měl představovat rozhodně opak těchto vlastností.

Nelze také přehlédnout skutečnost, že na zaměstnanou ženu pohlíží část veřejnosti jako na mužovu pomocnici, na potřebnou sílu, avšak sílu nižších kvalit, neboť ji handicapuje mateřství, které vede k přerušení práce, nemocnost dětí, která vede k větší absenci, vázanost rodinnými a mateřskými povinnostmi, což je příčinou menší manipulovatelnosti a nemožnosti rozvíjet kvalifikaci v nejproduktivnějším období jejího života, kdy je většinou matkou.

Vedoucí pracovnice a rodina

Údaje, o které se tato část opírá, vyplynuly z orientačního výzkumu 500 žen, které v době terénního šetření (1966 až 1967) zastávaly vedoucí funkce v hospodářském a kulturním životě v hlavním městě. Je třeba vzít v úvahu, že jde o malý vzorek a že údaje jsou spíše první sondou v problematice, o které se sice hovoří, avšak většinou bez konkrétních opěrných bodů, neboť tato skupina žen nebyla dosud podrobněji zkoumána.

Ačkoli dále bude věnována pozornost zejména rodinné problematice vedoucích pracovnic, uvedu pro ilustraci několik nutných informací, týkajících se pracovní oblasti.

Zkoumané respondentky nebyly ženy z jednoho hospodářského odvětví, ale vedoucí technicko-administrativní pracovnice, pracovnice ve školství a kultuře, zdravotnictví a sociální péči, průmyslu a službách. Zastávaly většinou nižší a střední funkce, v nichž pracovaly průměrně 7,5 let. Do funkcí byly jmenovány přibližně v 35 letech. 65 % z nich neřídilo více podřízených než 20 osob. Úroveň funkce, měřená pouze kritériem počtu podřízených, uká-

zala jasnou závislost na výši vzdělání, neboť spolu s ní rostl také počet podřízených osob. Rovněž stáří zkoumaných žen a výše platu se ukázaly jako významné, neboť velikost řízené skupiny vzrůstala spolu s těmito komponenty. Maxima podřízených dosahovaly ženy ve věku mezi 41—50 roky.

U dotazovaných žen převládalo úplné středoškolské vzdělání, kterého dosáhla téměř polovina zkoumaných vedoucích pracovnic, jedna čtvrtina měla vzdělání vysokoškolské, jedna čtvrtina byla vyučena v některém z oborů.

Značná část žen zařazených jako vedoucí pracovnice měla poměrně nízké platy, zejména vyučené ženy a ženy se středoškolským vzděláním. Ekonomicky výhodné se jevílo pouze získání vysokoškolského vzdělání. Průměrný čistý měsíční plat vedoucích pracovnic činil 1646,— Kčs. Průměrné platy žen v nevýrobních odvětvích, kam patřila většina respondentek, za rok 1967 činily podle údajů uveřejněných ve Statistické ročence 1968 — 1468,— Kčs. Differenze mezi průměrnými platy v nevýrobních odvětvích a průměrnými platy vedoucích pracovnic, nebyly tedy velké. Nízká úroveň průměrného platu byla ovlivněna zejména platy žen, pracujících v oblasti služeb, ale i platy technicko-administrativních pracovnic a pracovnic ve zdravotnictví, zvláště vedoucích středních zdravotnických kádřů.

Postoje vedoucích pracovnic k vykonávané funkci byly celkově velmi kladné. Jen nepatrné procento žen zaujalo nevyhraněný nebo i negativní postoj k vykonávané práci. Příčiny spočívaly v nízkém platovém ohodnocení nebo v konfliktní situaci na pracovišti. Ženy, které dosáhly vyššího vzdělání a ženy starší projevovaly kladnější pracovní postoje než ženy mladší s nižším stupněm vzdělání. Naprostá většina respondentek uvedla, že výkonu funkce jsou nuceny věnovat nebo dobrovolně věnují i mimopracovní čas.

Vzhledem k tomu, že ohniskem zájmů a sporů jsou ženy vdané, uvedu dále výsledky, které se týkají pouze těchto vdaných žen.

Úvodem několik základních sociografických údajů.

Provdané respondentky představovaly 75,0 % zkoumaných žen a patřily v naprosté většině do kategorie zaměstnankyň. Jejich průměrný čistý plat činil 1648,—

Kčs, což byl také nejnižší plat žen zahrnutých ve vzorku (pro srovnání: plat svobodných = 1700,— Kčs, rozvedených = 1745,— Kčs, vdov = 1870,— Kčs). Průměrný věk vdaných žen činil 42,5 let, čímž se nijak podstatně neodlišovaly od žen jiného rodinného stavu s výjimkou žen ovdovělých, jejichž průměrný věk činil 49 let.

Ani v úrovni dosaženého vzdělání se vdané ženy nijak podstatně neodlišovaly od ostatních respondentek. Reprezentace výše vzdělání odpovídala výše uvedené charakteristice souboru.

Naprostá většina provdaných vedoucích pracovnic měla děti. V průměru připadlo na jednu ženu 1,4 dětí. Ukázala se převaha jednodětných manželství nad manželstvími s dvěma dětmi. Pouze pět respondentek ze zkoumaných žen mělo tři děti. Deset provdaných žen bylo bezdětných. Ženy s vysokoškolským a dále ženy se středoškolským vzděláním měly nejčastěji pouze jedno dítě nebo byly bezdětné. Ženy vyučené měly naproti tomu častěji dvě děti. Děti, vzhledem k uvedenému věku žen, byly převážně školního věku, případně studující či v učení.

Bylo poukázáno na to, že rozpor mezi ekonomickou a mateřskou funkcí ženy tkví mimo jiné v nedostatečných podmínkách, které společnost dosud dokázala vytvořit. V konkrétní podobě se projevují v nadměrném zatížení domácími pracemi, které pohlcují volný čas a brzdí rozvoj osobnosti.

Pokusím se ukázat, jak se toto mateřské, rodinné a hospodyňské zatížení projevuje u žen vykonávajících vedoucí funkce.

Omezím se pouze na závěry, ke kterým jsem na základě analýzy empirického materiálu dospěla, aniž bych podrobněji rozváděla příčiny jednotlivých jevů.

1. *Důležitým faktorem* působícím na možnost vdané ženy s dětmi získat vedoucí funkci a úspěšně ji delší dobu vykonávat je kromě vzdělání, kvalifikace, předchozí úspěšné práce a praxe ještě *rodinné zázemí* vytvářené manželem, dětmi a ostatními rodinnými příslušníky, případně cizími osobami, které ulehčují ženě domácí práce.

Průměrná velikost domácností zkoumaných žen činila 3,2 osoby, což je údaj, který se nijak neodchyluje od běžné velikosti zjištěné celostátním šetřením v r. 1965.^[6]

Hlavní četnosti byly soustředěny do domácností, kde žily 2—3 osoby.

Do jaké míry byly respondentky zbaveny domácích prací? Úplné převzetí domácích prací jinými příslušníky rodiny bylo zjištěno v naprosto výjimečných případech. Za povšimnutí stojí pouze údaj 19 respondentek, v jejichž rodinách zcela převzaly péči o domácnost babičky. Pomocnice v domácnosti vypomáhaly pouze třem ženám. Polovina žen pracujících ve vedoucích hospodářských funkcích, tedy žen, které zvládly náročné pracovní činnosti, byla také plně zatížena i výkonem domácích prací, které obstarávala zcela sama. Kolem 35⁰/₀ žen se rovnoměrně dělilo o domácí práce s rodinnými příslušníky. Zde je třeba připomenout dobře známou praxi, že ve většině domácností je to však žena, která rozhoduje o organizaci prací, o přípravě jídla, nákupu, praní, úklidu a všem ostatním. Jisté zajímavosti se ukázaly při srovnání, jak jsou ženy zatíženy domácími pracemi podle výše dosaženého vzdělání, věku a výše platu. Mezi respondentkami, které byly vyučené nebo měly středoškolské vzdělání nebylo téměř rozdílu, i když o něco častěji to byly ženy vyučené, a nichž spočívala celá tíha domácnosti. Ve výhodnější situaci byly ženy s vysokoškolským vzděláním, kterým častěji než ženám předchozích vzdělanostních skupin pomáhali ostatní rodinní příslušníci a častěji to byly jiné osoby (babičky, příbuzní) které také zcela převzaly výkon domácích prací. Také tato jediná skupina žen měla pomocnice.

Čím byly ženy starší, tím častěji na nich spočívala celá tíha domácnosti, zatímco mladším ženám častěji pomáhal manžel nebo jiní rodinní příslušníci. Srovnání s výší platu ukázalo náznak trendu, že čím vyšší plat zkoumaných žen, tím méně často byl výkon domácích prací závislý jen na nich samotných a tím častější byla pomoc rodinných příslušníků a jiných osob.

I když je důležité vidět, jaké pomoci se dostává vedoucím pracovnícím při výkonu domácích prací, jaký je podíl ostatních příslušníků rodiny na zajištění hladkého chodu domácností, rozhodujícím je zjištění, kolik hodin denně věnovaly ženy domácím pracem, neboť to ukazuje na racionalizaci a organizaci těchto prací, což se pak odráží v množství volného času. Těmito otázkami se zabývají sociologové ce-

lého světa, je to jeden z problémů, kterému je věnována velká pozornost vůbec. Ukazuje se, že v průmyslově vyspělých zemích činí čas věnovaný zaměstnanými ženami domácím pracem 40 až 50 hodin týdně. Je to čas o něco vyšší než čas, který vyžaduje výkon zaměstnání. V tomto směru nečiní československé ženy výjimku. Francouzský institut pro demografii uvádí, že Francouzky věnují domácnosti 46 miliard hodin ročně, zatímco výdělečná činnost všech osob ve francouzském hospodářství činí ročně 42 miliardy hodin. Ve Švédsku věnují ženy domácím pracem 2340 miliardy hodin ročně, celý švédský průmysl spotřebuje 1290 miliardy hodin ročně.[7]

Je třeba říci, že jednotliví autoři výpočtů se v údajích ovšem rozcházejí. Tak Lippold říká, že Francouzky spotřebují denně na domácí práce 4,1 hodinu, Dumazedier 5 hodin.[8] Rozcházejí se i údaje G. Lippolda a J. Fourraستiera. Na VI. světovém sociologickém kongresu v Evianu bylo uvedeno toto srovnání:

Tabulka 2: Časová spotřeba na domácí práce včetně nákupu u vdáných žen v hodinách (nepočítána péče o děti)

Belgie	Bulharsko	Francie	Maďarsko	Polsko	NSR	ČSSR	SSSR	USA
4,3	3,2	3,9	4,7	4,1	5,5	4,9	3,9	4,2

ČSSR patří mezi země, kde podle uvedené tabulky zaměstnané vdané ženy věnují domácím pracem nejvíce hodin hned po NSR. Z výsledků šetření UKLKS vyplynulo, že dělnice spotřebují denně na domácí práce 5,07 hodin, zaměstnankyně 4,6 hodin.[10]

Viola Kleinová vysvětluje vysokou časovou spotřebu v nejrozvinutějších zemích (NSR, USA) rostoucími cenami služeb a nedostatkem pracovních sil v této pracovní sféře.[11]

Pokud jde o ČSSR, V. Srb odhaduje součet hodin vynakládaných na domácí práce na 6 miliard hodin ročně, tj. rovněž více, než spotřebuje československý průmysl.[12]

Při zamýšlení nad příčinami této vysoké spotřeby nelze přehlédnout snahu rodin získat zbytečné předměty (auto, chatu, apod.), ale i nezbytné (byt), což posiluje

vnitřní ekonomickou činnost rodin a její jednotlivé složky. Jde o práce, které je průmysl schopen převzít, ale které nejsou z rodin odstraňovány a zvyšují nebo udržují vysokou zátěž zaměstnaných žen domácími pracemi. Pravděpodobně nelze ani odhlédnout od tradice (důraz na „domácí stravě“).

Kolik hodin denně zaberou domácí práce vedoucími pracovníci?

Téměř 60 % žen pracuje denně v domácnosti 3–4 hodiny denně, zhruba jedna třetina žen 1–2 hodiny denně a pouze 7,0 % žen 5 hodin a více.

V průměru spotřebovala jedna respondentka na domácnost (bez péče o děti) 3 hodiny denně, což je nižší, než celostátní průměr. Avšak při propočtení osmihodinové pracovní doby, dojíždění a počtu hodin vynaložených na domácí práce se ukázalo, že u 38,0 % vedoucích pracovních reprezentují tyto tři položky 10½ hodiny denně, u 57,0 % = 12½ hodiny, u 7,0 % = 14½ hodiny denně.

Celkové zatížení, i přes nižší časové výdaje na domácnost, než uvádí celostátní

průměr, je velmi vysoké. Značná část těchto žen podle výpovědí pracuje více než je úředně stanovená doba, jde o ženy, u nichž výkon zaměstnání je náročný. Jde minimálně o 10½ a maximálně o 14½ hodin práce, v nichž není započítán čas věnovaný dětem a nákupu. Celostátní odhady počítají asi s 1 hodinou na nákup. To znamená, že vedoucí pracovníci mají v tomto směru výhodu 1–1½ hodiny oproti celostátnímu průměru. Fyziologická norma počítá nejvýše s 12–13 hodinami denní pracovní činnosti.

Čas vynakládaný na domácnost je závislý na řadě faktorů: na počtu členů rodiny, jejich individuálních zájmech, pracovním zatížení, finančních možnostech rodiny, bytových prostorách, náročnosti na údržbu bytu, jeho vybavení apod.

Při sledování množství času věnovaného domácím pracem v relaci ke vzdělání žen

se ukázalo, že nejnižší časový limit, tj. 1—2 hodiny denně uváděly nejčastěji ženy s vysokoškolským vzděláním. Naopak, více než 60 % žen vyučených a se středoškolským vzděláním pracovalo v průměru v domácnosti 3—4 hodiny denně. Rovněž výše platu respondentek ovlivňovala počet hodin věnovaných domácnosti. Ukázal se jasný trend, že čím vyšší byl plat žen, tím méně hodin věnovaly domácím pracem.

2. *Využívání služeb.* Klasikové marxismu předpokládali, že spolu s přechodem výrobních prostředků do společenského vlastnictví přestane být monogamní rodina hospodářskou jednotkou společnosti, že soukromá domácnost se stane společenským průmyslem.[13] Praxe naší společnosti ukázala, že stojíme na počátku této cesty, neboť po mnoha letech práce v této oblasti zaostáváme. Tempo rozvoje služeb, kvalita, dodací lhůty a v neposlední řadě i finanční náklady jsou stále ještě nevyhovující.

Jednou z otázek byla frekvence využívání služeb pro praní prádla a úklidových služeb, neboť tyto položky představují jedny z časově nejnáročnějších a fyzicky nejnamáhavějších prací v domácnosti. Ukázalo se, že pouze 37,6 % ze zkoumaných vedoucích pracovníků bylo zbaveno praní prádla. Zároveň, jak je běžné, nedávaly ženy do prádelen všechno prádlo, ale pouze ložní, zatímco drobnější, zejména dětské a osobní prádlo bylo bez výjimky práno doma. I když značné části dotazovaných žen se dostávalo pomoci ostatních členů rodiny, představuje tato položka přibližně ztrátu jednoho dne, neboť jde nejen o vyprání, ale i žehlení a spravování, což bez výjimky vykonávaly ženy samy. Z jiných výzkumů je známo, že tyto práce se vykonávají o sobotách a nedělích, které by měly sloužit jiným účelům zejména proto, že v rodinách zaměstnaných žen jsou to jediné dny, kdy se rodinní příslušníci spolu sejdou na více hodin.

Na využívání služeb mělo vliv vzdělání respondentek. Nejčastěji praly doma ženy vyučené, dále ženy se středoškolským vzděláním, nejčastěji využívaly prádelen ženy s vysokoškolským vzděláním. Rovněž výše platu se projevila jako určité kritérium, i když ne příliš výrazně. Ženy s vyšším platem dávaly práť prádlo do prádelny častěji, než ženy s nižšími příjmy. Na využívání služeb pro praní prádla mají vliv

bytové podmínky a vybavení (pračka, prádelna v domě), velikost rodin, ale i subjektivní požadavky žen na kvalitu praní. Ukázalo se, že stále ještě působí tradice a výchova („vždy jsme praly doma“, „prádelny prádlo ničí“, „kvalita je nízká“ apod.).

Pokud jde o úklidové služby, byla situace daleko nepříznivější, než při využívání prádelen. 80 % žen uvedlo, že vůbec nikdy nevyužívají těchto služeb, pouze 2,0 % žen je využívá pravidelně, kolem 17 % respondentek využívá těchto služeb „občas“. Zkoumané ženy poukazovaly nejen na poměrně vysoké finanční náklady spojené s použitím úklidových služeb, ale i na časovou ztrátu některého člena rodiny, který musí v tento den zůstat doma. „Občasné“ využívání úklidových služeb se pak týkalo zvláštních okolností — po malování, při předvánočním či jarním úklidu, stěhování apod.

Z uvedených 2,0 % zkoumaných žen, které využívaly úklidových služeb pravidelně, to byly především opět ženy s vysokoškolským vzděláním a nejvyššími platy.

3. Obrátme nyní pozornost na muže zkoumaných respondentek. Je nesporné, že dobrý vztah muže k práci ženy, pochopení pro její pracovní činnost, ovlivňuje zpravidla pomoc ženě při výkonu domácích prací a péči o děti. Jde o jeden z momentů, který podmiňuje i profesionální kariéru ženy. Vzájemná opora manželů, pomoc a rada týkající se nejen rodiny, ale i pracovních problémů, je jedním z rysů dobrého soužití. V novinářské anketě o manželských vztazích, kterou uspořádala Státní populační komise, vyslovily ženy právě k této otázce velmi vyhraněné stanovisko. Uvedly, že je nejvíce mrzí, jestliže muž projevuje neúctu k ženině práci v domácnosti či zaměstnání. Nezáleží na tom, projevuje-li tuto nevážnost slovy, především před dětmi či ostatními příbuznými, nebo činem.

Naprostá většina vedoucích pracovníků uvedla, že jejich manželé mají pochopení pro jejich práci v zaměstnání. Nejčastěji poukazovaly na toto pochopení ženy intelektuálních povolání (lékařky, právničky, učitelky apod.). Pouze necelá jedna čtvrtina žen zkoumaného souboru prohlásila, že by si manžel přál, aby přestaly pra-

covat a zůstaly doma. Byli to převážně manželé žen, které byly vyučeny, méně často manželé žen se středoškolským vzděláním. Tím se tyto respondenty velmi odlišily od žen s vysokoškolským vzděláním, z nichž jen 7,0 % uvedlo, že manžel by si přál přerušení jejich výdělečné činnosti. Není bez zajímavosti, že to byly ženy nejmladší, které častěji než ženy jiných věkových skupin uváděly, že manžel si přeje, aby zůstaly doma. Vysvětlení spočívá v tom, že tyto ženy měly také děti mladšího věku a péči o ně v době pracovní doby zajišťovaly jen s potížemi.

Zkoumané ženy ve většině případů také uvedly, že se svým mužům svěřují s pracovními problémy a starostmi, že se s nimi radí a že v tomto směru mají tedy ve svých partnerech značnou oporu. V oblasti, kdy šlo o „morální“ oporu v manželovi, byly tedy celkově shledány velmi pozitivní vztahy. Poněkud jiná tvářnost a jiný obrázek se objevil v okamžiku, kdy se jednalo o konkrétní pomoc ženě v domácnosti. Ve srovnání s jinými výzkumy se ukázalo, že situace vedoucích pracovníc není nijak podstatně odlišná od situace žen nevykonávajících vedoucí funkce. Kolem 60 % mužů podle výpovědí žen doma nepomáhá, přesněji — kolem 50 % pomáhá málokdy, 10 % vůbec nikdy.

Největší pomoci ze strany mužů se dostává ženám s vysokoškolským vzděláním, méně ženám s nižšími stupni vzdělání. Polovina žen, kterým manžel nepomáhá nebo pomáhá jen málokdy, uvedla, že příčina tkví v jeho vlastním pracovním přetížení. Kolem 30 % respondentek však za příčinu označila zastaralé názory na výkon domácích prací, pohodlnost a vlastní záliby a zájmy, kterými jejich muži naplňují svůj volný čas. V uvádění zastaralých názorů, zvyků a pohodlnosti se nijak podstatně neodlišovaly výroky žen podle stupně vzdělání, velikosti platu ani počtu podřízených.

4. *Péče o děti a výchova dětí* je problémem zásadním, neoddělitelným od rodiny, od ženy. Engelsův základní předpoklad o vzrůstající péči socialistického státu o děti byl potvrzen, neboť stát přebírá mnoho funkcí, které byly neoddělitelnou součástí nejen patriarchální rodiny, ale i rodiny v buržoazních společnostech. Jedním z rysů naší soudobé společnosti

je skutečnost, že péče o děti a výchova dětí se v soustavě hodnot posunula na jedno z předních míst jak z hlediska státu a jeho institucí, tak z hlediska rodin. Pokud jde o rodiny, má toto tvrzení v různých subkulturách nesporný význam. Determinovanost rodičů, jejich zařazení v hierarchii společenské struktury podmiňuje i jejich nároky na děti ve sféře kulturní a vzdělávací, na čas a kvalitu času věnovaného dětem. Příslušnost rodin k různým subkulturám, charakterizovaným určitým životním stylem, včetně nároků na děti, podmiňuje i hmotné a duchovní zabezpečení dětí. To, co je v určité vrstvě považováno za vrchol, je v jiné považováno za samozřejmý předpoklad a úsilí rodičů, pokud jde o děti, je soustřeďováno k jiným cílům. V tom se projevuje ještě nerovnost naší společnosti, pozůstatek minulosti, který se odráží v požadavcích kladených na děti, času a péči, která je věnována jejich hmotnému a zejména duchovnímu zabezpečení.

Již v předchozím bylo poukázáno na počet a stáří dětí vedoucích pracovníc. Nedospělé děti, tj. děti do 18 let měly nejčastěji ženy se středním a vysokoškolským vzděláním, dospělé děti měly častěji ženy vyučené. Zde zřejmě působí faktor delšího studia a pozdějšího sňatku. Spolu s rostoucím věkem žen klesal přirozeně i počet nedospělých dětí.

Naprostá většina zkoumaných žen uvedla, že věnují nedospělým dětem 1—2 hodiny denně, asi jedna čtvrtina pak 3 hodiny denně. Zanedbatelnému počtu vedoucích pracovníc zabrala péče o nedospělé děti 5 hodin denně. V průměru věnovaly respondenty nedospělým dětem 2 hodiny 18 minut, což je více než celostátní průměr. Tento údaj je však zcela pravděpodobně zkreslen. Měl to být čas, kdy zkoumané ženy nevykonávaly žádnou z domácích prací ani jinou činnost, tedy „čistý čas“ věnovaný dětem. Jestliže však byly vyčísleny jednotlivé druhy základních činností o kterých byly získány údaje, vznikl přehled uvedený v tabulce 3.

Zkoumaným ženám zbývalo podle těchto údajů 8,8 hodin denně času na spánek, jídlo, osobní hygienu, sebevzdělání, kulturu, sport apod. Je zřejmé, že respondenty neuváděly „čistý čas“, ale v údajích je zahrnut i čas věnovaný domácím pracem, při nichž děti pomáhaly nebo byly

Tabulka 3: Základní druhy činností a čas jim věnovaný v hodinách

Dojíždění do zaměstnání	Pracovní činnost	Domácí práce a nákup	Čas věnovaný nedospělým dětem	Celkem
1	8	4	2,18	15 hodin 18 minut

přítomny. Zajímavý je však poznatek, uváděný v mezinárodních srovnáních, že i při menším časovém fondu věnují zaměstnané ženy v socialistických zemích více času péči o děti než ženy v kapitalistických zemích. Tento čas jde však na úkor spánku. Průměrná doba spánku činila u zkoumaných žen 6 $\frac{1}{2}$ hodiny. Nejvíce času věnovaly dětem ženy s vysokoškolským vzděláním, které také měly nejméně dětí, dále ženy mladších věkových skupin, které měly menší děti, kladoucí vyšší časové nároky na péči a dohled.

Mezi zkoumanými ženami, které měly nedospělé děti, nebyly zjištěny téměř žádné rozdíly v pocitu vlastního přesvědčení, zda se dětem věnují dostatečně či nedostatečně. V literatuře je někdy poukazováno na stresové stavy zaměstnaných žen pramenící z toho, že děti zanedbávají, že se jim věnují méně než samy považují za správné. U vedoucích pracovník, které jsou pracovní zátěží více, a věnují pracovní činnosti více než řadové pracovnice, se tento problém nepotvrdil. Respondentky vyslovily ve většině případů názor, že se svým dětem věnují průměrně, téměř 20 % z nich dokonce nadprůměrně. Jinými slovy: více než 90 % vdaných žen s nedospělými dětmi netrpělo pocitem viny, nepovažovaly vlastní děti za ochuzené svou výdělečnou činností, neměly pocit, že by se jim věnovaly nedostatečně. Tento příznivý údaj je podmíněn hlavně dvěma skutečnostmi: jednak malým počtem dětí vedoucích pracovník (převaha žen s jedním

dítětem), jednak tím, že šlo o děti odrostlejší, samostatnější nebo jiným způsobem většinou dobře zaopatřené.

Jinou otázkou bylo, kdo se těmto nedospělým dětem v rodině nejvíce věnuje. Jen v 36,0 % případů respondentky odpovíděly, že se oba manželé dětem věnují stejně. V ostatních případech ženy uvedly, že jsou to především ony, které o děti pečují. Tyto odpovědi ovšem nelze chápat tak, že by se muži dětem vůbec nevěnovali. Údaje pouze naznačují, že výchovná role muže v rodině nezařizuje takové místo, jaké by měla. V tomto směru se výsledky podobají údajům F. Bánhegyiho, který při výzkumu bratislavských rodin zjistil, že jen 61,6 % dotazovaných rodičů se domnívá, že výchova dětí je záležitostí obou manželů. Zbývající část rodičů, zejména mužů, vypovídala, že pokud je dítě malé (a zde se názory o tom, do kdy je možno považovat dítě za „malé“ pohybovaly ve velikém rozpětí od 4,9 roku do 16 let) je výchova spíše záležitostí matky. [14] Je třeba říci, že pro posuzování tohoto problému chybí vůbec dostatek empirického materiálu, o jehož údaje by bylo možné se spolehlivě opírat.

5. Respondentky zkoumaného souboru byly ženy patřící k různým profesionálním skupinám, ženy různého věku, počtu dětí i výše příjmů. Jednou skupinou otázek, na které byla mimo jiné soustředěna pozornost, byly otázky, co tyto ženy považují za největší obtíže bránící jim v snazším zvládnutí dvojí role a jaká je struk-

Tabulka 4: Překážky považované respondentkami za nejzávažnější v snazším zvládnutí dvojí role v %

Nedostatek času	Obstávání domácnosti	Nedostatečné služby	Nedostatky v obchodní síti	Špatná doprava	Celkové přetížení	Společenské předsudky k práci žen	Mimopracovní povinnosti	Jiné	Neuveveno	Celkem
16,0	14,0	13,4	7,4	7,2	4,2	3,0	1,2	7,4	26,0	100,0

tura jejich životních hodnot. Otázky byly otevřené, respondentky svobodně vypisovaly své názory.

Pokud jde o prvou otázku, byl získán přehled uvedený v tabulce 4.

Z tabulky vyplývá, že je to především nedostatek času, obstarávání domácnosti a nedostatečné služby. Uváděné překážky nejsou jistě objevem, jsou jen potvrzením toho, co již bylo k těmto problémům řečeno. Řešení je jediné: redukovat domácí práce na nejnutnější a přenést všechno ostatní na průmysl a služby. To je ona realizace rovnoprávnosti v praxi, která je dosud v mnoha směrech jen právním uzákoněním. Zajímavým poznatkem je, že nejčastěji kladou jmenované „překážky“ zcela shodně na první tři místa ženy všech stupňů vzdělání, věku, výše platu i téměř všech zkoumaných profesí.

S tím souvisí i skutečnost, že na prvé místo v hodnotové hierarchii kladly ženy zkoumaného souboru volný čas.

Tabulka 5: Hierarchie životních hodnot respondentek

Hodnoty	Celkový počet bodů udělených jednotlivým hodnotám	v %
Volný čas	624	20,9
Zdraví	426	14,2
Klid	403	13,4
Odpočinek	265	8,8
Materiální prostř.	240	8,0
Uznání	125	4,0
Povzbuzení	84	2,8
Jiné	49	1,7
Neuvedeno	789	26,2
Celkem	3 000	100,0

*) Respondentky jmenovaly jednotlivé hodnoty a označovaly jejich význam prvním, druhým a třetím místem. Hodnotám jmenovaným na prvním místě byly přiřazeny 3 body, hodnotám na druhém místě 2 body, hodnotám na třetím místě 1 bod.

Vysvětlit, proč je tomu tak, není složité. „Držet krok s muži“, jak to musí dělat vedoucí pracovnice, znamená pro ženy s dětmi něco ošidit. Ukazuje se, že se ošidí především spánek, odpočinek, celková péče o vlastní osobu. Jsou hlasy, jistě velmi humánní, které nepovažují za správné požadovat na ženě—matce, stejně tolik, co na muži, který díky přírodě

má větší fyzický fond a díky historii výhodu, že do jeho osobních starostí spadá péče o domácnost a rodinu méně než v případě ženy. Je však tento požadavek reálný? V praxi se většinou nebere zřetel na to, má-li žena děti a stará-li se o domácnost. Dokonce mluvit o tom, jak psala řada respondentek, znamená v určitých kruzích přiznání slabosti, které nemá příznivé důsledky. Řešení není jen a především v humanizaci postojů k ženské práci, i když tato otázka není zanedbatelná. Spočívá v odstranění těch překážek uplatnění ženy, které ženy samy označily za nejzávažnější.

Je příznačné, že volný čas jako jedna z hodnot nabyl u zkoumaných žen převahu nad takovou základní hodnotou, jakou je zdraví. Tento poznatek je zajímavý zejména proto, že zdravotní stav respondentek nebyl právě nejlepší. Čtvrtina zkoumaných žen dokonce uvedla vážné zdravotní poškození, jen necelá polovina nepoužívá ataraktik. Při výzkumu *Sociální pozice a role vedoucích pracovníků v socialistickém podniku*, kde na vedoucích místech pracovali jen muži, bylo zjištěno, že jako první životní hodnotu jmenovali tito vedoucí pracovníci požadavek být zdravý. Zkoumané ženy také ve své většině nebyly mladé. Mezinárodní zjištění ukazuje, že věk silně ovlivňuje stupnici hodnot. Zdraví jako základní životní hodnotu udává jen 7,32 % lidí mezi 15.—19. rokem, po dosažení 45. roku pak tento údaj prudce stoupá nad 50 %. Touha po zdraví u respondentek jen zcela nepatrně převyšuje touhu po odpočinku. I tato volba je charakteristická. Zaměstnání vedoucích pracovníků je neklidné a neurotizuje více než zaměstnání většiny řadových pracovníků. K tomu přistupuje i péče o domácnost a děti, která vyžaduje jak fyzické, tak duševní úsilí.

Přestože ve vzorku jsou ženy i s poměrně nízkými příjmy a přestože je často uváděno, že ženy vstupují do výdělečné činnosti především z finančních důvodů, je požadavek klidu předřazován touze po materiálních prostředcích, která se v hierarchii hodnot dostala až na páté místo stupnice.

Ženy také touží po uznání a některé po povzbuzení. Dnes je zaměstnaná žena samozřejmostí a málokdo se zamyslí nad tím, co znamená toto dvojí vypětí. Jde

o otázku citlivých lidských vztahů jak na pracovišti, tak v rodině. Přestože „povzbuzení“ uvádí málo žen, sehrává svou roli a zasluhuje pozornosti již z toho důvodu, že v hierarchii hodnot figuruje.

Téměř podle všech zkoumaných znaků zachovala hodnotová hierarchie tu strukturu, která byla charakteristická pro vzorek jako celek. Naprostá většina žen všech profesí, vzdělání, věku a výše příjmu uváděla na třech prvních místech volný čas, zdraví a klid. Touha žen po volném čase byla nejintenzivnější u žen s vysokoškolským vzděláním, nejméně často ji uváděly ženy vyučené. Materiální prostředky se dostaly do popředí u nejmladších žen souboru, které měly většinou nejnížší platy. Klid vystupoval nejaktuálněji u žen mezi 31.—40. rokem, zdraví u žen starších 40 let.

Při zamyšlení nad některými uvedenými výsledky týkajícími se rodinné problematiky vedoucích pracovníc lze konstatovat, že i když se ukázalo, že jejich rodinné, domácí zatížení je značné a celková situace není zdaleka optimální, našly se i významné příznivé momenty. Tyto ženy měly především jisté, poměrně silné zázemí v rodině. O tom svědčí odpovědi žen o vztahu manželů k jejich práci, o stupni porozumění pro jejich povolání a menší počet hodin věnovaných domácím pracem. Nízký počet dětí, který je objektivně negativní, byl pro zkoumané ženy příznivý, neboť jejich rodinné povinnosti byly menší. Rovněž stáří dětí, které byly většinou odrostlé, usnadňovalo těmto ženám výkon funkce.

Hlavní obtíže, s nimiž se zkoumané ženy, pokud jde o zabezpečení chodu rodin, nejvíce potýkaly, se soustřeďovaly zejména na nedostatky v terciární sféře. Tyto obtíže nebyly a nejsou přirozeně jen specifikem žen pracujících ve vedoucích funkcích, ale týkají se všech zaměstnaných žen. Lze s jistotou předpokládat, že spolu s rostoucí péčí státu o děti, zlepšením množství a kvality služeb a odumíráním starého mýtu ženy se exploze ženské vzdělanosti projeví i v tom, že žen, které odpovídajícím způsobem uplatní své nadání, talent, znalosti a zkušenosti, bude přibývat. Dvojí role, která dnes vystupuje jako jedna z nejzávažnějších překážek, nabude jiného charakteru, mateřství ztratí ony negativní stránky, které se stále ještě projevují při zapojování žen do všech, zejména náročných povolání.

Literatura

- [1] L. Macháček, *Demokratizácia vzdelania a výber najschopnejších*, Sborník „O problémoch výzkumu osobnosti vysokoškolského študenta“, Olomouc, 1966, s. 259.
- [2] H. Dunkelmann, *Die erwerbstätige Ehefrau im Spannungsfeld von Beruf und Konsum*, Tübingen, 1961, s. 10.
- [3] Zprávy a rozbor, ročník 19 68, poř. č. 14 — autor Ing. Snížek, Státní úřad statistický.
- [4] V. Srb, *Demografická příručka*, Praha 1967, s. 39.
- [5] *Woman and the Scientific Professions* Mit Press, Cambridge, USA, 1967, Sborník.
- [6] V. Srb, cit. dílo, s. 64.
- [7] B. Svoreňová, *Žena 20. století ve světle práce*, Praha 1968, s. 94—95.
- [8] J. Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir*, Paříž 1962, s. 103.
- [9] *The Multinational Comparative Time Budget Research Project Appendix*. European Coordination Center for Research and Documentation in Social Sciences. VI. sv. sociologický kongres, září 1966.
- [10] *Casová struktura pracovního a mimopracovního času*, ÚKLKS, Praha 1960—1961.
- [11] V. Kleinová, *Britain's Married Women*, London — N. York, 1955.
- [12] V. Srb, cit. dílo, s. 232.
- [13] K. Marx. B. Engels, *Vybrané spisy II.*, Praha 1950, s. 242.
- [14] F. Banhegyi, *Sociológia súčasnej rodiny*, Bratislava, 1967, s. 198.

Резюме

И. Бауерова: Семейные проблемы женщин, работающих на руководящих постах

При изучении занятости женщин привлекают внимание три усиливающиеся тенденции: увеличивающаяся занятость женщин, рост образования и количество женщин на ведущих постах. Между этими трендами проявляется определенное противоречие. С одной стороны постоянно возрастающая занятость женщин и быстрый рост уровня их образования, как очевидный вклад социализма в более широкую сферу культуры; что касается образования, то прежде всего общее, среднее, а также и высшее образование женщин в ЧССР достигает чрезвычайно высокого уровня. С другой стороны, это до сих пор низкое количество женщин на ведущих постах, т. е. такое, которое бы соответствовало образованию, квалификации и опыту женщин.

Общей причиной этого противоречия являются два важнейшие фактора: двойная роль женщины — женщина мать и хозяйка в ущерб работнице, так как в большинстве случаев она не может заниматься своей профессией в такой же мере, как мужчина. Этим обусловлен тот факт, что у высокого процента женщин, именно в возрасте до 35 лет, хотя они и достигли высокой квалификации, происходит стагнация в их дальнейшем развитии во специальности и на занимаемом ими посту. Возможность,

чтобы женщины смогли успешно справляться со своей двойной ролью, непосредственно связанной с развитием системы обслуживания в самом широком смысле, которая до сих пор недостаточна, с обслуживанием в таком масштабе и на таком уровне, чтобы оно наиболее эффективно экономило время зарабатывающих женщин.

Вторая причина низкого количества женщин, занимающих ведущие, а главным образом высокие посты — это пережитки в сознании людей, как мужчин, так и женщин. Прогрессивные постановления, законы, обеспечивающие равноправие женщины и мужчины во всех отношениях, наталкиваются при претворении в жизнь на предрассудки и предрассудки общества, сохраняющиеся в общественном сознании и истекающие из того факта, что в течение тысячелетий женщина рассматривалась как существо более низкое, неполноценное. Это находит свое конкретное отражение в том, что эти нигде не писанные, но все еще действующие представления о женщине, являющиеся причиной того, что только немногие из них назначаются на ведущие посты, что все еще дифференцируются профессии, значит и должности, годящиеся для мужчин и женщин.

У некоторых женщин, в результате этой двойной роли, происходит затем объективно застой в развитии их трудовой квалификации, или замедление их развития, и субъективно они готовы, частично в результате воспитания, примириться с этой действительностью. Они меньше чем мужчины стремятся получить руководящую должность, и наоборот даже отказываются от нее, как от неподходящей для женщин.

При исследовании 500 женщин, руководящих работниц в хозяйстве, оказалось, что эти женщины занимали в абсолютном большинстве более низкие должности хозяйственного характера, на которые были назначены в возрасте около 35 лет. Средняя, чистая зарплата в месяц составляла у этих женщин во время исследования 1646 крон; экономически выгодным для них было только получение высшего образования.

Абсолютное большинство опрошенных женщин были женщины замужние, у большинства из них были дети; более частыми были семьи с одним ребенком, чем семьи с двумя детьми. Чаще всего это были дети уже старшего возраста, школьники, или взрослые. Опрошенные женщины уделяли своим детям больше времени, чем об этом свидетельствуют средние данные страны.

Половина женщин, занимающих ведущие, экономические посты, справлявшихся со сложными требованиями работы и уделавших своей профессии больше времени, чем это предусматривается нормой рабочего дня, полностью загружены и домашней работой, которую приходилось им самим выполнять. Остальная часть женщин делилась своими домашними обязанностями с членами семьи. Чем старше были женщины, тем чаще на их плечах лежала вся тяжесть домашнего хозяйства. В среднем они тратили на домашние работы 3 часа в день — это меньше, чем средние данные по стране. Оказалось однако, что общая загру-

женность очень высока, несмотря на более низкую затрату времени на ведение домашнего хозяйства. Загруженность этих женщин увеличивалась в результате недостаточного использования сети обслуживания (стирка белья, уборка). Опрошенные женщины находили опору в своих мужьях, прежде всего в области их профессиональной деятельности, реже в виде конкретной помощи в домашнем хозяйстве.

При исследовании структуры жизненных ценностей оказалось, что в иерархии ценностей на первом месте женщины приводили свободное время, дальние здорье и желание покоя. Самым большим препятствием для улучшения работы считается проблема свободного времени, необходимость заниматься домашним хозяйством и недостатки в системе обслуживания.

Итоги исследования свидетельствуют о том, что семья является для женщины благоприятным фактором в нескольких отношениях: более низкая потеря времени в домашнем хозяйстве, снижение количества детей, хотя этот факт с точки зрения общества отрицателен, но для женщин самих, для выполнения трудовых заданий, выгоден. Эти женщины находили дальше поддержку у партнера в браке, который в большинстве случаев хорошо относился к их профессии, они могли пользоваться его советами, делиться своими трудностями.

По с другой стороны, оказалось, что конкретная помощь остальных членов семьи в домашнем хозяйстве недостаточна, что все еще живет представление, что женщина несет на себе всю ответственность и обязана заботиться о правильном ходе домашнего хозяйства. Это усиливается еще в результате недостатков в сфере обслуживания.

С уверенностью можно предполагать, что одновременно с улучшением качества и количества сети учреждений обслуживания, с отмиранием устаревшего мифа женщины, рост образования женщин отразится и на том, что будет возрастать количество женщин, которые надлежащим образом применяют свой талант, знания и опыт.

Summary

Jaroslava Baueroová: Family Problems of the Women Working in Leading Positions

In studying the women's employment, our attention is attracted primarily by three prevailing tendencies: by the growing employment of women, by the rising level of their education and by their growing share in leading positions. Among these three trends a certain contradiction appears: one basin of the balance contains the continuously increasing employment of the women and the rapid rise of the level of their education, which are evident contributions to socialism in the broader cultural sphere; in the area of education, it is especially the secondary general and the university education of the women in Czechoslovakia that attain an extraordinarily high level. On the other basin of the balance there is a still small number of women occupying leading positions — i.e. such a number as would corre-

spond to the education, qualification and experience gained by the women.

At the most general level, the cause of this contradiction lies in two most relevant facts: in the double role of woman causing the woman as a mother and a housekeeper to become "lost" as a worker, since, in most cases, she cannot devote herself to her occupation in the same way as man. This also conditions the fact that, though a considerable proportion of women — especially up to 35 years of age — has acquired a high qualification, they stagnate in their further expert development and self-realization. A successful adjustment to the double role is also immediately connected with a still insufficient development of the services in the broadest sense of the word and in such an extent and quality as would most effectively save the time of the gainfully employed women.

The second cause of the low number of women in leading functions, especially in the higher ones, lies in the anachronisms surviving in the consciousness of people — of both men and women. Progressive legal regulations ensuring the equality of rights to both men and women in every respect meet with social barriers and prejudices surviving in social consciousness and having their source in the fact that, for many thousand years, woman was officially regarded as an inferior being. The concrete reflection of all this then is that these unwritten but continually effectual ideas of women lead to the appointment of only a very few of them into leading functions and to the still continuing differentiation between occupations suitable for men and those suitable for women.

Due to the double role they are playing, some women are objectively prevented from developing their working qualification, or their development takes place at a slower rate. Subjectively they are, to a certain degree, prepared by their education to accept this reality and to strive for leading positions less frequently than men — or even to refuse them as positions unsuitable for women.

The investigation of 500 women occupying leading economic positions revealed that the absolute majority of them performed lower economic functions to which they had been appointed at the age of approximately 35 years. At the time of the research, the average net monthly income of these women amounted up to 1645 Kčs; only completed university education appeared to be advantageous from the economic point of view. The clear majority of the examined women were married women, most of them had also children; families with one child predominated over families with two children. Most of these children were already older, of school age or adolescents. On the whole, the investigated women bestowed more care on

their children than was the all-state average.

One half of the women performing the leading economic functions, i. e. those women who mastered their exacting working activities and devoted to their occupation more than the officially determined working hours, were also fully burdened by the work connected with housekeeping which they were doing all by themselves. A further proportion of the women shared this work with the other members of the family. The higher was the age of the women, the more often did the weight of the whole household rest on them. On the average, the respondents devoted to their household three hours daily; this is less than the all-state average. It was found, however, that the whole burden is very high, in spite of the lower time expenditure on housekeeping. The overburdening of these women was intensified by the low utilization of the services (laundry, cleaning). For the most part, the examined women found support in their marriage partners, especially as regards the appreciation of their wives' employment activities; less frequent, however, was these partners' concrete help in the household.

The investigation into the structure of life values revealed that the questioned women attributed the first place in the value hierarchy to leisure, then to health and to the desire for peace. As the greatest obstacle to a better self-realization, it was again the problem of leisure that was mentioned; this was followed by the necessity of doing housework and hints at insufficient services.

From the research results obtained it is obvious that the women's family background is favourable in several respects: in the lower time expenditure on housework, in the smaller number of children — which, though unfavourable from the all-social viewpoint, is advantageous for them, for the performance of their function. Further, these women found support in their marriage partner who usually had understanding for their occupation. They could take advantage of his advice, turn to him with their difficulties.

On the other hand, however, it has become evident that concrete help in performing housework from the part of the other family members is insufficient and that the idea of the woman's responsibility and duty to ensure the smooth functioning of the household still survives. This fact is emphasized by the insufficiencies in the tertiary sphere.

It can be assumed with certainty that together with the improvement of the amount and quality of the services and with the elimination of the old myth of the woman, the explosion of the women's erudition will manifest itself also in the increasing number of women asserting their talents, knowledge, skills and experience in an adequate manner.

Činnosti a pobyt v bytě. Metodika průzkumu

Již před několika lety jsme ve Výzkumném ústavě výstavby a architektury provedli sociologický průzkum, jímž jsme se snažili získat objektivní podklady a údaje o životě rodiny v bytě. Patřil do řady průzkumů, založených na analýze činností v určitém prostředí, v našem případě v prostředí bytu. V této oblasti představoval průzkum po metodické stránce nový přístup v tom, že byl založen na časovém měření činností, kterým byly získány kvantitativní, poměrně objektivní údaje. Tak bylo také umožněno širší využití exaktních matematicko statistických metod.

Cílem průzkumu bylo zjistit časoprostorové využití bytu (jako jedné ze složek životního prostředí) a vliv koncepce jeho prostorového řešení na způsob jeho využití.

Slo. co nejstručněji a nejobecněji řečeno, o problém z oblasti, kterou bychom mohli nazvat ekologická, nebo lépe mikroekologická sociometrie,¹ v níž studované prostředí a skupina osob byly zastoupeny svými nejmenšími (nebo téměř nejmenšími) reprezentanty — bytem a rodinou — a při níž určitý okruh jevů, tj. činností členů rodiny, byl podroben měření.

•

Při průzkumu jsme vycházeli z hypotézy: Lidé (rodina) přizpůsobují činnosti, které můžeme souhrnně označit jako bydlení, svému prostředí,² v našem případě prostorovému řešení bytu.³ Ze struktury časoprostorového využití bytu lze pak vyvodit vliv konkrétního prostorového uspořádání bytu: za první, na činnosti jednotlivců (členů rodiny), za druhé, na vzájemné vztahy činností různých jednotlivců

(členů rodiny), za třetí, na vztahy mezi členy rodiny, jež odpovídají těmto vztahům činností.

Pro zpracování jsme převedli údaje o činnostech — které chápeme časoprostorově — na údaje o pobytu jednotlivých osob (členů rodiny) v bytě. Pobyt je pro nás určitou časoprostorovou charakteristikou činností osob.

Dosavadní výsledky jsou zpracovány ve výzkumných pracích a publikacích [4], [6], [7], [8], [10] (viz připojený seznam literatury). V těchto pracích je obsažen též podrobný popis celého průzkumu, z něhož zde stručně uvádíme jen některé základní údaje.

Průzkum režimu dne v bytě, jak jsme pracovní nazývali naši studii, která je podkladem této práce, byl proveden v roce 1962—63 jako sociologický experiment na menším homogenním souboru čtyřčlenných rodin (rodiče a dvě děti, které jsou podle statistických šetření v nových sídlištích nejčastější) ve třípokojových, tedy nepřelidněných bytech. Jde svým způsobem o dosti výlučnou situaci, která u nás za daných bytových poměrů představuje optimum. Tento výběr nám umožnil sledovat rodinný život v poměrně nedeformované podobě. Celkem bylo zkoumáno 37 případů. Průzkum byl proveden pomocí deníkových záznamů průběhu všech činností v bytě během 24 hodin po sedm (event. po čtyři) dní v desetiminutových intervalech. Výsledky doby trvání jednotlivých druhů činností jsme porovnali pomocí statistických testů s celostátním výběrovým šetřením (provedeným tehdejší Ústředním úřadem státní kontroly a statistiky v r. 1961). *Využití času členů nezemědělských domácností* [11]. Kromě několika málo výjimek nebyly prokázány statisticky významné rozdíly mezi výsledky týkající-

¹ Nejde samozřejmě o násilné prosazování nového názvu za každou cenu, ale o zdůraznění specifičnosti předmětu.

² Ponecháváme stranou tu skutečnost, že lidé samozřejmě též naopak prostředí sami sobě přizpůsobují.

³ Prostorovým řešením bytu se ovšem nevyčerpává bohatství životního prostředí, jež na lidi v bytě působí a jež bývá nebo by mohlo být i z tohoto hlediska předmětem výzkumů (například hygienické podmínky prostředí atd.).

cími se doby trvání činností u obou výzkumů.

Pro podrobnější zpracování bylo vybráno 14 bytů shodné koncepce prostorového řešení, s většími kuchyněmi (přístupnými přímo z předsíně) a s ústředním vytápěním (takže lze předpokládat celoroční rovnoměrné využívání místnosti). Tyto byty tvořily homogenní soubor i pokud jde o způsob využívání místností ke spaní, obývacímu pokoji byla důsledně zachována jeho původní funkce a ke spaní sloužila společná ložnice rodičů a společná ložnice dětí. Jde v podstatě o základní funkční typy místností, vyskytující se obvykle v dnešní hromadné bytové výstavbě, a to nejen u nás (i když v praktickém užívání bytů dochází často k spojování funkcí). Ze 14 rodin, obývajících vybraný soubor bytů, byla v 6 rodinách žena v domácnosti (rodiny D) a v 8 rodinách v zaměstnání (rodiny Z).

Při zpracovávání získaných údajů jsme až dosud kladli stejnou váhu buď na oba prvky — rodinu i byt — nebo jsme zdůrazňovali roli bytu, což odpovídalo původnímu záměru celého průzkumu, jehož výsledky měly sloužit jako podklady pro přípravu hromadné bytové výstavby u nás.

Teprve v poslední části zpracování výsledků (*využití bytu z hlediska současného pobytu více osob*) je samostatná, byť velmi stručná partie věnovaná převážně otázkám sociologickým. Domníváme se však, že získaný materiál poskytuje daleko větší možnosti zpracování právě z hlediska sociologického, a proto jsme se rozhodli v tomto svém příspěvku navázat na dosavadní dílčí výsledky (viz shora jmenovaná práce) a rozšířit je o podrobnější analýzu a zpracování výsledků, týkajících se současného⁴ pobytu osob — členů rodiny — v místnostech bytu jakožto jedné, podle našeho názoru závažné, složky života rodiny v bytě. Vztahy mezi činnostmi, k nimž při současném pobytu dochází, jednak vyplývají z přirozených funkčních vztahů mezi členy rodiny a jednak svou konkrétní existencí vztahy mezi členy ro-

diny ovlivňují (např. vzájemné postoje zúčastněných apod.).

Sledování současného pobytu osob v místnostech nám může zodpovědět např. tyto otázky:

- Jakou dobu spolu pobývají členové rodiny v jedné místnosti bytu a kolik osob je tam současně?
- Jak dlouho a v které místnosti pobývají současně ty skupiny osob, které vytvářejí v rámci rodiny užší celky (například matka s dětmi apod.)?
- Jaké činnosti současně vykonávají členové rodiny, pokud pobývají společně v jedné místnosti?

Tento pohled, i když jistě jen dílčí a tím nutně jednostranný, nebyl, pokud je nám známo, dosud nikde zpracován. Při veškerém omezení je s to přinést nové poznatky o životě rodiny, o některých stránkách vztahů mezi jejími členy i o vlivu některých vybraných složek prostředí, tj. prostorového řešení bytu. Získané výsledky mají však spíše jen charakter prvních informací.

Doba současného pobytu osob v místnostech

Údaje o současném pobytu osob (členů rodiny) v místnostech bytu odvozujeme z původních údajů o činnostech v průběhu dne a týdne a o jejich lokalizaci do jednotlivých místností.

Zpracování jsme omezili na čtyři obytné místnosti (k nimž počítáme v této souvislosti také kuchyni): obývací pokoj (OP), kuchyni (KU), ložnici rodičů (LR) a ložnici dětí (LD). Mohli jsme to učinit bez nebezpečí nějaké vážnější deformace výsledků, protože doba pobytu v neobytných místnostech, tj. v koupelně a předsíni, byla proti pobytu v obytných místnostech velmi krátká [4].

Při sledování současného pobytu osob v jednotlivých místnostech jsme nejprve přihlíželi pouze k počtu osob, které současně pobývaly v místnosti, bez ohledu na to, o které osoby šlo. Výsledky, týkající se doby takto pojatého současného pobytu (pro úplnost je uvedena i doba pobytu jedné osoby v místnosti) jsou zachyceny v tabulce 1.

⁴ Abychom předešli jakémukoliv možnému nedorozumění, zdůrazňujeme, že za současný pobyt považujeme pouze pobyt více než jedné osoby v jedné místnosti ve stejnou dobu. V tomto smyslu není tedy současným pobytem např. to, je-li ve stejné době matka v kuchyni

a otec v obývacím pokoji. Uvedený případ by byl současným pobytem v bytě jako celku, bez ohledu na místnosti. Hodnocením současného pobytu v bytě jako celku se v tomto článku nezabýváme, nechceme tím však popírat význam jeho sledování vůbec.

Tabulka 1: Doba současného a izolovaného pobytu v místnostech bytu (v bdělém stavu). Průměr za 1 týden

Rodiny D + Z						
Místnost	Počet osob	1	2	3	4	Celkem
OP	min. %	894,6 50,8	588,6 33,5	167,1 9,5	109,3 6,2	1759,6 100,0
KU	min. %	1416,1 68,9	395,4 19,3	162,1 7,9	80,0 3,9	2053,6 100,0
LR	min. %	685,0 72,8	220,7 23,4	11,4 1,2	24,3 2,6	941,4 100,0
LD	min. %	995,0 59,8	508,2 30,5	134,3 8,1	26,4 1,6	1663,9 100,0
Celkem	min. %	3990,7 62,2	1712,9 26,7	474,9 7,4	240,0 3,7	6418,5 100,0
Průměr	min. %	997,7 62,2	428,2 26,7	118,7 7,4	60,0 3,7	1604,6 100,0

Z tabulky je patrné, že nejčastější je pobyt jedné osoby v místnosti. To ukazuje na tendenci k izolaci členů rodiny, je-li k tomu v nepřelidněném bytě příležitost. Ze současného pobytu více osob je nejčastější současný pobyt dvou osob v jedné místnosti. Ten značně převyšuje současný pobyt tří a čtyř osob. Tyto údaje, zdá se, narušují tradiční představy o shromažďování rodiny v bytě. Porovnáme-li celkovou dobu pobytu (tj. součet pobytu 1, 2, 3 a 4 osob) vidíme, že nejvíce využívanou místností je kuchyň, v níž doba pobytu (viz poslední sloupec „Celkem“) je týdně o cca 300 minut delší než v obývacím pokoji. Jeho využití je naproti tomu jen o málo vyšší než využití ložnice dětí. Nejméně využitou místností je zcela zřetelně ložnice rodičů.

Pro podrobnější rozbor údajů tohoto druhu (např. samostatně pro rodiny Z a rodiny D a pro pobyt včetně spánku) odkazujeme čtenáře na práci *Využití bytu z hlediska současného pobytu více osob v místnostech* [8].

Doba současného pobytu vybraných skupin osob

Z uvedených výsledků vyplývá řada nových poznatků, současně však zůstává mnoho skutečností skryto. Proto jsme se rozhodli doplnit údaje uvedené v tabulce 1 dalšími, k nimž jsme dospěli zkoumáním jmenovitých skupin osob a jejich současného pobytu.

Pro čtyřčlennou rodinu existuje celkem 11 možných kombinací současného pobytu různých skupin osob. Po zvážení jejich důležitosti a také reálných možností zpracovatelů jsme se rozhodli sledovat tyto skupiny osob: *otce s matkou* (O + M), *matku s dětmi* (jedním nebo oběma — M + D), *otce s dětmi* (jedním nebo oběma — O + D), *obě děti společně*, avšak bez přítomnosti rodičů (DS + DM).

Tyto skupiny mají odlišný charakter, a tedy i charakter jejich pobytu je odlišný. Významnou skupinou je skupina *otec-matka* jako homogenní skupina dospělých. Obě další skupiny představují vždy jednu dospělou osobu, tj. jednoho z rodičů a jedno nebo dvě děti, avšak i tyto skupiny mají rozdílný charakter, vyplývající z roz-

Tabulka 2: Doba pobytu vybraných skupin osob v místnostech (průměr na 1 rodinu za 1 týden)

Rodina	Skupina osob		Místnost				Celkem
			OP	KU	LR	I D	
D	O + M	(a) min. %	515,0 12,7	173,3 4,3	3353,4 83,0	0,8 0,0	4042,5 100,0
	O + M	(b) min. %	515,0 64,5	173,3 21,7	109,2 13,7	0,8 0,1	798,3 100,0
	DS + DM	(a) min. %	71,7 1,4	26,7 0,5	3,3 0,1	5194,1 98,0	5295,8 100,0
	DS + DM	(b) min. %	71,7 11,4	26,7 4,2	3,3 0,5	528,3 83,9	630,0 100,0
	O + D	(b) min. %	79,2 45,2	27,5 15,7	5,0 2,9	63,3 36,2	175,0 100,0
	M + D	(b) min. %	215,0 20,8	425,0 41,1	37,5 3,6	356,7 34,5	1034,2 100,0
Z	O + M	(a) min. %	256,9 6,9	124,4 3,3	3331,2 89,4	15,6 0,4	3728,1 100,0
	O + M	(b) min. %	256,9 37,6	124,4 18,2	285,6 41,9	15,6 2,3	682,5 100,0
	DS + DM	(a) min. %	92,6 1,9	53,1 1,1	71,3 1,4	4745,0 95,6	4962,0 100,0
	DS + DM	(b) min. %	92,6 16,5	53,1 9,5	71,3 12,7	344,0 61,3	561,0 100,0
	O + D	(b) min. %	100,0 41,0	43,8 17,8	10,6 4,3	90,6 36,9	245,6 100,0
	M + D	(b) min. %	100,6 25,7	181,2 46,3	18,8 4,8	90,7 23,2	391,3 100,0

dílného vztahu otce a matky k dětem. Odlišný charakter má samozřejmě i skupina samotných dětí, jejichž společný pobyt bez rodičů se nepochybně liší od pobytu, kdy s nimi v místnosti pobývá dospělá osoba.

Jsme si v této souvislosti plně vědomi omezení našich výsledků, vyplývajících z toho, že zachycujeme pouhou fyzickou přítomnost osob v téže místnosti, aniž můžeme zachytit povahu jejich interakce.

Z pouhého současného pobytu nelze např. usuzovat na míru žádaného výchovného nebo jinak kladného působení rodičů na děti, které obvykle současnosti pobytu přisuzujeme. Ani přítomnost obou rodičů nemusí ještě znamenat, že se dětem oba věnují, dokonce se jim nemusí věnovat ani jeden z nich. Přesto se domníváme, že získané údaje přinášejí nový okruh poznatků o životě rodiny.

Při zpracování údajů, týkajících se všech těchto vybraných skupin, jsme přihlíželi nejen k době pobytu, ale i k místnosti pobytu, takže ani tady neupouštíme zcela od hlediska prostředí bytu (viz tabulka 2).

Údaje v horní polovině tabulky, označené v prvním sloupci písmena D, se týkají rodin, v nichž žena je v domácnosti, v dolní polovině tabulky, označené v prvním sloupci písmenem Z, rodin, v nichž žena je zaměstnaná.

Písmena v závorce za označením skupiny osob znamenají buď, že doba pobytu je uvažována včetně spánku (písmeno s), nebo jen v bdělém stavu (písmeno b).

Procenta jsou vypočtena z rádkových součtů, uvedených v posledním sloupci. Hodnoty v tomto posledním sloupci neznamenaají současný pobyt té které skupiny osob v bytě celkem, nýbrž pouze algebraický součet jejího pobytu v jednotlivých místnostech, jak jsou uvedeny v hlavičce tabulky 2.

Údaje obsažené v tabulce 2 můžeme posuzovat z několika pohledů, např.:

- jako porovnání obou typů rodin, tj. rodin žen zaměstnaných a žen v domácnosti;
- jako porovnání všech skupin osob mezi sebou;
- jako porovnání současného pobytu vybraných skupin osob v jednotlivých místnostech bytu;
- jako porovnání doby pobytu a) včetně spánku a b) pouze v bdělém stavu.

Jednotlivé pohledy se mohou vzájemně kombinovat a doplňovat. Tabulku 2 považujeme za dosti přehlednou, aby si čtenář sám provedl porovnání, která ho nejvíce zajímají. Zde uvedeme jen stručně některé závěry, které z ní vyplývají.

Na první pohled je z tabulky patrné, že současný pobyt (téměř u všech skupin osob) je vyšší v rodinách žen v domácnosti než v rodinách žen zaměstnaných.

Při porovnávání současného pobytu všech skupin osob, uvedeného v minutách po odečtení spánku, vidíme, že u rodin žen v domácnosti je na prvním místě pobyt matky s dítětem, u rodin žen zaměstnaných pobyt otce s matkou.

Ze skupin uvedených v tabulce nejvíce podléhá vlivu toho, zda žena je či není zaměstnaná, doba pobytu matky s dětmi. V rodinách D je jejich současný pobyt více než dvaapůlkrát delší než v rodinách Z. Kromě samotného faktu zaměstnání ženy je tento velký rozdíl bezpochyby důsledkem spolupůsobení ještě

mnoha dalších faktorů, zejména však věku dětí, s nímž vstup ženy do zaměstnání nebo její setrvání v domácnosti do značné míry souvisí. Je to patrné i v našem malém souboru, kde průměrný věk dětí v rodinách D je nižší než v rodinách Z. (V rodinách D je to 7,5 roku a v rodinách Z 9,7 roku.)

Daleko odolnější vůči uvedeným vlivům se jeví doba pobytu ostatních skupin osob, a to jak jejich pobyt v bdělém stavu, tak i pobyt včetně spánku. Největší stabilitu vykazuje (měřeno absolutním rozdílem doby pobytu) doba společného pobytu obou dětí v bdělém stavu a pobyt otce s dětmi (rozdíl cca 70 minut týdně, tj. průměrně 10 minut denně). U pobytu dětí je vyšší hodnota v rodinách D, kdežto pobyt otce s dětmi je jedinou ze skupin osob, u níž je delší doba pobytu v rodinách Z.

U pobytu otce s matkou v bdělém stavu je rozdíl o něco větší než u předcházejících skupin (průměrně necelých 17 minut denně). U pobytu otce s matkou i obou dětí včetně spánku jsou rozdily větší (cca 45 a 48 minut denně) a je nutno je přičíst převážně na vrub spánku.

Diference mezi jednotlivými skupinami osob by pochopitelně měly poněkud jinou váhu, kdybychom je hodnotili relativně vzhledem k průměrné délce doby jejich současného pobytu.

Co se týče rozdělení pobytu do jednotlivých místností (jak je lze dobře sledovat podle údajů vyjádřených v procentech) vidíme rozdíl mezi oběma typy rodin. Pobyt (v bdělém stavu) otce s matkou u rodin žen v domácnosti je nejvyšší v obývacím pokoji (64,5 %). U rodin žen zaměstnaných se naproti tomu pobyt téměř rovnoměrně rozděluje mezi obývací pokoj (37,6 %) a ložnici rodičů (41,9 %), která zřejmě slouží i během dne, nebo večer, jako prostor pro pobyt manželské dvojice. Do jaké míry tu má vliv právě zaměstnání ženy zatím z našeho malého souboru můžeme těžko posoudit. Značnou roli hraje jistě i způsob zařízení této místnosti k dennímu pobytu, což ovšem může být potřebami zaměstnané ženy ovlivněno.

Pobyt otce s dětmi se soustřeďuje převážně do obývacího pokoje a ložnice dětí, a toto rozdělení se téměř neliší v rodinách žen zaměstnaných a žen v domácnosti.

Matka (v rodinách žen v domácnosti i žen zaměstnaných) se zdržuje společně s dětmi nejdéle v kuchyni, pak v obývacím pokoji a v ložnici dětí. Doba pobytu v kuchyni u rodin Z se téměř vyrovná součtu doby pobytu v obývacím pokoji a v ložnici dětí.

Značně velký rozdíl mezi rodinami D a Z je patrný z doby pobytu matky s dětmi v ložnici dětí. V rodinách D se tam matka s dětmi zdržuje absolutně (o 466 minut týdně, tj. přes hodinu denně) i relativně vzhledem k pobytu v ostatních místnostech (34,5 % oproti 23,2 %) déle než v rodinách Z.

Současný pobyt dětí se soustřeďuje do dětského pokoje — ložnice dětí. Kromě toho jsou ovšem v obou posuzovaných typech rodin rozdíly: v rodinách žen v domácnosti se, kromě své ložnice, děti nejvíce zdržují v obývacím pokoji (11,4 %), pak v kuchyni (4,2 %). V rodinách žen zaměstnaných se pobyt dětí (kromě pobytu v dětském pokoji) rozděluje podobně jako pobyt rodičů téměř rovnoměrně i do obývacího pokoje (16,5 %) a ložnice rodičů (12,7 %). Rovněž v kuchyni se v těchto rodinách děti společně zdržují více. Pobyt se v rodinách zaměstnaných žen zřejmě rozprostírá do více místností.

Při objasňování rozdílů mezi oběma typy rodin, patrných z dosti odlišného rozložení doby současného pobytu do jednotlivých místností, se rovněž nelze spokojit jen s vysvětlením, že jsou důsledkem zaměstnání ženy nebo její práce v domácnosti, ale je nutno uvážit co nejvíce souvislostí, které je možno nějakým způsobem podchytit, např. druh zaměstnání muže (i ženy), veřejné činnosti manželů, jejich vzdělání atp. Dalším důležitým činitelem je věk dětí. Nižší věk je jistě jednou z příčin delší doby spánku dětí v rodinách D a patrně také delšího společného pobytu matky s dětmi. Menší děti vyžadují přítomnost matky přímo u svého lůžka, protože nejsou schopny nebo by pro ně nebylo dosti bezpečné následovat matku do jiné místnosti. V rodinách zaměstnaných žen naopak průměrný vyšší věk dětí může vést k jejich většímu zapojení do prací udržujících chod domácnosti. Všechny tyto okolnosti ovšem zpětně více nebo méně těsně souvisejí se zaměstnáním matky nebo s její prací v domácnosti.

Činnosti vykonávané během současného pobytu osob

Výsledky průzkumu, uvedené v předcházející kapitole, považujeme za značně důležité pro poznání života rodiny i způsobu bydlení. Nashromážděné materiály však umožňují zpracování i z jiných hledisek, z nichž za nejdůležitější pro cíl naší práce považujeme náplň doby současného pobytu, tj. činnosti vykonávané v této době.

Architekti mají pro potřeby projektování bytů vypracovány dosti podrobné studie o možnostech slučování a rozdělování (nebo dokonce vylučování) tzv. funkcí bydlení, tj. jednotlivých dílčích činnostech z nichž se bydlení skládá (spaní, podávání jídla, vaření, domácí práce, studium apod.). I při značné propracovanosti takovýchto studií se představy architektů o tom, jak budou činnosti v bytě probíhat, pohybují v obecné a abstraktní rovině. Předpokládané rozdělení tzv. funkcí bydlení do jednotlivých místností nemusí odpovídat skutečnému průběhu činnosti při užívání konkrétního bytu konkrétní rodinou. Právě proto se domníváme, že naše práce může přinést v tomto směru řadu nových konkrétních poznatků.

Při zpracování našeho průzkumu jsme se rozhodli utřídit činnosti členů rodiny do kategorií z jiných hledisek než je obvyklé. Poněvadž šlo o činnosti vykonávané současně, volili jsme třídící hlediska nejen obsahová, ale i hlediska vystihující vzájemné vztahy činností podle jejich charakteru. V první řadě jsme rozdělili činnosti na stejné, shodné (tj. činnosti stejné povahy, např. vědecká práce, učení, nebo naopak fyzická práce různého druhu) a na činnosti nesteré. Stejně činnosti dále dělíme na činnosti, které můžeme označit na základní činnosti biologického charakteru vykonávané v bytě (spánek, jídlo), dále na činnosti pracovního charakteru (práce s dětmi, fyzická a duševní práce) a nakonec na činnosti o počínkového charakteru.

V následujících tabulkách jsou vždy nejprve uvedeny stejné činnosti, v nichž jsou právě zmíněné tři skupiny činností odděleny širšími mezerami. Dále následují nesteré činnosti, u nichž pro pestrost možných kombinací bylo utřídění mnohem obtížnější. Proto v tabulkách uvádíme jmenovitě jen některé kombinace, vybrané jednak podle doby jejich trvání (alespoň 5 minut týdně), jednak podle jejich významu pro získání co nejvěrnějšího obrazu dané skutečnosti. Zbývající

kombinace činností shrnujeme pod jeden údaj jako „ostatní“. U jmenovitě uvedených nestejných činností jsme se snažili zachovat jejich sled podle kritéria vhodnosti či nevhodnosti dané kombinace činností. Na prvé místo jsme dali ty kombinace, jejichž výskyt lze považovat z hlediska harmonického soužití v rodině za žádoucí, dále pak ty, které se nezadají vysloveně žádoucí, ale ani nežádoucí, a nakonec jsme pak zařadili ty současné probíhající různé činnosti, jejichž současné vykonávání považujeme za zcela nesprávné a nevhodné. Je nám při tom zřejmá problematičnost takového seřazení, které na základě údajů, jež máme k dispozici, může být prováděno jen podle subjektivních hledisek autorů (nepřihlíží se např. k individuálním situacím, zvyklostem účastníků osob apod.).

Mezi „nestejnými činnostmi“ se vyskytly někdy i kombinace více než dvou činností, které však jmenovitě neuvádíme. Nerozlišujeme ani, která ze účastníků osob kterou činnost konala, protože by to vedlo k roztržtění výsledků, beztak již dosti pestrých.

Třídění, vytvořené záměrně pro potřeby našeho zpracování empirického materiálu, se jistě liší od obvyklých třídění jiných a to nejen v základních hlediscích, ale i v detailech. Přiznáváme např. pracovní charakter i některým činnostem vykonávaným v tzv. „volném čase“, protože se domníváme, že to lépe vystihuje skutečný stav. Právě v tomto konkrétním případě se však přibližujeme např. pojetí J. Dumazediera a jeho tzv. polopracovních činností, „semi-loisir“ [1].

Pro sledování činností při současném pobytu jsme zpracovali všechny skupiny osob, u nichž byla hodnocena doba současného pobytu (viz tabulka 2) a navíc i skupinu 4 osob, tj. celou rodinu.

Zpracování prvotních údajů do koncentrované formy tabulek, jež následují v další části práce, bylo spojeno s řadou obtíží jak metodického, tak i technického rázu. Pro velkou náročnost práce jsme v této části věnovali pozornost pouze rodinám zaměstnaných žen. Vedlo nás k tomu i to, že považujeme zkoumání tohoto typu rodin za důležitější vzhledem k vysoké zaměstnanosti žen u nás, i to, že tyto rodiny byly zastoupeny v užším výběru homogenního souboru větším počtem.

Výsledky pro každou vybranou skupinu osob uvádíme zvlášť a na rozdíl od předchozího pohledu zanedbáváme v nich skutečnost, ve které místnosti se pobyt a činnosti uskutečnily, protože by tím trpěla celistvost údajů. (Stejně jako dříve bereme v úvahu pouze činnosti a pobyt ve čtyřech

obytných místnostech bytu.) Vždy však jde o současný pobyt a činnosti ve smyslu uvedeném dříve, tedy v jedné místnosti. V tabulkách je pak uváděn souhrn (algebraický součet) za všechny obytné místnosti.

Jelikož tabulky, které uvádíme dále, neobsahují všechny činnosti tak, jak se vyskytovaly v původních záznamech (neboť jsme pro dosažení větší přehlednosti a ucelenosti výsledků provedli určité shrnutí, považujeme za užitečné uvést několik poznámek k případům, v nichž by mohlo dojít k nedorozumění. Tak do činnosti „duševní práce“ jsme zahrnuli například vědeckou práci rodičů, studium, učení, psaní úkolů i činnost uměleckou (například malování, hra na klavír). Do činnosti „práce fyzická“ jsme zařadili mj. práci spojenou s úklidem a údržbou domácnosti, vaření, mytí nádobí, ženské domácí práce i fyzickou péči o děti. Činnost, při které šlo o spolupráci rodičů s dětmi na školní přípravě, jsme nazvali pedagogickou prací s dětmi. Samostatně uvádíme čtení, protože je považujeme za důležitou složku jak trávení volného času, tak školní přípravy dětí.

Doba pobytu každé skupiny osob je v tabulkách shodně s dřívějšími údaji uvedena jako průměr pro jednu rodinu za jeden týden. V této souvislosti musíme připomenout, že tento průměr u pravidelných a dostatečně dlouho trvajících činností může dobře vystihnout skutečnou situaci ve většině rodin, kdežto u činností sporadických se mohou rodiny vzájemně diametrálně lišit, takže v těchto případech má průměr funkci spíše jen srovnávací. Dále je nutno k údajům z tabulek 3–7 poznamenat, že v žádném případě nemohou sloužit jako ukazatel skutečné doby trvání jednotlivých činností v bytě vůbec, protože nezahrnují činnosti vykonávané jednotlivými osobami izolovaně od ostatních. Údaje tohoto druhu jsou zpracovány v elaborátu. *Režim dne různých skupin obyvatelstva ve vztahu k řešení bytu* [4].

Protože celková doba společného pobytu všech členů rodiny je dosti krátká (průměrně necelých 36 minut denně), je i výčet činností, vykonávaných při tomto pobytu, celkem jednoduchý a skromný.

Z tabulek je jasné patrné, že při současném pobytu celé rodiny v jedné (kterékoliv) místnosti převažuje doba, po kterou konají všichni členové rodiny stejnou činnost (takto vyplněná doba zabírá 89,6 % celkové doby současného pobytu 4 osob), kdežto na dobu strávenou při nestejných činnostech připadá pouze zbývajících 10,4 %, tj. 26 minut týdně. Za důležité považujeme zjištění, že více než 50 % celé doby současného pobytu 4 osob je spotřebováno na jídlo. Je však nutno si uvědomit, že při jídle nejde vždy jen o pouhé uspokojení biologické potřeby člověka, ale

Tabulka 3: Činnosti při současném pobytu všech členů rodiny (4 osob) v téže místnosti

Činnosti	Průměrná doba pobytu za 1 týden	
	v minutách	v %
<i>Stejně:</i>		
1 Jídlo	130	52,0
2 Pedagogická práce s dětmi	8	3,2
3 Posezení, karty, hry	19	7,6
4 Televize	59	23,6
5 Rozhlas	8	3,2
<i>Nestejně:</i>		
6 Práce fyzická — práce duševní	5	2,0
7 Televize — karty	14	5,6
8 Ostatní kombinace	7	2,8
<i>Celkem</i>	250	100,0

že současně může probíhat hovor, zábava, zejména pokud jde o delší posezení při obědě nebo večeři.⁵

Další nejvýraznější složkou současného pobytu celé rodiny je sledování televize (téměř čtvrtina celé doby společně strávené). Doba věnovaná ostatním činnostem je celkem nepatrná.

I bez sebemenšího nároku na reprezentativnost uvedených výsledků nelze jistě popřít jejich určitý význam alespoň jako podnětu k zamyšlení nad dosavadními

představami o sdružování rodiny v bytě a o motivaci a náplni současného pobytu rodiny. Za úvahu jistě stojí jak samotná poměrně velmi krátká doba současného pobytu celé rodiny v téže místnosti (bez ohledu na to které), tak také způsob jejího využití. Tradici odpovídá, že podstatnou složku tvoří jídlo, i když dnes společné stolování nemá již dřívější charakter povinného formálního shromažďování. Značný podíl má i nový technický prvek, hromadný sdělovací prostředek — televize.

Tabulka 4: Činnosti při současném pobytu otce s matkou v téže místnosti

Činnosti	Průměrná doba pobytu za 1 týden		
	v minutách	v %	v % (bez spánku)
<i>Stejně:</i>			
1 Spaní	3046	81,7	—
2 Příprava ke spánku	7	0,2	1,0
3 Jídlo	26	0,7	3,8
4 Oblékání	5	0,1	0,7
5 Práce fyzická	89	2,4	13,0
6 Práce duševní	19	0,5	2,8
7 Čtení	41	1,1	6,0
8 Rozhovor	8	0,2	1,2
9 Televize	217	5,8	31,8
10 Rozhlas	41	1,1	6,0
11 Odpočinek, zábava	41	1,1	6,0
<i>Nestejně:</i>			
12 Práce duševní — odpočinek, spaní, čtení	39	1,1	5,7
13 Spaní, odpočinek — čtení, televize	42	1,1	6,1
14 Spaní, odpočinek — práce fyzická	71	1,9	10,5
15 Práce fyzická — práce duševní	24	0,7	3,5
16 Ostatní kombinace	13	0,3	1,9
<i>Celkem</i>	3729	100,0	100,0 ⁶

⁵ Těmito otázkami, zejména předmětem rozhovoru členů rodiny při jídle a jeho významem pro život rodiny, se zabývá mj. P. Chombart de Lauwe [3].

⁶ Ve srovnání s tabulkou 3 je tato tabulka doplněna ještě sloupcem obsahujícím percentuální údaje, vypočtené z doby pobytu pouze v bdělém stavu, beze spánku, která je celkem 683 minut = 100 %.

Na rozdíl od současného pobytu všech čtyř členů rodiny, který byl vyplněn vesměs činnostmi konanými v bdělém stavu, tvoří podstatnou složku současného pobytu otce s matkou spánek — více než 80 %. Z ostatních činností spadajících pod označení „stejná činnost“ je další v pořadí sledování televize a fyzická práce. Podíl ostatních činností při současném pobytu otce s matkou je velmi malý. Celkově, zejména přihlídneme-li k době spánku, je převážná část pobytu této dvojice vyplněna shodnou činností obou zúčastněných (celkem 94,9 %) kdežto na rozdílné, současné konané činnosti, připadá pouhých 5,1 %.

Odečteme-li dobu spánku, zůstává pro současný pobyt, při němž alespoň jedna osoba bdí, jen 683 minut týdně, tj. průměrně 97,5 minut denně. Při výpočtu procent z tohoto základu se změní poměr doby vyplněné „stejnou činností“ k době s „nestejnou činností“ na 72,3 % ku 27,7 %, takže i po odečtení spánku je patrná značná převaha doby, po kterou oba manželé konají stejnou činnost.

Převaha stejných činností u této skupiny osob může vyplývat prostě z faktu, že jde o dva dospělé jedince, u nichž charakter činností v rámci životního režimu je analogický (pro úplnost uvádíme, že věk většiny mužů a žen byl mezi 30—40

roky), a kteří jsou schopni vědomě si organizovat činnosti tak, aby se vzájemně nerušili. V neposlední řadě musíme vzít v úvahu i vliv prostorového řešení bytu, kdy v daném případě našeho souboru nepředložený byt umožňoval vhodnou organizaci činností. Bohužel nelze říci, zda vliv televize, jejíž sledování po odečtení spánku vystupuje velmi silně do popředí (31,8 %, tj. v průměru asi půl hodiny denně), lze považovat za pozitivní co do prodloužení společně strávené doby, nebo za negativní v tom smyslu, že doba strávená při televizi by mohla být vyplněna jinou současně vykonávanou činností, přispívající více k prohlubování vzájemných vztahů mezi manželi.

Vztah matky a dětí se klade v problematice života rodiny na prvé místo. Záleželo nám proto velmi na tom, abychom zjistili, jak se tento vztah odráží v současném pobytu a činnostech v bytě. Pobyt samotné matky s dětmi (jedním nebo oběma) je v rodině zaměstnané ženy poměrně krátký — 390 minut za týden, což je v průměru necelá hodina denně. Situace v jednotlivých rodinách je ovšem značně různá a od tohoto průměru více či méně vzdálená.

Na rozdíl od předcházejících dvou skupin (otec s matkou a celá rodina) je zde současný pobyt v mnohem větší míře vy-

Tabulka 5: Činnosti při současném pobytu matky s dětmi v téže místnosti

Činnosti	Průměrná doba pobytu za 1 týden	
	v minutách	v %
<i>Stejně:</i>		
1 Jídlo	83	21,3
2 Oblékání, svlékání, ukládání dětí ke spánku	18	4,6
3 Pedagogická práce s dětmi	6	1,5
4 Práce fyzická	50	12,8
5 Čtení	15	3,9
6 Rozhovor	9	2,3
7 Hra	11	2,8
8 Televize	20	5,1
9 Rozhlas	8	2,1
<i>Nestejně:</i>		
10 Práce fyzická — hra, televize, rozhlas	35	9,0
11 Práce fyzická — rozhovor	24	6,2
12 Práce fyzická — jídlo	16	4,1
13 Práce fyzická — práce duševní	40	10,2
14 Televize — spaní	23	5,8
15 Ostatní kombinace	32	8,3
<i>Celkem</i>	390	100,0

plněn nestejnými činnostmi; zabírají více než 43 % celé společně strávené doby. Vyplyvá to nejen ze zcela odlišné funkce matky a dětí v rodině, ale i z povinností, které s sebou nesou činnosti matky (zaměstnání) a dětí (škola) mimo byt. Určitou roli jistě hraje i rozdíl ve stáří obou dětí, zejména je-li jedno z nich ve školním a druhé v předškolním věku.

Při shodné činnosti matky a dětí zabírá nejdelší čas jídlo. Doba společného jídla je v této skupině delší než ve skupině otce a matky samotných. Je to logické, spadá sem i krmení menších dětí a také skutečnost, že v rodině nejčastěji připravuje jídlo matka.

Vidíme, že jedna hodina, kterou zaměstnaná matka průměrně denně stráví s dětmi, tj. kdy může docházet k přímé interakci, je ze značné části (řádek 3, 4 a 10, 11, 12, 13) vyplněna prací. Můžeme předpokládat, že i při nestejných činnostech, kde to nelze přesně rozlišit, vykonává nejčastěji práci matka. Lze jistě akceptovat názor, že práce matky může působit i výchovně na děti jako vzor praktických činností. Ze zkušenosti zároveň známe atmosféru shonu a spěchu, který práci zaměstnané ženy-matky doma provází, takže jen těžko můžeme tuto část doby společného pobytu považovat za vhodnou pro potřebné rozvíjení vlivu matky na děti.

Vztahu otce a dětí v rodině se často přikládá poněkud menší význam než vztahu matky a dětí. Předpokládá se pravděpodobně, že jeho vliv se uplatňuje jinak než osobní péčí o děti a přímou interakcí. Nicméně nelze tento vztah přehlížet, zejména proto, že jeho podceňování má kořeny v době, kdy rozdíl mezi funkcí matky a otce v rodině byl nesrovnatelně větší než dnes.

Doba pobytu otce s dětmi je dosti krátká — 245 minut týdně — což je průměrně 35 minut denně. Přestože jde o skupinu osob, jejíž skladba je analogická jako v předcházejícím případě, tj. dospělá osoba s dětmi, je u pobytu otce s dětmi patrna mírná převaha doby, při níž všichni zúčastnění konají shodnou činnost (63,3 %) nad dobou s rozdílnými činnostmi (36,7 %). Ve srovnání s dříve uvedenými skupinami se zde nově vyskytuje poměrně vysoký podíl duševní práce (ponejvíce jde o současně vědeckou práci otce a učení, psaní úkolů dětí). V podílu jednotlivých dalších „stejných“ činností se ukazuje spíše podoba se skupinou všech čtyř osob nežli se skupinou matky s dětmi, a to zejména vysokým podílem doby strávené při jídle a při odpočinkových činnostech.

V odlišném charakteru činností vykonávaných při současném pobytu otce s dětmi se odráží jednak dělba práce mezi pohlavími, zakořeněná v životě naší společnosti,

Tabulka 6: Činnosti při současném pobytu otce s dětmi v téže místnosti

Činnosti	Průměrná doba pobytu za 1 týden	
	v minutách	v %
<i>Stejně:</i>		
1 Jídlo	44	18,0
2 Oblékání, svlékání	3	1,2
3 Práce fyzická	3	1,2
4 Práce duševní	45	18,4
5 Hovor	5	2,0
6 Hra	21	8,6
7 Televize	31	12,7
8 Rozhlas	3	1,2
<i>Nestejně:</i>		
9 Čtení — práce duševní	5	2,0
10 Odpočinek — čtení — hra	10	4,1
11 Práce fyzická — hra, zábava televize	22	9,0
12 Televize — hra, odpočinek	13	5,3
13 Práce duševní — hra, zábava, odpočinek	34	13,9
14 Ostatní kombinace	6	2,4
<i>Celkem</i>	245	100,0

Tabulka 7: Činnosti při současném pobytu obou dětí v téže místnosti

Činnosti	Průměrná doba pobytu za 1 týden		
	v minutách	v %	v % (bez spánku)
<i>Stejně:</i>			
1 Spaní	4401	88,6	—
2 Příprava ke spaní	13	0,3	2,3
3 Jídlo	33	0,7	5,9
4 Oblékání	41	0,8	7,3
5 Práce fyzická	28	0,6	5,0
6 Práce duševní	54	1,1	9,6
7 Čtení	6	0,1	1,1
8 Hovor	11	0,2	2,0
9 Odpočinek	23	0,5	4,1
10 Hra	138	2,8	24,6
11 Televize	65	1,3	11,6
12 Rozhlas	9	0,2	1,6
<i>Nestejně:</i>			
13 Čtení — práce duševní	29	0,6	5,2
14 Odpočinek — hra, televize	10	0,2	1,8
15 Čtení — hra, rozhlas	16	0,3	2,8
16 Práce duševní — odpočinek, hra	33	0,7	5,9
17 Ostatní kombinace	52	1,0	9,2
<i>Celkem</i>	4962	100,0	100,0 ⁷

jednak odlišnost funkce otce a matky v rodině.

Činnosti obou dětí při současném pobytu v téže místnosti nám podávají obraz života sourozenců, v našem souboru v průměrném věku 9,7 roků, jak jsme již dříve uvedli. Při zpracování jsme k věku dětí nepřihlíželi, uvádíme jej pouze pro informaci.

Z tabulky 7 je na první pohled patrné, že převážnou většinu současného pobytu dětí bez přítomnosti dospělých vyplňuje spánek — téměř 90 %. Je to podobná situace jako u pobytu otce s matkou, u dětí je však převaha spánku ještě větší než u rodičů. Ze zbývajících malé části současného pobytu zabírají nejdelší dobu hry a dále pak duševní práce, což je u dětí většinou psaní úkolů a učení, respektive umělecká činnost (například hra na klavír).

Podobně jako u současného pobytu otce s matkou jsme propočítali proporce trvání jednotlivých činností resp. kombinací činností konaných pouze v bdělém stavu (po odečtení doby současného pobytu ve spánku).

Doba současného pobytu (bez spánku) je rozdělena na pobyt při vykonávání shodné činnosti a na pobyt při současně konaných nestejných činnostech v poměru

75,1 % : 24,9 %. Tedy i po odečtení spánku převažuje pobyt při vykonávání shodných činností.

Z činností v bdělém stavu zabírá nejdelší dobu hra dětí (24,6 %, tj. skoro 1/4 celého současného pobytu v bdělém stavu), následuje televize — 11,6 % a duševní práce (učení) — 9,6 %. I tady jde o tradiční prvky, hru a učení, a o poměrně nový prvek — techniku, pronikající do života dětí i do jejich her (viz řádek 14 — nestejně činnosti).

Vrátíme-li se ještě jednou k převaze doby trvání shodných činností nad dobou, vyplněnou nestejnými činnostmi, vidíme analogii se skupinou *otec — matka*. Nabízí se zde možné vysvětlení tím, že v obou případech je to do značné míry důsledek stejné věkové skupiny zúčastněných osob, což je provázáno i stejnými zájmy a povinnostmi. Současné však, podobně jako u rodičů, lze počítat i s vhodnou organizační činností, na kterou mají pravděpodobně vliv rodiče.

Závěry

1. Z doby pobytu různého počtu osob v místnostech bytu vyplývá, že pokud to nepřelidněný byt dovoluje, pro-

⁷ Celková doba současného pobytu dětí v bdělém stavu je 561 minut = 100 %.

jevuje se tendence k izolovanému pobytu jedné osoby. Ze současného pobytu je nejvyšší pobyt dvou osob, zatímco pobyt většího počtu osob je poměrně nízký. Opakujeme, že to značně mění dosavadní pohled na shromažďování rodiny i na některé funkce bytu. Ukazuje to na „seskupování“ po dvojicích, které v našem případě patrně vyplývá ze skladby rodiny ve zvoleném souboru (rodiče + 2 děti).

2. Z doby současného pobytu vybraných skupin osob vyplývá několik skutečností:

Mezi oběma typy rodin, tj. rodin žen zaměstnaných a žen v domácnosti, existují rozdíly jak v průměrné době trvání současného pobytu, tak v rozdělení pobytu do jednotlivých místností. Doba pobytu je téměř u všech skupin osob delší v rodinách žen v domácnosti. Rodiny zaměstnaných žen zase vykazují větší rovnoměrnost v rozdělení pobytu do místností.

Tyto zjištěné rozdíly však nelze jednoduše přičíst na vrub pouze typu rodiny, je nutno připustit i vliv jiných, v našem případě zvláště neuvažovaných faktorů, z nichž za nejvýznamnější považujeme rozdíly v průměrném věku dětí v obou typech rodin.

Doba pobytu jmenovaných skupin osob v určitých místnostech může být považována za ukazatele skutečného (na rozdíl od tradičně předpokládaného nebo předurčeného) vztahu obyvatel k místnostem.

3. K údajům o činnostech při současném pobytu různých skupin osob v jedné místnosti (lhostejno v které) lze souhrnně říci, že ve všech případech převládá (více nebo méně) doba strávená při shodné činnosti všech zúčastněných nad dobou vyplněnou nestejnými činnostmi. Tato převaha je nejvýraznější u pobytu celé rodiny, značně velká je také u skupin relativně homogenních co do věku, tj. otce s matkou a obou dětí, kde podíl doby se stejnou činností (po odečtení spánku) je okolo $\frac{3}{4}$ celé doby současného pobytu skupiny. U skupin otec s dětmi a matka s dětmi podstatně vzrůstá podíl doby s nestejnými činnostmi (okolo 40 %), což zřejmě vyplývá z věkové a tím i zájmové a funkční heterogenity v rámci těchto skupin.

Posuzováno z hlediska absolutních časových hodnot, je doba trvání činností vykonávaných při současném pobytu prů-

měrně týdně i denně velmi krátká; stírá rozdíly mezi rodinami, situacemi, ale i mezi všedními dny, sobotou a nedělí. Přesto může být užitečným ukazatelem, je-li chápána především jako pomůcka a nikoliv přesný obraz života individuální rodiny.

Po obsahové stránce současně vykonávaných činností můžeme konstatovat převládání tradičních prvků rodinného života (společná doba jídla, hry) a nových technických prvků (televize), dále pak známou dělbu práce mezi pohlavími, tj. mezi otcem a matkou. (U otce převládá i doma duševní práce, u matky — v našem případě zaměstnané ženy — fyzická práce, obstarávání domácnosti, která se projevuje i při činnostech současně vykonávaných. Upozorňujeme tu znovu na fakt, že poměrně krátká doba pobytu zaměstnané ženy v bytě, strávená společně s dětmi v jedné místnosti, je vyplněna převážně prací.)

Rozložení doby současného pobytu podle činností (tabulky 3—7) skýtá obraz jakési atomizace rodinného života při současném pobytu více členů pohromadě v jedné místnosti. Spánek, vykazující značně dlouhé trvání, naproti tomu silně kontrastuje s ostatními, krátkými činnostmi. Tento obraz nám dává tušit i tempo dnešního rodinného života, které ovšem zatím nedovedeme našimi prostředky dostatečně všestranně zachytit.

Z poměrně velkého podílu „nestejných činností“ ve skupinách otce a matky s dětmi lze částečně usuzovat u některých kombinací, které považujeme za nevhodné, že současný pobyt se uskutečňuje v neprospěch některého ze zúčastněných, v těchto případech většinou rodičů. Toto jakési „obětování se“ rodičů je však do určité míry nutné, vyplývá z jejich funkce v rodině, a často může být vyváženo uspokojením, které rodičům přináší pobyt s dětmi. Proto ani současný pobyt při zcela nevhodné kombinaci činností nelze v tomto případě označit jednoznačně za negativní jev, jak by mohlo vyplynout pouze ze strohých údajů, popisujících zjištěnou skutečnost.

U skupin otec — matka a děti lze vyskyt nevhodných kombinací činností, i když relativně mnohem menší, považovat mj. částečně za důsledek nemožnosti úplné izolace tam, kde by to vykonávaná činnost

vyžadovala. Souvisí to např. i s nevyužitím ložnic rodičů, není-li zařízena jako obytná.⁸ Jiným důvodem může být přání společného pobytu třeba i za cenu menší možnosti soustředění na konanou činnost. Jsou zde ovšem i různé návyky, např. současné konání více činností jednou osobou (což v našich záznamech většinou nebylo zachyceno).

Literatura

- [1] Dumazedier J., *Vers une civilisation du loisir?* Paris, Edition du Seuil, 1962.
- [2] Dvořák B., *K základním teoretickým otázkám tvorby životního prostředí*, Praha, VÚVA 1968.
- [3] Chombart de Lauwe P., *La Vie Quotidienne des Familles Ouvrières*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1956.
- [4] Librová E., Veselá A., *Režim dne různých skupin obyvatelstva ve vztahu k řešení bytu*, Praha, VÚVA 1966.
- [5] Librová E., Veselá A., *Nová metodika průzkumu bydlení*, Sborník „Exaktní řešení problémů výstavby“, Praha, VÚVA 1966.
- [6] Librová E., Veselá A., *Některé výsledky průzkumu režimu dne v bytě*, Architektura ČSSR 8/1966, Zpravodaj VÚVA.
- [7] Librová E., Veselá A., *K časovému rozvrhu činnosti a době pobytu v bytě*, Projekt 9/1966.
- [8] Librová E., Veselá A., *Využití bytu z hlediska současného pobytu více osob v místnostech*, Praha, VÚVA 1968.
- [9] Librová E., Veselá A., *Ukazatele využití místnosti bytu*, Architektura ČSSR 5/69, Zpravodaj VÚVA.
- [10] Librová E., Veselá A., *Izolace a současnost pobytu členů rodiny v bytě*, Architektura a urbanismus, 3/69.
- [11] Ústřední úřad státní kontroly a statistiky, *Využití času členů nezemědělských domácností*, Praha, Československá statistika, 1961.

Резюме

Ева Либрова, Анна Весела: Семья в квартире (некоторые результаты исследования)

Статья содержит результаты исследования, целью которого было установить влияние пространственного решения квартиры на ее употребление, на деятельность членов семьи, на взаимные отношения деятельности членов семьи и на отношения между членами семьи.

Речь идет о проблеме в области, которую можно назвать экологической социометрией, в которой изучаемая среда и группы лиц были замещены своими наименьшими (или почти что наименьшими) представителями, квартирой и семьей, при чем определенный круг явлений, т. е. деятельность членов семьи, был подвергнут измерению.

Исследование проводилось в новых местах жительства в Праге в трехкомнатных квартирах, в которых живут четырехчленные семьи. Исходные данные были приобретены при помощи записей в дневнике, проводимых в течение 24 часов в течение одной недели (или же четыре дня в неделю). Для более подробной разработки было подобрано 14 квартир одинаковой концепции пространственного решения, одинаково используемых, что касается последовательного соблюдения функции жилого помещения без сна, совместной спальни родителей и совместной спальни детей.

Результаты исследования указывались в ряде статей и публикаций. В настоящей статье сверх того имеются результаты, касающиеся деятельности, исполняемой при современном пребывании, которая до сих пор, поскольку нам известно, не была нигде разработана и опубликована. Данные о современности пребывания членов семьи в комнатах производны из первоначальных данных о деятельности в течение дня и недели и об их локализации до отдельных помещений.

Из пребывания различного количества лиц в помещениях вытекает, что пребывание одного лица преобладает, что и подтверждает предполагаемую тенденцию членов современной семьи для изолированного пребывания в помещениях, которая в перенаселенной квартире осуществляется легче. Из современного пребывания больше лиц является самым долгим пребывание двух лиц, которые значительно превышает пребывание трех и четырех лиц. Эти данные нарушают традиционные представления о собирании семьи в квартире.

Направление внимания на современное пребывание подобранных номинальных групп лиц, т. е. отца с матерью, мать с детьми, отца с детьми и обеих детей (у этих групп принималось во внимание также влияние занятости женщин), значит более глубокий взгляд в этом направлении. Во всех четырех указанных группах лиц современное пребывание больше в семьях женщин в домашнем хозяйстве нежели в семьях работающих женщин. Это влияние наиболее заметно у группы матери с детьми: в семьях женщин в домашнем хозяйстве оно дольше в два раза с половиной нежели в семьях работающих женщин.

Что касается локализации современного пребывания подобранных групп лиц самой интересной кажется разница между обоими типами семей в том, что в семьях работающих женщин больше используется спальня родителей, что в общем кажется как более равномерное использование всех помещений. Дальнейшая разница в том, что у обеих типов семей мать вместе с детьми больше всего находится на кухне, потом в жилом помещении и в спальне детей, между тем как пребывание отца с детьми сосредотачивается преимущественно на жилое помещение и спальню детей.

У деятельности, исполняемых при современном пребывании подобранных групп лиц в одном помещении значительно преобладает время, проведенное при одинаковой деятельности всех участвующих над временем, запод-

⁸ В наших бытовых помёрах lze považovat zařízení ložnice k pobývání během dne za jednu z možností, jak vhodně rozdělit činnost do různých prostorů.

ненным не одинаковой деятельностью. У групп домашних по возрасту, какими является отец с матерью и обе дети а также у всей семьи, упомянутое преимущество является наиболее выразительным. У групп неоднородных по возрасту (один из родителей и дети) возрастает доля времени с неодинаковой деятельностью. Пребывание при неодинаковой деятельности нельзя однако однозначно считать негативным явлением; где-нибудь может быть и проявлением желания совместного пребывания даже в случае совпадающей деятельности.

По линии содержания преобладает у деятельности одновременно исполняемых отчасти традиционные элементы семейной жизни (совместное питание, у детей игры), отчасти новые элементы технического характера (телевидение). И при одновременно исполняемой деятельности выразительно проявляется известное разделение труда между полами.

Summary

Eva Librová—Anna Veselá: Family in the Flat (Some Research Results)

The paper contains the results of a research the aim of which was to ascertain the way in which the spacial arrangement of the flat influences its utilization, the activities of the family members, the mutual relations of the activities carried out by the family members, and also the relations among the family members.

It is a problem belonging to an area which can be designated as ecological sociometry: the environment and the groups of persons under study were represented by their smallest (or almost smallest) representatives, the flat and the family, and a certain complex of phenomena, i.e. the activities of the family members, was subjected to measurement.

The research was carried out in the new housing quarters of Prague, in three-room flats inhabited by families consisting of four members. The basic data were obtained by means of diary records made during 24 hours for one week (or four weekdays). For the purposes of a more detailed elaboration we selected fourteen flats with a similar conception of spacial arrangement, similarly utilized as concerns the consequential observance of the functions of the living room (not used for sleeping), of the parents' common bedroom and of the children's common bedroom.

The research results have been presented in a series of articles and publications. The present article contains, moreover, results concerning the activities performed during a simultaneous stay which, to our knowledge, have so far not yet been elaborated or published anywhere else. The data concerning the simultaneity of the stay of the family members in the respective rooms are deduced from the original data referring to the activities during the day and the week and to their localization in the separate rooms.

From the stay of a varying number of persons in the separate rooms it follows that

the stay of a single person is prevalent; this fact confirms the presupposed tendency of the members of the contemporary family to an isolated stay in rooms which can be effected more easily in a flat which is not over-populated. From the simultaneous stay of more persons, it is the stay in pairs that is longest and considerably exceeds the stay of three or four persons. These data affect the traditional views on the gathering of the family in the flat.

By concentrating our attention to the simultaneous stay of the selected specified groups of persons, i.e. father and mother, mother and children, father and children and both the children (in these groups also the impact of the women's employment was studied), we get a deeper insight in this respect. In all the four mentioned groups of persons, the simultaneous stay is longer in the families of women without gainful employment than in the families of employed women. This influence is most apparent in the group of mother and children: in the family of unemployed women it is two and a half times longer than in the family of employed women.

As to the localization of the simultaneous stay of the selected groups of persons, the most interesting difference between the two types of families appears to be in the fact that in the families of employed women it is the parents' bedroom that is more utilized; this, on the whole, seems to contribute to a more even utilization of all the rooms. Another difference manifests itself in the fact that, in both the types of families, the mother stays with her children for the longest time in the kitchen, then in the living room and in the children's bedroom, whereas the father's stay with the children is concentrated mostly to the living room and to the children's bedroom.

As regards the activities performed during the simultaneous stay of the selected groups of persons in one room, the time spent on identical activities of all the participants predominates over the time spent on non-identical activities. In groups which are homogeneous with respect to age, such as father and mother and both the children, but also in the whole family, this predominance is most marked. In contrast to this, however, in groups heterogeneous with respect to age (one of the parents and the children), the proportion of time spent on non-identical activities increases. The stay spent in performing dissimilar activities cannot, of course, be unambiguously considered as a negative phenomenon, in some cases it may also be a manifestation of the desire to stay close to each other even at the cost of colliding activities.

From the viewpoint of the content, it is the traditional elements of family life (common meals, children's plays) on the one hand, and, on the other, elements of a technical character (television) that prevail in the simultaneously performed activities. Even here the well-known division of work between the sexes makes itself felt.

**Sociálně psychologická východiska
analýzy interpersonálních vztahů
v rodině se zřetelem k socializačnímu
procesu dítěte¹**

EVA VANČUROVÁ

Psychologický ústav ČSAV, Praha

Rodina je základní sociální skupina a představuje významný předmět zkoumání.

Má totiž:

1. prvotní význam pro determinaci vzorců chování;
2. zcela základní hodnoty pro účely vědecké analýzy, skýtající možnosti rozboru základních mechanismů, které hrají v procesu socializace roli.

ad 1. Tím není řečeno, že po několika letech útlého dětství ztrácí dítě všechnu flexibilitu a přístupnost vlivům, spíše jen to, že rodina jako první společenství, skýtající opakovaně relativně kontinuální zkušenosti (což vše zintenzivňuje výrazným emocionálním podtextem a intimitou úzkého okruhu zúčastněných osob), má předpoklady fixovat určité vzorce chování stabilněji než jiné pozdější tranzitní skupiny.

ad 2. Tento argument stojí na relativně malé velikosti a jednoduchosti rodinných situací. Dnes převažuje systém malých rodin (často jen dvě nebo tři osoby). Charakteristikou rodinných situací je kontinuita a opakování. Interagující činitelé jsou zpravidla stále stejní, alespoň po poměrně dlouhé období. Mnohé z jejich znaků a jejich vztahů jsou relativně trvalé a stále, což platí zejména, sledujeme-li situaci z hlediska dítěte. Zpravidla jsou změny zúčastněných osob omezeny co do počtu i co do znaků a vztahů. Navíc je zde určitá přímota, intimita, otevřenost, méně autocenzury a kořektivů. To vše je ovšem relativní

a patrné pouze v porovnání s jinými sociálními skupinami.

V podstatě z těchto důvodů soudím, že skepse o významu rodiny nemá opodstatnění. Zdůrazňování údajné krize rodiny jako instituce neodpovídající požadavkům moderních svobodných lidí postrádá reálné argumenty.

Bohatý materiál vědeckých údajů posledních let vyzdvihuje jasně do popředí dva základní poznatky. Prvním z nich je, že základ lidské osobnosti je položen v útlém dětství. Druhý zdůrazňuje, že hlavním terénem pro vývoj osobnosti je rodina. Sociální chování v dospělosti se rodí z návyků z dětství a je ovládáno v podstatě stejnými zákony. Rodina je první společnost, v níž dítě žije a nejmněji ovlivňuje přizpůsobování původní přirozenosti v socializovanou osobnost. V tomto bodě se v teorii i praxi stýká psychologie, psychiatrie, psychoanalýza, sociologie, kriminologie, pedagogika i sociální péče a podobné aplikované obory; všechny tyto disciplíny odhalují — často s velkou jasností — ranou, velmi brzkou a přesvědčující úlohu rodiny při ovlivňování chování jejích členů.

Užíváme pojmu rodina, jako by vůbec nemohla vzniknout pochybnost o jeho obsahu. Přitom ale celek vytvářející se jako nějakým způsobem standardizovaná biologická nebo reproduktivní jednotka nabývá nejrůznějších forem sociálně institucionalizovaného fenoménu, a to jak v čase (historicky, vývojově) tak i prostoru (interkulturální rozdíly).

Rodina je sociální instituce a jako taková je sociální strukturou, systémem relativně kontinuálních vazeb. Umyslně zde nechci zabíhat do antropologie a porovnávat některé zcela odlišné pojmy rodiny

¹ Práce byla koncipována jako příspěvek pro interdisciplinární tým. Snaží se formulovat obecně srozumitelným jazykem základní psychologickou problematiku v této sféře tak, aby ji bylo možno konfrontovat se stanovisky dalších vědních disciplín. I za cenu, že místy zůstává při povrchu,

pokouší se autorka přispět k integraci určité báze, což snad později umožní jak přímočařejší a detailnější postup v jednotlivých disciplínách tak zaměřenější sondy do konkrétních dílčích problémů.

a statusu jejich členů v různých kulturách, i když jsou to otázky nesmírně zajímavé. Chci se spíše držet epochy zhruba současné a typu rodin v civilizačních odpovídajících zhruba našim. I tak, v zájmu generalizace nebude možno se vyhnout některým simplifikacím. Na této cestě, tj. ve snaze najít společné v té nepřehledné variantě, vidím východisko v pomocném pracovním pojmu *situace*, v našem případě *rodinná situace*. Zdá se mi, že tento pojem může být i metodologickým přínosem. Rodinná situace je tedy jednotkou stimulů působících v rámci rodinného kruhu a organizovaná ve vztahu k osobě nebo předmětu, jenž je ohniskem studia. Nebo jinak: rodinná situace je skupina rodinných stimulů, působících jako jednotka na určitou osobu. Je důležité mít na mysli tuto roli ohniska, pólu, poněvadž chci zdůraznit, že rodinná situace se mění, mění-li se pól, mění-li se zorný úhel. Změna pólu mění celou situaci i podněty, které ji ovlivňují, a vztahy mezi těmito podněty. Situace je jakýsi segment života, na nějž organismus reaguje jako celek. Stimuly mají reciproční vazbu. Jejich působení není izolované. Působí jeden na druhý, jeden s druhým, v souvislosti jednoho s druhým. Jde o jakousi organizaci podnětů, v níž každý stimulus má daný vztah ke každému druhému. Takto organizované stimuly existují ve vztahu jeden k druhému a z toho pramení jejich význam v dané situaci.

Tato situace, tedy rodinná situace, může pak být studována z různých hledisek: z hlediska struktury, procesu nebo obsahu; ze zorného úhlu dítěte nebo ze zorného úhlu některého z rodičů. Takto koncipovaná objektivní analýza chování členů ve skupině by mohla znamenat přístup, co do významu souměřitelný studiu individua a jeho rysů.

Ale „*grau ist jede Theorie*“; sociální situace „*in vivo*“ nejsou zpravidla vytvářeny pro účely experimentu, tj. nejsou prostým a snadno analyzovatelným modelem. Život je vytváří méně přehledné, s mnoha skrytými kódy, nicméně i tak je nutno se pokusit o jejich dešifrování a určitou aproximaci skutečností.

Co je tedy rodina? Nemám sebemenších důvodů, abych podceňovala genetický aspekt, zvláště tam, kde centrem naší pozornosti je rodina. Kde jinde vystupuje

tento aspekt s takovou zřejmostí? Ovšem právě v rychle se měnících podmínkách civilizačního procesu vystupují do popředí stále více faktory sociální.

Někdy se dokonce mluví o fikci krve. Vedle základního společenství na bázi stejné krve, původu, existují jiné, a někdy významnější faktory v konstituování rodiny. Jsou to společná hlediska, analogická výchova, pocit intimního soužití, společenství vyplývající ze společné pozice a statusu ve společnosti. Biologický základ rodiny je někdy považován za druhotný v porovnání s faktory vytvářejícími její jednotu a význam, v porovnání s její sociální bází.

Intenzita jakéhokoliv svazku a jeho vliv na jednotlivé členy závisí především na intenzitě pocitu sounáležitosti, onoho *Wirgefühls*, *We-feelingu*, který se v jednotlivých skupinách vytváří. Ten závisí opět na mnoha činitelích. Prvním z nich je prostorová distribuce členů. Trvá-li úzké soužití se stálými vzájemnými vazbami mezi členy od útlého věku, vytvářejí si jednotliví členové potřebu kontaktu s ostatními mnohem spíše, než žijí-li rozptýleni ve velkých vzdálenostech. Druhým je tradice jednotlivých rodů. Někde působí dlouhá historie vzájemné závislosti v řadě generací a zcela vědomé úsilí udržet tento stav i v měnících se současných podmínkách, což je do značné míry anachronismus a jako takový má své důsledky, často negativní. Některé rodiny však na tradici nelpí. To je v podstatě závislé na třetím činiteli, jímž je prestiž, reputace rodiny. Jsou rody s vysokou prestiží trvající po generace. Tyto rody si vytvořily určitý odstup od ostatních, staly se „uzavřenými společnostmi“ v mnoha ohledech, takže příslušnost k takovému celku pak nelze přehlížet. Naopak, byla-li prestiž nějakým způsobem zdiskreditována, případně opakovaně, pak se pevnost svazku velice oslabuje, izolace od něho je vítána. Mezi těmito extrémními případy je však velký počet rodin, jejichž členové se určitým způsobem identifikují se svazkem, alespoň v některých konkrétních rysech nebo kvalitách.

Toto široké společenství však nemíním nazývat rodinou, i když v mnoha kulturách jí dodnes je. Není však již typické pro naši současnou civilizaci.

Pokud jde o strukturu směřuje v poslední době trend zcela jednoznačně jednak k zdůraznění *významu nukleární, přímé rodiny* proti významu celých širších rodů a jednak ke snižování počtu členů v této nukleární rodině.

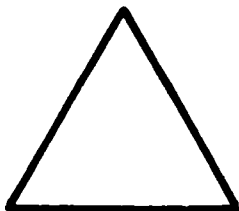
Zatímco v bodě prvním jsme za vývojem ve vyspělejších zemích mírně pozadu (zvláště v souvislosti s ekonomickými podmínkami, které ztěžují či dokonce znemožňují zakládání vlastních domácností a existenčníchází při uzavření manželství), v druhém bodě, tj. ve snižujícím se počtu členů nukleární rodiny, dosahujeme současně hodnot takřka absurdních (nekryjeme prostou reprodukci). Celkově vývoj rozhodně spěje k systému malých rodin, což je do značné míry v historii nové a z hlediska vývoje dítěte to znamená určitý experiment, který má své nutné psychologické účinky. Socializační skupina dítěte je menší a méně komplexní.

Velikost je jistě znak u každé skupiny velice významný. A rodina je základní společenská skupina. Bude tedy rozdíl v tom, jak se vyvíjejí vztahy v rodině s jedním dítětem, v rodině s mnoha dětmi, nebo v rodině žijící pohromadě s celým širokým příbuzenstvem. Rozdílů jsou evidentní sociologicky, natož psychologicky. Existuje již i zákon rodinné interakce [1], který vyjadřuje tyto závislosti matematicky a naznačuje graficky. Vztahy

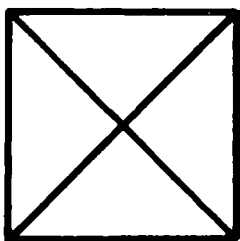
a) mezi mužem a ženou

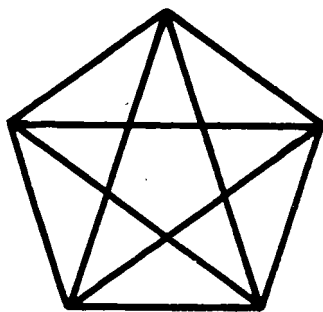
b) mezi mužem, ženou a 1 dítětem

c) mezi mužem, ženou a 2 dětmi

d) mezi mužem, ženou a 3 dětmi.

Vidíme, že tu jsou 2 proměnné. První z nich je počet členů rodiny, druhá je počet mezilidských vztahů mezi jejími členy. Matematicky dostaneme tuto závislost:

Počet osob

2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 . . .

Počet vztahů

1, 3, 6, 10, 15, 21, 28 . . .

což dosazeno do vzorce (kde x = počtu interpersonálních vztahů, y = počtu osob) znamená

$$x = \frac{y^2 - y}{2}$$

O tomto sociologickém zákoně, o němž lze z psychologického hlediska diskutovat, se zmiňuji pouze proto, abych připomněla tu skutečnost, že s každým novým členem rodiny či domácnosti se vlastně disproporcionálně rozrůstá předivo vztahů. Některé z vazeb se nutně kříží, ale narůstá sociální zkušenost, je více možností pro uspokojující podněty i odezvy. Složitost problematiky naznačuje i opačná závislost: úbytek 1 člena z malé rodiny má svou kvantitativní dimenzi, závislou na velikosti skupiny. Ve tříčlenné rodině ztráta jednoho člena redukuje počet vazeb na třetinu z původního množství, ve čtyřčlenné rodině na polovinu. To pouze sociologicky, ale jak obrovský je pak psychologický dosah.

Bylo již řečeno, že v dnešním civilizovaném světě převládá *systém malých rodin*. Ráda bych v nejhrubších rysech naznačila pravděpodobné psychologické konsekvence tohoto trendu v rodinné situaci, v mezilidských vztazích v rodině, a zejména ve sféře ontogeneze a socializačního procesu dětských členů rodiny. Půjde spíše jen o stručné téze, v rámci tohoto článku

nelze rozvádět jednotlivé problémové okruhy.

Většina autorů zabývajících se rodinnou problematikou se shoduje v tom, že základním znakem malých rodin je plánování, jako podstata všeho myšlení i akcí. V tomto směru jsou v našem společenském systému značné limity a brzdy, přesto však i v našich podmínkách lze pozorovat vývoj k racionálnějšímu uspořádání základních životních podmínek. Je to spíše jakýsi vědomě řízený experiment žití prováděný člověkem, než experiment přírody prováděný na člověku. Je samozřejmé, že na tento proces působí mnoho vnějších determinujících činitelů přírodních a zejména sociálních. Plánuje se však velikost rodiny, plánuje se její umístění, bydliště, plánuje se počet i doba narození dětí, plánuje se způsob jejich výchovy, plánuje se jejich program a jejich vedení, vzdělání i příprava na budoucí povolání. Rodiny dokonce tendují ke sdružování na bázi obdobných plánů a ambic (což je ovšem možné pouze v otevřeném sociálním systému a do jisté míry v systému založeném na nejistotách rychle se měnících kultur).

Dalším typickým znakem je to, že rodičovství je spíše intenzivní než extenzivní, koncentrované na menší počet dětí. Je dostatečně ověřeno ([2] a další), že v malé skupině se snáze daří vytvářet vztahy demokratického typu. Není patrně náhodné, že se malá rodina a demokratický způsob výchovy objevují na scéně zhruba současně. Je mezi nimi úzká vzájemná souvislost. Malá skupina umožňuje, aby každý její člen — a zvláště dítě — dostal velký krajíc pozornosti a ohledů. Každý dostane slovo v diskusi a příležitost být slyšen. Rodinné plánování, v němž děti hrají tak významnou roli, nadto vyžaduje značný stupeň spolupráce mezi rodiči a dětmi, dobrý vzájemný vztah, děti ochotné ke spolupráci a nikoli děti násilně manipulované do rodinného programu a plánu.

S větší svobodou a demokratičností projevu v malé skupině, v malé rodině, souvisí i *individualizace činnosti a rolí* jejích členů. Každý má svůj úkol, který je pro něho vhodný a který má ve skupině význam. Členové nemusí mezi sebou soutěžit, jako ve většině větších společenství. Jsou zde předpoklady, aby každý z členů ro-

diny — otec, matka, dítě — šel svou vlastní uznávanou cestou. Dojde-li ke srovnávání a soutěži, pak probíhá spíše mimo rodiny. Sousedčin stejně starý chlapec nebo spolužák je zpravidla bližší než bratranec ve vzdáleném městě.

I když pro to nemáme podklady z našich domácích výzkumů, empiricky lze usuzovat, že vývoj u nás je obdobný: malé rodiny žijí *pod větším sociálním tlakem*. Osamostatnily se (pokud mohly), nežijí pohromadě se svým širokým příbuzenstvím, stojí na vlastních nohou. To má své výhody, ale je za ně nutno platit: budovat si vlastní obydlí, zajišťovat prostředky k obživě. Nejde však jen o holou existenci. Všeobecně *roste aspirační úroveň*, životní minimum i standard je v jiné poloze. To vše ve zpětné vazbě vytváří zvýšené nároky. Lidé studují, zvyšují si kvalifikaci, chtějí dosáhnout vyššího postavení. Tato touha jít vzhůru, stoupat po sociálním žebříčku je pro malou rodinu typická. Důsledkem toho je, že tento tlak doléhá se zvláštní silou na děti, které potenciálně mohou — a většinou se očekává, že mají, eventuálně musí — k tomuto vzestupu prestiže přispět. *Hladina očekávání* je někdy neúměrně vysoko, často nad možnostmi dětí. Děti jsou nuceny k maximu, často bez ohledu na své schopnosti, zájmy a potřeby, což bývá zdrojem mnoha vážných napětí, nepřiměřené námahy, konfliktů, frustrací a tomu odpovídajících poruch. Rodiče přenášejí na děti nejen svou tížádnost, ale také svá nesplněná přání, a to zejména v malých rodinách, kde je méně dětí, na něž se rodiče mohou zaměřit.

Je-li ve skupině jen málo lidí, jdou jejich citové vztahy do hloubky, jsou mnohem intenzivnější než ve velkých celcích. Pro děti v rodině to znamená, že láska, zájem a starostlivost rodičů jsou zaměřeny převážně na ně. Je-li v rodině jen jediné dítě, je tato koncentrace pozornosti větší. To neznamená pouze klady. I přílišná pozornost a starostlivost může obtěžovat a brzdit, přílišná láska vyvolává pocity zcela opačné. Zklamání nad jedním dítětem ve velké rodině může být nahrazeno úspěchy ostatních. Neštěstí jedináčka boří celý svět rodičů. Tato *příliš intenzivní a koncentrovaná citová vazba* se ukazuje často v plné své síle v období dospívání. Někdy se mluví o „sociálním

odstavu“ (social weaning). Tento termín je charakterizován jako etapa normálního procesu vývoje, kdy si děti vytvářejí mimo rodinu určitou sociální základnu, na niž soustřeďují svůj zájem i úsilí, jí věnují čas a pozornost, která patřila předtím výhradně rodině. Ve velkých rodinách probíhá takový odklon poměrně dobře, je náhrada v mladších dětech, na něž se zcela přirozeně přenáší zájem a pozornost rodičů. V malých rodinách je taková změna těžší nebo i nemožná; takový proces bývá třeba nevědomě oddalován nebo alespoň různě brzděn.

Jak již bylo řečeno, prvních a nejranějších sociálních zkušeností nabývá dítě v rodině. Život tu je organizován tak, aby děti byly v samém středu všeho dění. Na tomto základě si dítě vytváří představu o sobě, o své roli, o svém významu. Oprávněně získává sebevědomí. Egocentrismus je pro malé dítě typický a zákonitý. Do jakých skupin se však zařadí později? Jaké jsou charakteristické rysy skupin jako je škola, armáda, podnik atd.? Zatímco dříve děti vyrůstaly ve velké rodině a pak vstoupily do poměrně malé školy, dnes stále větší množství dětí — hlavně městských dětí — vyrůstá v malé rodině a vstupuje do stále větších školních komplexů. Zatímco dříve chodily děti do školy ve společnosti svých sourozenců třeba dlouhými, ale klidnými cestami, dnes chodí městské dítě většinou samo pralesem hluku a dopravního ruchu velkoměsta. Je pravděpodobné, že po ukončení školní docházky, vstoupí do práce v nějakém obrovském výrobním či administrativním kolosu se stovkami nebo tisíci zaměstnanci. Stane se malíčkem kolečkem v obrovském stroji. A to je role přímo opačná než ta, kterou mělo v malé rodině. Často je vyslovován podiv (ne-li výčitka), že mladí lidé se tak obtížně zařazují „do života“, když se jejich výchově věnovala tak velká péče. Mám pocit, že tento paradox poskytuje určitý klíč k pochopení složitých civilizačních fenoménů u mladé generace (výstřelky, jež mají v podstatě charakter protestu, pocitů odcizení apod.). Trénink daný rodinnou situací neprobíhá totiž na přiměřeném cvičišti a není zaměřen na výkony, jež budou požadovány později v „bojových podmínkách“ života oné sociální džungle. Je to jeden z paradoxů, jimiž současnost nešetří.

Nechci ovšem hledat pouze problémy a komplikace. Není pochyb o tom, že děti v malých rodinách požívají mnohé výhody v porovnání s dětmi z početnějších rodin zhruba stejné ekonomicky a sociálně situovaných. Nejde jen o hospodářské zajištění. Dostává se jim mnohem soustředěnější pozornosti ze strany rodičů. Jejich hodnota se zdá vyšší; jejich zdraví, bezpečnost a jistota se zdají důležitější, právě tak jako jejich osobnost a vzdělání. Přeložíme-li to do praxe všedního dne, vidíme, že to jsou významné prvky, které dítě potřebuje ke svému zdárnému vývoji.

Toto jsou některé dedukce vyplývající z převažující struktury současné rodiny. Rodina ovšem neznamená jen seskupení určitého počtu lidí, ale je současně i vibrující realitou, velkým, ne zcela neměnným polem mezilidských vztahů. Členové rodiny spolu žijí, vyvíjejí se, ovlivňují se, střetávají se. *Interakční rodinný proces* má mimořádnou a dosti specifickou dynamiku, vyznačující se — v porovnání s jinými skupinami — především větší intimitou a intenzitou vzájemných vztahů a hlubokou sounáležitostí.

Interakce v rodině probíhá nejen na intelektové verbální úrovni, ale rovněž — a opět mnohem intenzivněji než jinde — na senzorické a emocionální bázi. Toto trojí „zpevnění“ je základem účinnosti a působivosti vlivů v rámci rodiny. Mnohé je přeneseno, ač nikdy nevysloveno. Teprve na senzorickou a emocionální interakci navazuje styk a působení na verbální úrovni za pomoci racionálních argumentů. Tato skutečnost — ač často přehlížena — má nesmírný význam v celém socializačním procesu. Lze z ní dedukovat nesčetné konsekvence pro výchovu a vedení dítěte. Vzájemné vztahy jsou totiž velice intenzivní — i když takřka neměřitelné — dávno před tím, než rodiče mohou začít působit verbálně a než dítě vysloví první slovo. Ovlivňování prostřednictvím smyslu a emocí je forma mnohem působivější a je prvním faktorem, který určuje vývoj dítěte. Jestliže promeškáme toto období, je pravděpodobné, že rozumové výklady neproniknou k dítěti, protože nebude ochotno, nebo spíše schopno je přijímat. To je právě důvodem mnoha diskusí o otázkách citové výchovy v raném a předškolním věku, důvodem varování před následky narušených vztahů mezi rodiči

а детьми, зvláště mezi matkou a dítětem.

Celý tento proces je velice dynamický, v různých stadiích rodinného cyklu se těžiště přesunují. Právě proto, že ve sféře rodinné interakce je mnoho individuálního a zvláštního, není možné rozvádět zde celou problematiku v té šíři, kterou by si zasluhovala. Ale to zásadní a zcela obecné — totiž *zdůraznění tří úrovní rodinné interakce* — lze považovat za jedno ze základních východisek přístupu k otázkám rodiny jakožto primárního rámce socializace jedince.

Z tohoto rámce vyrůstá totiž ono nepostizitelné abstraktum, které integruje všechny činitele rodinného soužití, o nichž jsem hovořila. Mám na mysli atmosféru rodiny. Je to zvláštní, zcela reálné specifikum, které nás doslova zaskočí třeba už v předstíni některých domácností. Z té všehochuti osob a věcí, přítomného a minulého, jasného a skrytého, připomínaného a zapomínaného, krystalizuje jakási substance. A ta je základní skutečností rodinného života. Substance křehká, obtížně uchopitelná, neměřitelná, ale vše prolinající a nejzákladnější co do významu.

Sdělené úvahy jsou míněny pouze jako hypotézy a náměty k diskusi, naznačující z psychologického hlediska směry práce v našich společenských podmínkách.

Literatura

- [1] Bossard, J. H. S., Boll E. S., *The Sociology of Child Development*, Harper & Brothers, New York 1960.
- [2] Bales, R. F., *Interaction Process Analysis: A Method for the Study of Small Groups*, Addison-Wesley Press, Cambridge, Mass. 1950.

Резюме

Э. Ванчурова: Социально-психологические исходные точки анализа интерперсональных отношений в семье с учетом процесса социализации ребенка

Семья, будучи первым сообществом, представляющим повторяющийся, относительно континуальный опыт (а все это усиливается выразительным, эмоциональным подтекстом и интимностью узкого круга участвующих

лиц), имеет предпосылки закреплять определенные образцы поведения более прочно, чем исследующие транзитные группы.

В области структуры, во-первых, в последнее время выступает однозначно ячеечная семья в отличие от влияний целых широких родов и, во-вторых, снижается количество членов этой ячеечной семьи. Преобладает система небольшой семьи. Автор анализирует вероятные, психологические консеквенции этой тенденции в положении семьи, в человеческих взаимоотношениях в семье, главным образом с учетом онтогенеза в процессе социализации детских членов семьи.

В области интеракции в семейной группе подчеркивается, что процесс интеракции происходит не только в области интеллектуальной, вербальной, но также — и гораздо интенсивнее, чем в других группах — на базе сенсорной и эмоциональной. Эти три вида «упрочнения» являются основой эффективности и воздействия влияний в рамках семьи.

Summary

E. Vančurová: The Social-psychological Bases of the Analysis of Interpersonal Relations in the Family with a View to the Socialization Process of the Child

The family as the first, relatively continual community providing repeated experiences (all this is intensified by a significant emotional subtext and by the intimacy of the narrow circle of participating persons) has all the pre-conditions for stabilizing particular behaviour patterns more firmly than the later transit groups.

As concerns the structure, the recent development has unambiguously shown, on the one hand, the increasing significance of the nuclear family in contradistinction to the influences exerted by broader families, and, on the other hand, the decreasing number of the members of this nuclear family. The system of small families prevails. The author analyses the probable psychological consequences of this trend in the family situation, in the interpersonal relations within the family, particularly with respect to ontogenesis and to the socialization process of the juvenile family members.

As regards the interaction within the family group, it is emphasized that the interaction process is taking place not only at the intellectual, verbal level, but also — and much more intensively than in other groups — on the sensory and emotional bases. This treble “reinforcement” is the base of the effectiveness and strength of the influences operating within the framework of the family.

Meze kvantitativní metody a kategorie poznání

(Model mentálního zrání člověka)

FRANTIŠEK KAHUDA

Vysoká škola ekonomická, Praha

Přednáška proslovená k uctění 75. výročí narození českého filosofa a sociologa profesora Josefa Ludvíka Fischera dne 20. února 1970.

Po uvítacím slovu připomněl přednášející, že účelem přednášky je ukázat, jak právě Fischerovy metodické postupy při celostním uvažování o kategoriích a strukturách vědního poznání umožňují dále pokročit těm pracovníkům, kteří se zabývají otázkami kvantifikace sociálních jevů a pro něž poznání mezi kvantitativní metody je otázkou prvořadou. Upozornil, že přednáška naváže na dvě nejvýznamnější Fischerovy práce šedesátých let *Meze kvantitativní metody* z roku 1958 a *O kategoriích* z roku 1960, které vyšly nově přetištěny ve sborníku J. L. Fischer, *Filosofické studie*. Řada první. Praha 1968. Proto také název přednášky se týká obou uvedených prací. Autor konečně zdůraznil, že jeho přednáška se může dotknout jen dílčích, převážně metodických partií Fischerovy obsáhlé „desky kategorií“ a pokračoval:

Přiznám se, že studovat obě uvedené Fischerovy práce je velice náročné. Nebýt mých osobních představ ve sféře obdobné problematiky, vyrůstajících z vědecké práce o kvocientu sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka, již se intenzivně zabývám, nebyl bych schopen ocenit dosah Fischerových, ne vždy marxisticky orientovaných, myšlenek, které předložili k diskusi právě jen jako pokus, o němž by rád vyslechl, kdyby se ukázalo, že nebyl podniknut zcela nadarmo, a k němuž stejně rád vyslechne všechny kritické, opravné, dodatkové i jiné připomínky, jak uvádí v závěru své práce *O kategoriích* (s. 46).

Vědeckou a odbornou veřejnost jsem informoval ve Sborníku vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství o nové metodě zjišťování sociálního kvocientu, založené na regresní analýze životních křivek sociálního zrání člověka [8]. Byl odvozen *n*-dimenzionální model rezultantního sociálního kvocientu respondenta *SQR*, který je relačním dynamickým modelem sociálních vztahů mezi testovaným jedincem a jeho věkovou sociální skupinou.

Jako kontinuální (tj. otevřený) model vyhovuje empiricky zjištěnému spojení mezi podněty (stimuly) a reaktivními potencemi *SKT* testovaných osob o chronologickém věku *CHVT* a standardizovanými kompetenčními výkony sociální skupiny *SKS* v příslušném chronologickém věku *CHVS*, vztaženými k týmž stimulům. Již v této práci jsem se na několika místech odvolal na práci prof. J. L. Fischera *Meze kvantitativní metody*, z níž jsem převzal — k označení intenzity individuální kvantifikované odpovědi kteréhokoliv jedince uvažované skupiny na týž daný stimul — termín „reaktivní potence“. Mnou odvozený model pracuje tedy s polem kvalitativně rozrůzněných reaktivních potencií, které standardizovány (zprůměrovány) vyjadřují intenzity kvantifikované odpovědi celé věkově strukturované sociální skupiny (např. mládeže); jsou v práci nazývány termínem převzatým od amerického sociálního psychologa E. A. Dolla „kompetenční výkon“. A tu již stojíme před vážným problémem:

Přijmeme-li s J. L. Fischerem předpoklad, že každá skutečnost (jsoucnost) je nejen extenzivně (tj. kvantitativně) vyznačena, ale je i kvalitativně rozrůzněností, přičemž heterogenost znaků sociálního jevu je jeho primární určeností, vyvstává podle J. L. Fischera jeden z nejpálčivějších problémů: „jak a do jaké míry je tato kvalitativně rozrůzněná skutečnost kvantifikovatelná, nebo jinak: jaké jsou meze kvantitativní metody ve vědách“ [5:68].

Abychom na tuto principiální otázku našli odpověď a předloženému problému lépe porozuměli, zjednodušíme náš model *SQR*, popisující vztahové pole reaktivních potencií a kompetenčních výkonů nejrůznější rozrůzněných jevů sociálního zrání člověka, a model *IQR*, popisující toliko pole mentálního zrání jedince ve vztahu k věkově rozrůzněnému mentálnímu zrání jemu příslušné sociální

skupiny, čili aplikujeme model SQR na testování mentální zralosti člověka.

Prosím nyní vážené přátele psychology, aby mně prominuli, že jsem přistoupil k tomuto zjednodušení SQR, ač sám neoborník v psychologii. Ujišťuji je však, že pro tento jinak nutný krok jsem prostudoval všechny podstatnou, tj. pro můj problém relevantní literaturu počínaje Binetem, Simonem, přes Sterna, Kelleye, Termana a konče současnými díly Wechslera, Meiliho, Mc Candlesse, Amtauera, Cronbacha, Pietrasiňského, Rubinšteina, Leontjeva.

Hodláme-li tedy provést aplikaci našeho modelu SQR na testování mentální zralosti člověka, je třeba nejprve uvážit, z kterých komponent se bude skládat kontinuum, jež nazveme *obecná inteligence*. Poněvadž model SQR je charakterizován jako relační otevřený (kontinuální) n -dimenzionální model sociálních vztahů mezi testovaným jedincem a jeho věkovou sociální skupinou [8:57], bude reaktivní potenciál jedince nesporně zahrnovat všechny orientace, jimiž je příslušný stupeň sociální zralosti zkoumané osobnosti stanoven. Jestliže sociální zralost osobnosti je komplexním výrazem všeho sociálního chování a postojů člověka, v nichž je obsažena jeho osobnost se svými vlohami, zkušenostmi a vlastnostmi, se svou fyzickou a psychickou stránkou, s intelektuálními, emocionálními, volními aspekty atd. [8:46], pak to budou především *orientace sociálně ekonomická* (co člověk chce), projevující se převážně v sociálních potřebách a zájmech, *orientace intelektuální* (čeho je člověk schopen), projevující se převážně ve schopnostech a nadání (talentu) člověka, a *orientace morální* (čím člověk je), projevující se převážně v temperamentu a morálním charakteru (morálním profilu) člověka, jimiž jako podstatnými (relevantními) souhrnně zmapujeme komplexní kontinuum „sociální zralost člověka“. *Neoddělitelnou* složku tohoto kontinua tvoří zralost mentální, která, je-li spojena s kladnými vlastnostmi charakteru a sama dosahuje nadprůměrného stupně své intenzity, hraje prvořadou úlohu ve společnosti. Proto je samotné zkoumání a pokud možno exaktní zjišťování obecné inteligence jed-

notlivců, má v sociálních vědách nejen svůj význam metodologický, ale má i smysl praktický, neboť inteligence chápána jako substruktura v komplexu složité osobnostní struktury člověka se uplatňuje v lidských výkonech a uzpůsobuje člověka, aby obstál ve svém světě jako jednající subjekt [1].

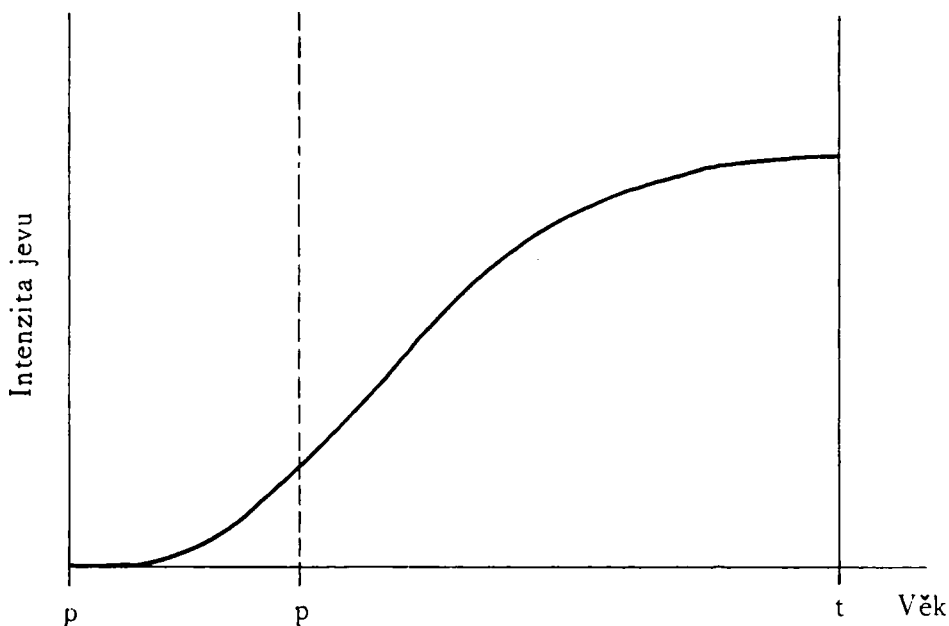
V současné době neexistuje jednotná teorie inteligence, která by uspokojovala všechny badatele. V psychologické literatuře je uváděno množství definic „co je *inteligence*“; žádná však plně neuspokojuje, protože není známo, které až dosud známé podstatné (základní, relevantní) rozumové schopnosti patří pod pojem inteligence, jaká je jejich vnitřní struktura a jak probíhá jejich rozvoj. Otázka zůstává otevřena a proto se musíme přiklonit k tomu pojetí, které je nejbližší našim úvahám o sociálním zrání člověka. Je to definice polského psychologa Zbigniewa Pietrasiňského [13:27]: *Inteligenci můžeme označit jako zvláštní souhrn rozumových schopností, které se přičiňují o to, že člověk může řešit nové problémy pomocí myšlení a může se učit abstraktním věcem*. V tomto pojetí je inteligence subjektivní strukturovanou celostí duševně rozumových schopností osobnosti, které se projevují a jsou objektivizovány toliko v jejich vnějších projevech, tj. ve výkonech člověka. Jinak inteligenci pozorovat nelze. Obdobně ve fyzice známá poučka „Energie je schopnost tělesa konat práci“ není definicí energie, nýbrž jen výpovědí o jedné vlastnosti tělesa, kterou se energie tělesa projevuje (objektivizuje), jak na to též upozornil náš filosof a sociolog J. L. Fischer [5:69]. V tomto smyslu pojeté kontinuum *obecná inteligence* člověka je tedy energeticky strukturované kontinuum schopností, v němž intelligenční potenciál jedince tvoří úhrn reaktivních potenciálů všech dílčích struktur inteligence. To, co označujeme úhrnným výrazem jako *inteligence*, je tedy podle J. L. Fischera vlastně celým souborem reaktivních potenciálů, modifikovaných výkonově (časově), které se mohou mezi sebou lišit, dokonce velmi pronikavě, i když jde o potenciace jinak (např. svým „určením“) si blízké, ano velmi blízké [5:53]. Pak našim n -dimenzionálním modelem

SQR, který je vybudován na reaktivních potenciích uvažovaných struktur, mezi něž v jejich hierarchizaci počítáme též zkoumané jedince (individua, osobnosti), musí být modelována i dimenze intelektuální jako jedna z podstatných (relevantních) dimenzí sociálního kvocientu SQR, kterou bude možno jako relativně samostatnou substrukturu vydělit z celkové struktury osobnosti a model SQR přetvořit na model inteligenčního kvocientu respondenta IQR. Přitom jsme si ovšem plně vědomi toho, že „intelligence“ či „intelektuální orientace osobnosti“, měřená IQR, jako substruktura celkové osobnostní struktury jedince, měřená SQR, zůstává těsně spojena s oblastí potřeb i s volním a citovým životem individua, tedy s jeho orientací sociálně ekonomickou a s orientací morální, že se tedy neprojevuje jen jako momentální intelektuální dispozice jedince, ale je jeho vždy po určitou dobu stálým znakem osobnostním. Přikláním se v této zásadní otázce k názoru Rudolfa Amtauera, který vyslovil pracovní hypotézu, že „výkony a schopnosti (o nichž soudíme, že tvoří podklad výkonů) jsou ve vzájemných vztazích a že vždy vykazují určitou strukturu. A to strukturu, jejíž jednotlivé elementy jsou hierarchicky uspořádány“, přičemž jsou „elementy těchto hierarchic-

kých struktur ovlivňovány dominantními těžisky a jimi formovány“ [1].

Přijmeme-li tuto pracovní hypotézu za svou, předpokládáme dále, že elementy (znaky) intelektuální komponenty (orientace) osobnosti jsou v rámci sociální ontogeneze člověka v závislosti na jeho časovém sociálním zrání funkčně utvářeny stejně, jako všechny ostatní životní křivky sociálního zrání člověka, že tedy na polaritní napětí vzrůstajícího (kladného) vývojového trendu je vázáno polaritní napětí vývojového trendu klesajícího (záporného) tak, že dominantní těžiska působí zákonitě v průběhu genetického vývoje těchto elementů takové změny růstového potenciálu, že životní křivky mentálního zrání člověka (regresní křivky) jsou esovitého tvaru [8 : 40]. Takovéto funkce, týkající se časových změn růstového charakteru (např. růstu populace), jsou dnes obecně známy; nacházíme je nejen v přírodních vědách, ale i u všech sociálních a mentálních jevů, jestliže sledujeme růst intenzity jevu v závislosti na příslušném čase, tj. na chronologickém, fyzickém, organickém či sociologickém věku jedince či skupiny [9 : 55, 62, 93, 185], [15 : 14], [11 : 291, 292], [12 : 27, 32, 34], [17 : 372], [3 : 281], [4 : 371], [20a) : 34].

Obrázek 1: Asymetrický tvar růstové regresní křivky

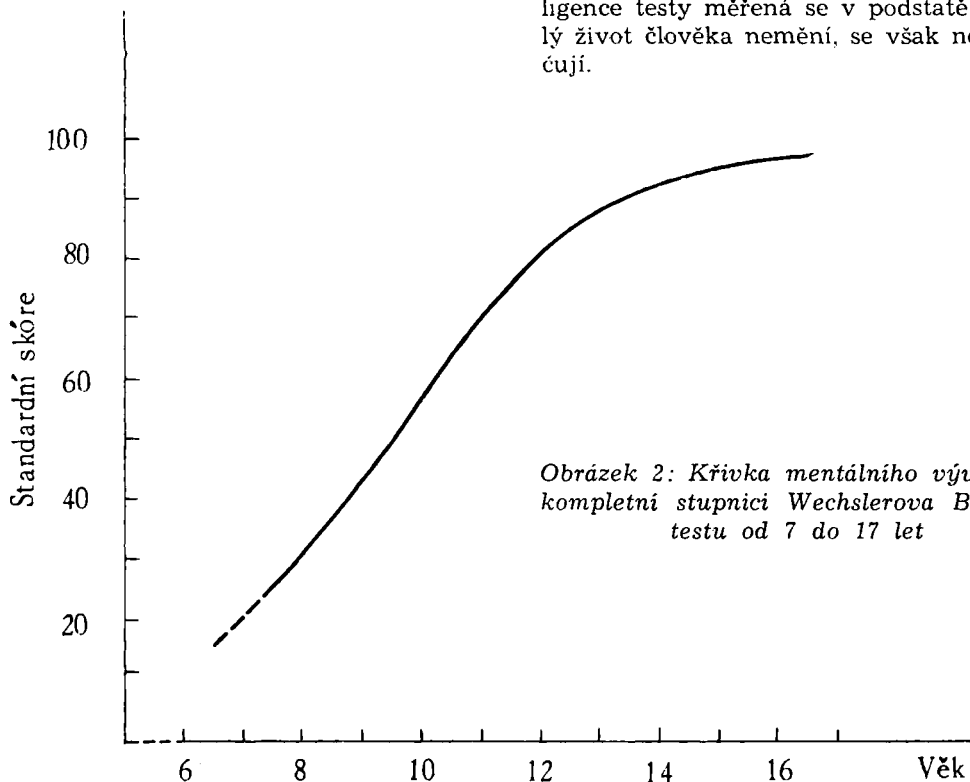

Avšak ne všechny nalezené růstové křivky mají zcela symetrický esovitý tvar. Uvedené příklady ukazují, že většina regresních křivek má asymetrický esovitý tvar, který mezi prahovým věkem p a mezi věkem terminálním t má zpravidla tvar znázorněný na obrázku č. 1, přičemž někteří autoři nad to určují vývoj nikoliv od raného prahového věku p , ale až od věku pozdějšího, například Kelley od věku 5,5 let [12 : 34], Wechsler dokonce až od věku 7 let [11 : 291], takže esovitý charakter růstové (vývojové) křivky se tím zakrývá.

Stupeň asymetrie regresní křivky je kromě toho závislý na relativní velikosti neúčinného prahového věku p vzhledem k věku terminálnímu t , v němž je dosahováno maximální intenzity jevu, tedy na velikosti poměru asymetrie t/p . Je-li prahový věk vzhledem k danému terminálnímu věku poměrně vysoký, tj. hodnota poměru asymetrie t/p poměrně malá, je asymetrie zpravidla také malá; při relativně nízkém prahovém věku (blíživém se k nule) se asymetrie regresní křivky obvykle značně zvýší, takže někdy zcela zakryje její esovitý charakter. Přitom limitní prahový věk $p = 0$ je singulárním

místem či bodem uvažovaného pole růstových křivek, který — i když sledujeme růst živého organismu od jeho vzniku (např. u nervového růstu [3 : 281]) — prakticky neexistuje; jde-li pak o vývojový růst změn již vytvořeného (daného) organismu, ať už jde o změny povahy kvantitativní (např. u procesů hmotných, kdy jde o změny faktoru materiálního), nebo o změny povahy kvalitativní (např. u procesů psychických, kdy jde o změny faktoru energetického), pak neúčinný prahový věk $p = 0$ je dán věkem, kdy respondent (aktér, realiter) buď ještě nemůže na daný podnět (stimul) reagovat, protože např. nemá ještě dostatek schopností či životních zkušeností, aby vůbec mohl reagovat, anebo reagence je dána tak nízkým inteligenčním potenciálem, že reaktivní potence jsou nule velmi blízké, tj. konvergují k nule.

Dosavadní psychologické postupy, pracující při interpretaci IQ toliko s jedinou křivkou mentálního růstu člověka, tj. s křivkou mentálního vývoje s trendem monotonně rostoucím, jak ji například nejnověji nalézáme u Davida Wechslera [20a] : 34] — viz obr. 2, či s pojmem „mentální věk“ a předpokladem, že inteligence testy měřená se v podstatě po celý život člověka nemění, se však neosvědčují.

Obrázek 2: Křivka mentálního vývoje na kompletní stupnici Wechslerova Bellevue testu od 7 do 17 let

Proto v posledních letech D. Wechsler a R. Amtauer vůbec zavrhuji pojem mentálního věku jako míry inteligence, protože jeho užívání vedlo často k omylům. Nebylo totiž klinicky zjištěno (a také statistické úsudky to nepotvrdily), že by mentální věk (Intelligenzalter *IA*) byl absolutním údajem intelektuálního nivó nezávisle na příslušném chronologickém věku (Lebensalter *LA*) zkoumané osoby. Proto Wechsler navrhuje různé testy s různou obtížností (mentální náročností) zvlášť pro děti a zvlášť pro dospělé [6]. Křivky mentálního růstu, které tím získává, a jim odpovídající stupnice mají věkové rozpětí od 7 do 44 let [11 : 291] či dokonce do 59 let [20a] : 263]. O těchto nejnovějších pohledech na testování inteligence švýcarský psycholog Richard Meili praví: „Wechslerovy křivky začínají od 7 let. Existují však také pokusy zjistit mentální vývoj vzhledem k věku ranějšímu, čímž obdržíme křivku esovitého tvaru (podtrhl F. K.). Tato zjištění jsou však zatím dosti hypotetická a nemají ještě praktický význam“ [11 : 292].

Wechslerův „Abweichungs-Intelligenzquotient“ *IQ* není tedy definován poměrem intelligenčního věku k životnímu věku *IA/LA*, nýbrž individuální odchylkou od střední hodnoty dané věkové skupiny, tedy standardním skórem testu, který vyjadřuje pozici jednotlivce v jeho věkové skupině. Průměrný výsledek každé věkové skupiny na celé škále označuje jako IQ_{100} [18 : 37].

Rovněž R. Amtauer po 21½ letech výzkumné práce vypracoval tzv. test struktury inteligence, jehož věkové rozpětí pokrývá interval od 13 do 60 let. Ověřil validitu, reliabilitu i objektivitu tohoto testu a zjistil, že jeho *T-S-I* test má optimální prognostickou hodnotu v otázkách školního vzdělání (při přechodu na další stupeň škol všeho druhu, včetně vysokoškolského studia ať technického či univerzitního), protože dovoluje zřetelně rozpoznat těžiště nadání. To platí i pro všechna vyšetřování schopností, zvláště v oblasti výchovného poradenství při volbě povolání, při změnách povolání a při přeškolení, neboť *T-S-I* test poskytuje nejen spolehlivý nálezy o úrovni inteligence, ale i vzhled do její struktury. Jsou jim

rovněž zachyceny specifické rozdíly mezi pohlavími [1].

Amtauer, obdobně jako Wechsler [20a] : 263 až 286], při vyhodnocování testem získaných údajů porovnává (tj. vztahuje) výkony jedince se standardními výkony příslušníků téže věkové skupiny a úroveň číselně vyjadřuje celkovým standardním skóre testu, přičemž pro výkon jednotlivců uvádí v tabulkách příslušná vážená skóre. K testu *T-S-I* je připojena srovnávací tabulka, v níž pak jsou k jednotlivým váženým skóre *VS* udány odpovídající hodnoty *IQ* podle určité převodní rovnice, která je zvolena tak, aby pro $VS = 100$ bylo také $IQ = 100$. Jinak Amtauer, právě tak jako Wechsler, se Sternovým modelem *IQ* nepočítá, protože mentální věk nepovažuje za míru inteligence. Převodní rovnice mu slouží toliko k srovnávání výsledků jeho testů s výsledky kteréhokoliv jiného intelligenčního testu. Avšak i v tomto nejnovějším pohledu na měření inteligence není například mezi Amtauerem a Wechslerem jednoty v otázce, jaká váha má být při vytváření skóre přiznána mentálním výkonům jedinců v jednotlivých letech věkového rozpětí příslušné škály; zřeknutí se mentálního věku neodstranilo tedy prvky nejruznějších pochybností v úvahách o testování inteligence.

Naprostá nejednotnost názorová se pak jeví v další důležité otázce: jde o to, jak pohlížet při vlastním testování na časový faktor výkonu testovaného jedince. Polský psycholog Pietrasinski připouští, že činitel času hraje sice zvláštní úlohu při zkouškách inteligence pomocí testů, ale považuje ji za přemrštěnou. Všimá si, že doba určená pro řešení testu je obvykle omezena, což způsobuje, že uznávali se rychlost, s jakou člověk řeší nové úkoly, za měřítko stupně inteligence, pak ten, kdo za stejných podmínek myslí rychleji (a samozřejmě správně), je považován za inteligentnějšího, než ten, kdo myslí pomaleji (i když pracuje bez chyby) a vyřeší ve vyznačeném čase méně úkolů. Nenavrhuje však žádné řešení tohoto dilematu a uvádí: „I když v některých životních situacích a při výkonu povolání může rychlost správného řešení hrát rozhodující úlohu (např. v boji, v dopravním neštěstí, ve všech praktických situacích, kde je třeba rychle a náhle se rozhod-

nout), o míře inteligence svědčí jiný činitel, a to je originalita řešení, která není vždy spojena s rychlostí“ [13 : 35].

Náš psycholog profesor Josef Váňa vždy užíval testů časově omezených (zpravidla na 3 až 6 minut) a většina našich i zahraničních psychologů tak činí dosud. R. Amtauer určuje čas pro zpracování jednotlivých subtestů v rozpětí 3 až 10 minut. D. Wechsler dokonce v početních úsudcích přidává body za rychlé řešení. Armádní škála „a“ z roku 1918 pro hromadnou zkoušku inteligence vojáků měla čas na vypracování každého testu vyměřen tak, aby nejvýše 5 % zkoušených se dostalo k řešení všech příkladů. Armádní škála „b“, podle níž bylo testování celé americké armády opakováno, měla časy prodloužené. „Srovnáním výsledků obou měření, jehož se kromě jiných psychologů zúčastnili Terman, Yerkes a Thorndike, bylo prokázáno, že předpoklad o pomalých a přitom inteligentních lidech se ukázal mylným (podtrhl F. K.). Výsledky ve zkoušce s prodlouženými časy korelovaly přes 0,90 s výsledky první zkoušky“ [19 : 178].

Od časového omezení jednotlivých testů upustil C. A. Richardson ve své hromadné zkoušce (Simplex Group Examination) z roku 1922. Čas byl vyměřen celkově na 1½ hodiny pro 25 testů po 6 příkladech v každém testu [16].

Psychologové, kteří se více zajímají o to, jak obtížné problémy dovedou lidé řešit, než s jakou rychlostí je řeší, upouštějí od časového faktoru vůbec. Pokud jde o děti ve věku 10 až 14 let, popisuje P. B. Ballard v knize o hromadných testech inteligence testový soubor, v němž 4 testy (instrukční test, přeházené věty, analogie, číselné řady) jsou časově omezeny, poslední dva (praktický úsudek, rozumové problémy) jsou ponechány k řešení do konce bez časového omezení [2].

Problém časového faktoru při testování inteligence není tedy až dosud vyřešen. Přihlédneme k němu i při naší aplikaci modelu SQR na testování mentální zralosti člověka.

Na zajímavý problém poukázal v této souvislosti u nás v poslední době M. Jurčo při řešení otázek didaktických testů [7 : 726—737]. Na podkladě výsledků testování žáků 9. ročníků základních devítiletých škol z různých míst Slovenska při-

znává, že při hodnocení výsledků testu je třeba vzít v úvahu i délku pracovního času i počet vyřešených úloh, neboť nejhodnotnější výsledky dosahuje žák, který pracuje rychle a vyřeší velký počet úloh; avšak jen v některých testech se výrazněji odlišuje počet bodů dosažený při neomezeném a omezeném čase (v přírodopise, občanské výchově a zeměpise), přičemž jsou-li úkoly v testu uspořádány od lehčích k těžším, bodový zisk žáků, kteří pokračují v práci po vymezeném čase testu, je velmi malý (v matematice, fyzice a chemii). Přesto však uzavírá, že z výchovných důvodů je třeba všimnout si i pracovního tempa žáků.

Při testování obecné inteligence jde však více o zjišťování schopností, nikoliv jen vědomostí, takže sledování pohotovosti či reaktivního tempa jako faktoru časového bude mít nesporně podstatný význam, ba může být nutnou podmínkou pro použití naší nové metody. Dá se totiž očekávat, že standardní křivka mentálního zrání s trendem monotónně klesajícím je právě *křivka reaktivního tempa*, jehož vnějším projevem je čas potřebný k vyřešení každé z dílčích úloh, každého z daných subtestů a tedy i celého inteligentního testu. O tom může však rozhodnout jedině empirický výzkum.

K ověření této hypotézy jsem použil někdejšího návrhu inteligentního testu, který vypracoval v letech 1947—1948 prof. dr. Josef Váňa, tehdejší ředitel Výzkumného ústavu pedagogického v Praze, s nímž jsem za svého pobytu v ústavu spolupracoval. Vzhledem k pozdějšímu odmítnutí testovacích metod vůbec, nebyl test nikdy použit. Jeho výhodou však bylo, že šlo o test verbální, protože prof. Váňa považoval mateřskou řeč za nejdůležitější faktor pro sledování rozvíjející se inteligence, za nejnosenější systém lidské psychiky. Po aktualizaci několika málo míst testu zavedením dnešní terminologie, jsem roku 1968 experimentálně prověřil na dostatečně velikém vzorku jeho diskriminační (rozlišovací) schopnost, jeho reliabilitu (spolehlivost) i validitu (obecnou platnost), obtížnost jednotlivých otázek dílčích testů a test s novým pořadím otázek uzpůsobil požadavkům naší nové metody testování inteligence. Test byl pak — zatím stále jen pro potřeby dalších experimentů — vydán Ústavem sociálního výzkumu mlá-

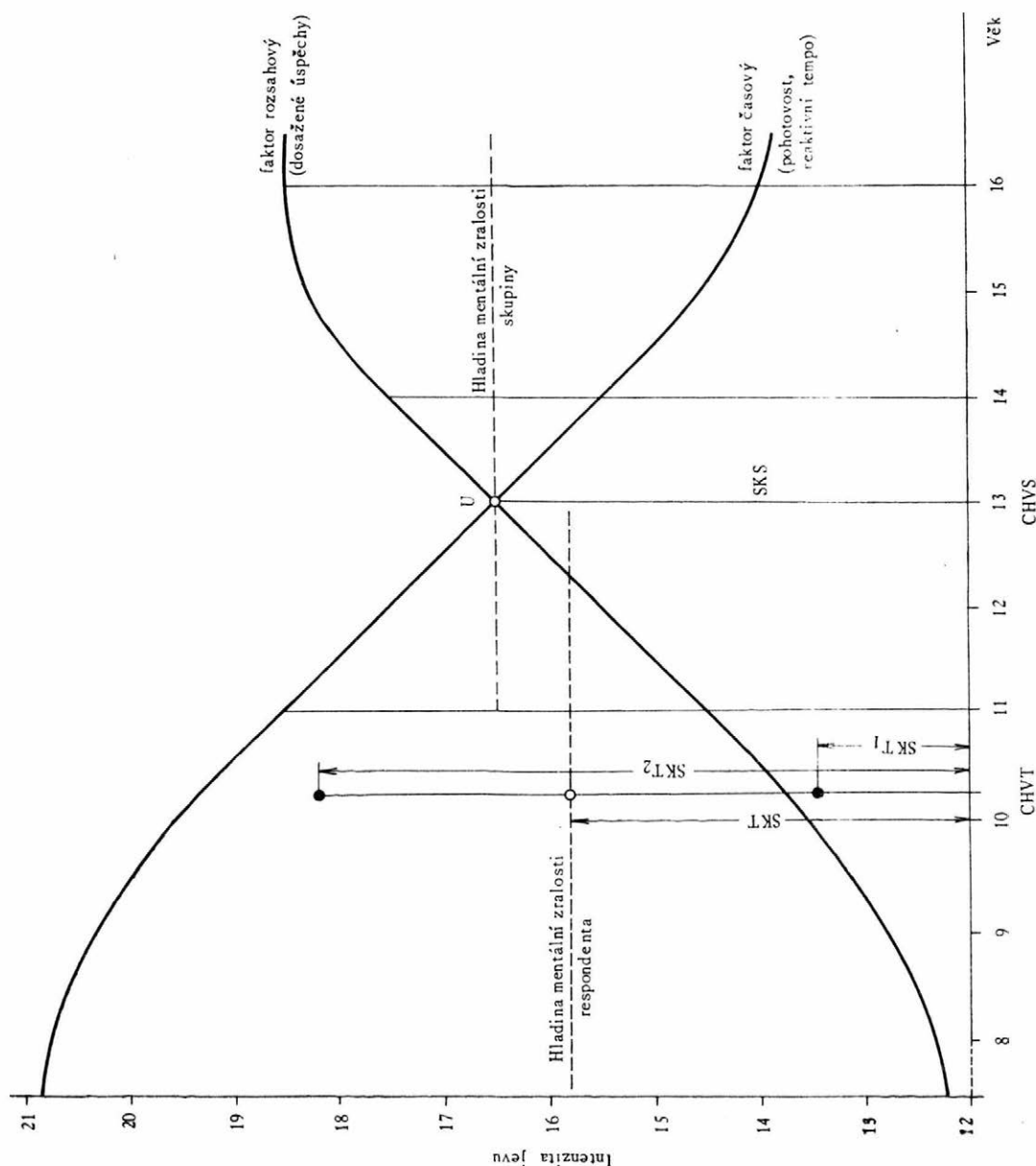
deže a výchovného poradenství na pedagogické fakultě University Karlovy s označením „Kahuda — Vaňa: *Intelligenční test KVIT* — vzor A 68“.

Testem KVIT byla jednoznačně potvrzena hypotéza o existenci monotónně klesající křivky reaktivního tempa (esovitého tvaru) s věkem testovaných školních tříd, přičemž byl také zjištěn průměrný časový

rozdílní mezi 10letými (4. třída ZDŠ) až 16letými (1. ročník SVVŠ) testovanými žáky; tento časový rozdílní činil při použití testu KVIT 25 minut. Podrobně budu o těchto výsledcích referovat v psychologickém odborném tisku.

Bylo tedy prokázáno, že v kompetenčním poli testované skupiny existuje v transformovaném souřadném systému

Obrázek 3: Polaritně rozrůzněné kompetenční faktory mentálního zrání člověka

sociálních kompetencí spřažená dvojice těchto dvou protikladných prvků mentálního zrání člověka, jež jsou uvedeny na obrázku č. 3.

V poli kompetenčních faktorů mentálního zrání člověka máme tedy co činit toliko s jednou spřaženou dvojicí komponent mentálního pole, zobrazených křivkami esovitého tvaru, obsahujících polaritní napětí vyjádřené jejich kladným (rostoucím) a záporným (klesajícím) vývojovým trendem. Důsledkem toho je, že při kvantitativním střetnutí těchto protikladných vývojových elementů (prvků) dochází k jejich rovnovážnému stavu (uzlu), který je geometrickým obrazem, prokazujícím existenci nové kategorie kompetenčního mentálního pole; označíme ji jako resultantní inteligenční kvocient *IQR*, neboť právě pomocí parametrů tohoto rovnovážného stavu (uzlu) lze *IQR* modelovat vztahem platícím pro jednu jedinou orientaci osobnosti, již je nyní orientace intelektuální.

Na význam střetání dvou protikladných prvků upozornil již Karel Marx, například v *Bidě filosofie*, kde praví: „Boj těchto dvou protikladných prvků, obsažených v antitezí, vytváří dialektický pohyb. Ano se stává ne, ne se stává ano, ano se stává současně ano i ne, ne se stává současně ne i ano, protiklady jsou v rovnováze, neutralizují se, paralyzují se. Sloučení těchto dvou protikladných myšlenek *vytváří novou myšlenku* (podtrhl F. K.), která je jejich syntézou: Tato nová myšlenka se znova rozdvojí ve dvě protikladné myšlenky, které se zase složí v novou syntézu. ... Pouze koexistence dvou protikladných stránek, jejich střetnutí a splynutí v novou kategorii vytváří dialektický pohyb. Jestliže se omezíme jen na to, že si stanovíme úkol vyřadit špatnou stránku, učiníme tím dialektickému pohybu rázem konec“ [10 : 82,85]. Genetický vývoj dvou protikladných elementů, jak jsou uvedeny na obrázku 3, a jejich výkonová syntéza, kterou budeme sledovat, se zdá být v souladu s touto dialektikou myšlení.

Nyní můžeme již snáze posoudit, co kvalitativně rozrušená skutečnost mentálního zrání člověka vlastně představuje a zda je kvantifikovatelná.

V obou prvcích jde totiž o *intelektuální reakce*, které vykazují v souladu s úvahami J. L. Fischera kvantifikovatelný faktor

„časový“ (měřený stopkami), kvantifikovatelný faktor „rozsahový“ (měřený počtem úspěchů 0, 1, 2 každého dílčího výkonu v testu KVIT) a dále faktor „energetický“, který sice jako spotřebovanou duševní energii neměříme přímo, ale vysuzujeme ji z psychické práce, kterou testovaný jedinec při testování testem KVIT koná. Jakmile totiž dojde k reakci mezi jedincem a testovaným podnětem, začne jedinec (respondent, realiter, aktér) konat duševní práci tím, že na daný podnět reaguje výrokem, početním úkonem, provedením instrukce apod. Americký biolog Nicolas Rashevsky uvádí řadu dalších faktorů, doprovázejících intelektuální reakce, např. intenzitu mentálního silového horizontu, a dokládá jejich vzájemné vztahy zjištěním, že jejich bližší určení či měření naráží dosud na nepřekonatelné obtíže [14].

J. L. Fischer ze svých sedmi logicky seřazených experimentů dochází k závěru, že diskutovaný faktor „reaktivní potence“ se stane měřitelným „za předpokladu, že ho budeme sledovat v jeho sepětí s reálnými procesy (reakcemi) a že se nám podaří rozlišit na těchto procesech *nejméně dva kvantifikovatelné faktory* další (podtrhl F. K.), které by s ním byly ve zjiitelném vztahu, tedy že splníme nezbytné podmínky kvantifikace jakýchkoli reálných procesů“ [5 : 67]. Tyto *nejméně dva kvantifikovatelné faktory* byly však v našem kompetenčním poli nalezeny (faktor časový a faktor rozsahový); je tedy i potenční faktor *SKT₁*, měřitelný a kvantifikovatelný.

Máme-li nyní dosáhnout toho, aby časový a rozsahový faktor se staly *rovnocenné* s potenčním faktorem a byly na sebe navzájem převoditelné, např. sčítatelné, je nasnadě ztotožnit potenční faktor, jehož vnějšími „efekty“ jsou při průběhu duševní reakce reaktivní potence *SKT₁*, *SKT₂*, s faktorem duševně energetickým. To má podle J. L. Fischera [5 : 69] svůj logický důvod v tom, že

a) každá duševní reakce je provázena různými stavy „napětí“, „námahy“, „odporu“ apod., přičemž těmito zážitkovými residui jsou „významové“ sycena také slova, jimiž ona residua vyjadřujeme;

b) kritériem přemáhání tohoto „odporu“ či „napětí“ v průběhu reakce je psychická práce, která však právě tak jako

při dějích fyzikálních není fyzikální realitou, ale veličinou „vysouzenou“, uměle vytvořenou pro názornější popis tohoto duševního děje;

c) psychická práce je mírou velikosti duševní energie, která v průběhu duševní reakce přechází z jednoho objektu na druhý;

d) energetický faktor je rovněž faktorem „vysouzeným“, který se však projevuje nejen psychickou prací, ale stejně tak silovými účinky, a mění podle podmínek okolního prostředí své formy tak, že jsou navzájem převoditelné, neboť energie, jež pozbyla schopnosti „měnit se“, konat práci, není již energií;

e) energie je neoddělitelný atribut (podstatný znak) každé hmoty; podle moderní (relativistické) fyziky představují energie a setrvačná hmota kvantitativně ekvivalentní formy hmoty.

Tim také, jak se zdá, docházíme k reálné odpovědi na závěr J. L. Fischery práce, v němž uvádí: „Pokud jde o náš pojem R_p (čti „reaktivní potence“ — poznámka F. K.), jsme ochotni přiznat, že prozatím ještě není pojmem fyzikálním, z čehož nevyplývá, že by se jím nemohl — v určitých případech — stát“ [5 : 83]. Zdá se, že v případech mentálního zrání člověka tomu tak je.

Nyní můžeme dokonce zavést měrnou jednotku, společnou pro všechny reaktivní potence SKT_i ($i = 1, 2, \dots, n$), která bude mít rozměr duševní energie a zároveň rozměr psychické práce zkoumaného jedince. Nazýváme ji „rep“ a označíme ji „ R_p “ na paměť vpředu uvedených vědeckých prací J. L. Fischera, který sám poprvé v historii sociálních věd termínu „reaktivní potence“ i značky R_p použil [5]. Jeden „rep“ je tedy taková duševní energie člověka, která přejde při jednotkovém reaktivním náboji elementu duševní reakci vzbuzeného mentálního silového horizontu z jedné dané struktury (např. individua) do struktury druhé (např. testu), jejíž reaktivní potenciál bude tímto dějem, který jsme nazvali „konání psychické práce“, vyčerpán (stane se nulovým).

*

Úvahy profesora J. L. Fischera umožní nám pokročit dále i ve formulaci samotného matematického modelu IQR s jedinou spřaženou dvojicí růstově protiklad-

ných elementů, využijeme-li jím do sociální sféry poprvé zavedených pojmů *přiměřenost* a *zaměřenost* intelektuálních reakcí.

Ve své práci o sociálním kvocientu [8] jsem již na s. 79. uvedl, že bezrozměrné hodnoty standardizovaných kompetenčních diferencí

$$\Delta_s = \frac{|SKT - SKS|}{SKS} + 1,$$

které se vyskytují v modelu *sociálního kvocientu*

$$SQR = \Delta_s \cdot \frac{100 \text{ CHVS}_{(ef)}}{\text{CHVT}_{(red)}},$$

jsou obdobou Fischerových *reaktivních kvocientů*

$$\eta = \frac{R_p}{R_n}, \text{ tj. v naší dikci } \eta = \frac{SKT}{SKS},$$

kde $SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2}$, takže $\Delta_s \geq 1$.

Tehdy jsme se ovšem v modelu SQR pohybovali při $\Delta_s \geq 1$ vždy jenom v části kontinua kompetenčních diferencí. To se pro testování *mentálního zrání* zřejmě nehodí. Uvážíme-li, že je $\Delta_s > 1$ pro $SKT > SKS$, neboť pak

$$\Delta_s = \frac{|SKT - SKS|}{SKS} + 1 = \frac{SKT}{SKS} = \eta,$$

a zajímají-li nás při testování inteligence také hodnoty $SKT \leq SKS$, je nasnadě nahradit standardizované kompetenční difference Δ_s reaktivními kvocienty η a modelu *inteligence kvocientu* dát tvar

$$IQR = \eta \cdot \frac{100 \text{ CHVS}_{(ef)}}{\text{CHVT}_{(red)}} = \eta \cdot IQS \quad (1)$$

který je rovněž bezrozměrný, neboť bezrozměrný je i reaktivní kvocient

$$\eta = \frac{SKT}{SKS}, \text{ kde } SKT \geq SKS. \quad (2)$$

Reaktivním kvocientem je vyjádřen *vztah hladin SKT mentální zralosti testovaných jedinců ke standardní (normální) kompetenční hladině SKS mentální zralosti skupiny*, k níž testování jedinci náleží. J. L. Fischer označuje tento „vztah“ jako *přiměřenost* zkoumaných reakcí, přičemž stupeň této přiměřenosti je dán číselnou hodnotou kvocientu η , který budeme proto nazývat *kvocient přiměřenosti*.

V případech normálních, kdy se dílčí hladina mentální zralosti testovaného jedince zcela ztotožňuje s hladinou mentální zralosti skupiny ($SKT = SKS$), je $\eta = 1$, v případech přiměřenějších, kdy je hladina mentální zralosti jedince větší než skupiny ($SKT > SKS$), je $\eta > 1$, v případech méně přiměřených (kdy $SKT < SKS$), je $\eta < 1$ [5 : 72]. Přiměřenost vyjádřená vztahem kompetenční hladiny mentální zralosti SKS celé skupiny k hladině mentální zralosti SKT jedince má tedy charakter přiměřenosti reakcí jedinců ke skupině, čili má charakter *přiměřenosti skupinové*, takže model (1) inteligenčního kvocientu IQR můžeme ve shodě s J. L. Fischerem označit jako *model přiměřený*.

V průběhu jakýchkoliv reálných procesů však existuje, také podle J. L. Fischera, vždy jejich určitá *zaměřenost*, která je neoddělitelným znakem (atributem) procesů vázaných na určitý reálný „substrát“, jímž jsou podloženy. To znamená, že všechny procesy, respektive reakce (např. intelektuální) jsou vyznačeny určitým momentem *zaměřenosti*, který teprve umožňuje rozlišování stupně jejich přiměřenosti. Přiměřenost reakcí je proto neodlučitelná od jejich zaměřenosti [5 : 82]. V našem případě, kdy jde o měření inteligence s použitím inteligenčního testu KVIT, lze zřejmě vyjádřit moment zaměřenosti každé z psychických reakcí poměrem jí bezprostředně odpovídajících reaktivních potencií SKT_1 , SKT_2 , tedy bezrozměrným poměrem

$$\kappa = \frac{SKT_1}{SKT_2},$$

který obdobně ke kvocientu přiměřenosti reakcí η nazýváme *kvocient zaměřenosti* těchto reakcí. Zaměření psychických reakcí má tedy charakter *zaměřenosti individuální*.

Jestliže v původním systému sociálních kompetencí značil poměr reaktivních potencií SKT_1 / SKT_2 duševní výkon při konání psychické práce testovaným jedincem, v transformovaném a procentuálně vyjádřeném systému reaktivní potence SKT_1 , SKT_2 již tento význam nemají; po jejich homogenizaci na faktor duševně energický, vyjádřený v rezech, je kvocient zaměřenosti κ bezrozměrný.

Protože reaktivními potencemi SKT_1 , SKT_2 jsou v transformovaném systému sociálních kompetencí definovány dílčí

hladiny mentální zralosti jedince [8 : 49], zobrazené jeho mentální hladinou

$$SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2},$$

definujeme jako *zaměřenou mentální hladinu* téhož jedince výraz

$$\overrightarrow{SKT} = \text{konst.} \cdot \kappa, \quad (3)$$

$$\text{kde } \kappa = \frac{SKT_1}{SKT_2} \quad (3a)$$

je nově zavedený *kvocient zaměřenosti* příslušné duševní reakce respondenta a konstantu úměrnosti, která má nyní rozměr „rep“, označme ε , čili

$$\overrightarrow{SKT} = \varepsilon \cdot \kappa; \quad (3b)$$

o logický význam konstanty ε a o její adekvátní název se zatím nezajímám.

Je však nutno připomenout, že zaměřená mentální hladina $\overrightarrow{SKT}$ je *skalární veličinou*, nezávislou na směru (cestě), v němž se duševní reakce děje; šipka nad písmeny značí, že jde o sledované „zaměření“ duševního procesu, který v průběhu psychické reakce vždy „směřuje“ k určitému výsledku, tj. ke k určitému cíli „zaměřen“.

Obdobně se jeví účelné definovat ke kvocientu přiměřenosti $\eta = SKT/SKS$ také *kvocient zaměřené přiměřenosti* $\vec{\eta}$ vztahem

$$\vec{\eta} = \frac{\overrightarrow{SKT}}{SKS} = \frac{\text{konst.}}{SKS} \cdot \kappa = \xi \cdot \kappa, \quad (4)$$

jehož bezrozměrná číselná konstanta ξ vyjadřuje stupeň zaměřené přiměřenosti zkoumané psychické reakce. Model inteligenčního kvocientu vystihující zaměřenou přiměřenost intelektuálních reakcí testovaného jedince má pak konečný tvar

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 \text{ CHVS}_{(ef)}}{\text{CHVT}_{(red)}} = \vec{\eta} \text{ IQS}, \quad (5)$$

v němž bezrozměrný kvocient $\vec{\eta}$ je dán výrazem (4), takže číselné hodnoty IQR jsou rovněž bezrozměrné. Model (5) můžeme tedy označit jako *model zaměřené přiměřený*.

Vztahy (3), (3a), (3b) platí pro všechny možné nenulové reaktivní potence, stimulovalé zvoleným testem. V našem testu KVIT známe *potence optimální* (hodnoty v dané situaci „maximální“ a „minimální“), tj. číselně sobě rovné hodnoty $SKT_{1 \text{ max}} = 240 \text{ úspěchů}$ v původní soustavě duševních kompetencí = 22,5 repů,

Tabulka 1: Standardní hodnoty získané testem KVIT při CHVS = 13 let; SKS = 16,50 repů

CHVT	CHVT _{red}	SKT ₁	SKT ₂	$\kappa = \frac{SKT_1}{SKT_2}$	$SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2}$	$\eta = \frac{SKT}{SKS}$	$\overrightarrow{SKT} = \epsilon \cdot \kappa$ = 8,091 κ	$\overrightarrow{\eta} = \xi \cdot \kappa$ = 0,490 κ	$IQS = \frac{100 \text{ CHVS}}{CHVT_{(red)}}$	$IQR = \overrightarrow{\eta} \cdot IQS$	IQ **)
10	10	13,5	19,5	0,692	16,5	1,0	5,599	0,339	130,000	44,1	96
11	11	14,5	18,5	0,784	16,5	1,0	6,343	0,384	118,182	45,4	97
12	12	15,5	17,5	0,886	16,5	1,0	7,169	0,434	108,333	47,0	99
13	13	16,5	16,5	1,000	16,5	1,0	8,091	0,490	100,000	49,0	100
14	14	17,5	15,5	1,129	16,50	1,0	9,135	0,553	93,130	51,5	102
15	14,78	18,28	14,55	1,256	16,42	0,995	10,162	0,615	87,957	54,1	104
16	15,00	18,50	14,02	1,320	16,26	0,985	10,680	0,647	86,667	56,1	105
17	15,00	18,50	13,59	1,361	16,05	0,973	11,012	0,667	86,667	57,8*)	107
18	15,00	18,50	13,37	1,384	15,93	0,966	11,198	0,678	86,667	58,8*)	108
19	15,00	18,50	13,20	1,402	15,85	0,960	11,344	0,687	86,667	59,5*)	109
20	15,00	18,50	13,10	1,412	15,80	0,958	11,424	0,692	86,667	60,0*)	109
21	15,00	18,50	13,05	1,418	15,77	0,956	11,473	0,695	86,667	60,2*)	109
22	15,00	18,50	13,03	1,420	15,76	0,955	11,489	0,696	86,667	60,3*)	109
optim.	—	22,50	10,9	2,064	16,70	1,012	16,70	1,011	—	—	—

*) Hodnoty získané z grafu

**) $IQ = 0,769 \text{ IQR} + 62,313$

$SKT_{2min} = 240 \text{ sec}$ v původní soustavě = $= 10,9 \text{ repů}$. Pak v transformované a zhomogenizované soustavě duševních kompetencí je *optimální kvocient zaměřenosti*

$$\kappa_{\text{optim}} = \frac{22,5}{10,9} = 2,064 \text{ bodů}, \quad (6)$$

přičemž optimální mentální hladina

$$SKT_{\text{optim}} = \frac{22,5 + 10,9}{2} = 16,70 \text{ repů}, \quad (7)$$

a *optimální kvocient přiměřenosti*

$$\eta_{\text{optim}} = \frac{SKT_{\text{optim}}}{SKS} = \frac{16,70}{16,50} = 1,012 \text{ bodů}. \quad (8)$$

neboť z dané standardizace testu KVIT je hodnota SKS známa ($CHVS = 13 \text{ let}$, $SKS = 16,50 \text{ repů}$).

Optimální, tj. maximální / minimální hodnoty hrají v každé teorii velice významnou úlohu, jak na to rovněž J. L. Fischer ve své práci [5 : 76] poukázal. Vychází z Max Planckova principu „minimálního účinku“ a formuluje jej v nejobecnější podobě takto: „všechny skutečnostní procesy probíhají tak, aby jejich dráhy i ostatní měřitelné efekty vykazovaly nejnížší/nejvyšší možné hodnoty. Ale pak — ať už doznáním či nedoznáním — předpokladem tohoto principu je nejen předpoklad, že všechny procesy, resp. reakce, jsou vyznačeny momentem „zaměřenosti“, který teprve umožňuje rozlišování stupně jejich přiměřenosti, nýbrž dokonce předpoklad, že *všechny reakce jsou zaměřeny tak, aby dosahovaly krajně dosažitelného stupně přiměřenosti*“ (podtrhl F. K.), což podle J. L. Fischera znamená, že číselné hodnoty zavedených indikátorů budou v *krajně přiměřených případech* tendovat k „minimu“, event. „maximu“ [5 : 67], tj. k optimu.

V našem případě krajně dosažitelný stupeň přiměřenosti psychických reakcí nabývá číselné hodnoty $\eta_{\text{optim}} = 1,012$, jak patrně ze vztahu (8), zatím co podle vztahu (6) optimální kvocient zaměřenosti $\kappa_{\text{optim}} = 2,064$. Mezi optimální zaměřeností a optimální přiměřeností platí tedy vztah

$$\eta_{\text{optim}} = 0,490 \cdot \kappa_{\text{optim}} \quad (9)$$

Jestliže podle uvedeného „principu minim“ platí, že *všechny psychické reakce* jsou zaměřeny tak, aby dosahovaly uve-

deného krajně dosažitelného stupně přiměřenosti, pak musí pro kvocient zaměřené přiměřenosti $\vec{\eta}$ platit při užití testu KVIT vztah (9) zcela obecně, tedy

$$\vec{\eta} = 0,490 \kappa \quad (10)$$

$$\text{čili} \quad \vec{\eta}_{\text{optim}} = \eta_{\text{optim}}. \quad (11)$$

$$\text{Protože} \quad \eta_{\text{optim}} = \frac{SKT_{\text{optim}}}{SKS},$$

$$\text{a} \quad \vec{\eta}_{\text{optim}} = \frac{\vec{SKT}_{\text{optim}}}{SKS},$$

plyne ze vztahu (11), že také

$$\vec{SKT}_{\text{optim}} = SKT_{\text{optim}}. \quad (12)$$

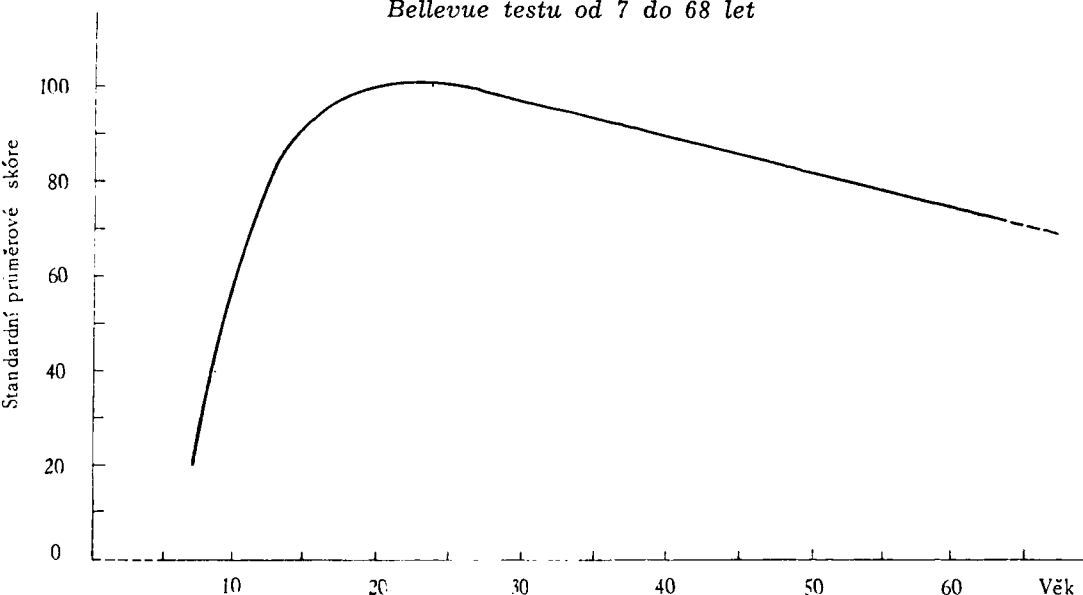
Pak ve výrazu (3b) se vyskytující konstanta ε nabývá v optimální situaci hodnoty

$$\varepsilon = \frac{\vec{SKT}_{\text{optim}}}{\kappa_{\text{optim}}} = \frac{SKT_{\text{optim}}}{\kappa_{\text{optim}}} = \frac{16,70}{2,064} = 8,091 \text{ repů}. \quad (13)$$

Obě *testové konstanty* ε (v repech), ξ (bezrozměrná), vyskytující se ve výrazech (3b), (4) byly tím pro test KVIT za dané standardizace nalezeny. Jejich smysl je třeba spatřovat v okolnosti, že působí v rámci principu „minimálního účinku“ k tomu, aby se číselné vyjádření zaměřených mentálních hladin $\vec{SKT}$ ztotožnilo s číselnou hodnotou SKT mentální hladiny samé až v optimální situaci, zatímco všude jinde je $\vec{SKT} \neq SKT$, a obdobně aby zaměřený kvocient přiměřenosti $\vec{\eta}$ se ztotožnil s kvocientem nezaměřeným η až v situaci optimální, zatímco všude jinde je $\vec{\eta} \neq \eta$. Je to dobře patrné též z údajů obsažených v tabulce č. 1, z níž vyplývá, že skutečně $\eta_{\text{optim}} = 0,490 \kappa_{\text{optim}}$, tj. $1,012 = 0,490 \cdot 2,064$, čili $\vec{\eta}_{\text{optim}} = \eta_{\text{optim}}$; obdobně $\vec{SKT}_{\text{optim}} = SKT_{\text{optim}}$.

Ze zaměřené přiměřeného modelu (5) inteligenčního kvocientu IQR je nyní bezprostředně patrné, že číselné hodnoty IQR se mění s fyzickým věkem testovaných jedinců, ale nikoliv jenom s věkem, nýbrž současně s jejich přiměřeně zaměřeným duševním výkonem, jehož číselným obrazem je kvocient zaměřené přiměřenosti $\vec{\eta}$ duševních reakcí, tj. i psychické práce, kterou jedinec při testování koná. Z tabulky č. 1 je patrné, že jak IQR , tak i převodní rovnici získané IQ roste (v souladu s nejnovějšími zjištěními [20a] : 36]

Obrázek 4: Křivka vývoje a intelektuálních úbytků na kompletní stupnici Wechslerova Bellevue testu od 7 do 68 let

— viz obr. 4) zhruba do 22 let, kdy (jak ještě dodatečně ověřím) nastoupí klesající trend *IQR*, zatímco *SQR* bude ještě růst jako výsledek socializačního procesu jedince v prostředí, jehož vliv dále působí ještě v průběhu dalších zhruba 10 let.

Protože naše nová metoda nepředpokládá již stálou úroveň inteligence v každém věku testovaných osob, ale sleduje mimo jiné i proměnnost *IQR* s věkem, umožňuje spravedlivé srovnání inteligence u osob různého stáří. Je ovšem třeba znovu si uvědomit, že inteligenční kvocient je měřítkem toliko mechanické schopnosti mozku reagovat na testem dané podněty a nemá nic společného s charakterem nebo s morálkou ani s jinými orientacemi, kterých si musíme všimnout při hodnocení osobnosti. Skutečný charakter člověka poznáme především z jeho smyslu pro hodnoty a z jeho motivací při různém jednání. Proto teprve *komplexní testování sociální zralosti člověka*, kterým tyto hodnoty a motivy v daném společenském prostředí ověříme, poskytne možnost dokonalejšího poznání osobnosti.

Literatura

[1] Amtauer, R.: T-S-I, *Test struktury inteligence*. Z německého originálu: I-S-T, *Intelligenz — Struktur — Test*, Frankfurt/a. M. 1955, 2. vydání. Psychodiagnostické a didaktické testy, n. p. Bratislava, 1968.

[2] Ballard, P. B.: *Group Tests of Intelligence*. University of London Press, Ltd. 1930.

[3] Mc Candless, Boyd R.: *Children and Adolescents. Behavior and Development*. Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York 1961.

[4] Doll, E. A.: *The Measurement of Social Competence. A Manual for the Vineland Social Maturity Scale*. Educational Test Bureau, Minneapolis 1953.

[5] Fischer, J. L.: *Filosofické studie*. Ústav odborného školství, Praha 1968.

[6] HAWIK (*Hamburger — Wechsler — Intelligenztest für Kinder*), HAWIE (*Hamburger — Wechsler — Intelligenztest für Erwachsene*), Verlag Hans Huber, Bern—Stuttgart 1963, 3. vydání.

[7] Jurčo, M.: *Pracovní čas a pracovní tempo v didaktických testech*. Jednotná škola, časopis pre otázky pedagogickej teórie, praxe a psychológie, XXI, (1969).

[8] Kahuda, F.: *Kvocient sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka (Příspěvek k sociologii osobnosti)*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, I, Universita Karlova, Praha 1969, s. 35 až 130.

[9] Kapalín, V., Kotásková, J., Prokopec, M.: *Tělesný a duševní vývoj současné generace našich dětí*, Academia, Praha 1969.

[10] Marx, K.: *Bida filosofie*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1948.

[11] Meili, R.: *Manuel du diagnostic psychologique*. Presses universitaires de France, Paris 1964 (Adaptace 4. německého vydání *Lehrbuch der psychologischen Diagnostik*. Verlag Hans Hubert, Bern u. Stuttgart 1937).

- [12] Piéron, H.: *Le développement mental et l'intelligence*. Librairie Félix Alcant, Paris 1929.
- [13] Pietrasinski, Zb.: *Psychologie správného myšlení*. Nakladatelství Orbis, Praha 1969.
- [14] Rashevsky, N.: *Imitative Behavior and Distribution of Status*. In: *Mathematical Thinking in the Social Sciences*, ed. P. F. Lazarsfeld, 2nd rev. edit. Glencoe, The Free Press 1955, s. 67—87.
- [15] Riesman, D.: *Osamělý dav*. Mladá fronta, Praha 1968.
- [16] Richardson, C. A.: *The Simplex Group Intelligence Scale*. G. C. Harrap & Co., London 1922.
- [17] Tramer, M.: *Reifung und Formung von Persönlichkeitsforschung*. Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach—Zürich und Stuttgart 1965.
- [18] Tyler, Leona E.: *Tests and Measurements*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1963.
- [19] Váňa, J.: *Měření inteligence. Praxe a teorie*. Bakulův ústav, Praha 1933.
- [20] Wechsler, D.: a) *La mesure de l'intelligence de l'adulte*. Presses universitaires de France, Paris 1956. b) *The Measurement and Appraisal of Adult Intelligence*. Baltimore 1958, 4. vydání.

Резюме

František Kačuda: Границы квантитативного метода и категории познания

Автор исходит из двух выдающихся работ чешского философа и социолога Л. Фишера — «Границы квантитативного метода», 1958 и «О категориях», 1960 — чтобы указать значение и глубину идей Фишера при применении его выводов к своему методу установления социального квоциента SQR. С этой целью автор применяет модель социального квоциента SQR для тестирования умственной зрелости человека, т.е. он упрощает модель SQR к модели IQR, описывающей только поле умственного развития по отношению к умственному развитию, разрозненному в зависимости от возраста, соответствующей социальной группы. К фактору объема (достигнутые успехи), применяемому до сих пор при тестах интеллигенции, имеющей тенденцию монотонно возрастать до 16 лет в зависимости от возраста, он обнаруживает в зависимости от возраста переменный фактор времени (готовность, темпы реакции) имеющий монотонно снижающийся тренд и после возраста 16 лет; их количественно равновесное состояние создаст новую категорию компетенционного умственного поля, которую автор называет результатом квоциентом интеллигенции IQR. Посредством теста КВИТ, (Кагуда-Ваня-Интеллигенция-Тест), образец А 68, изданным пока только для нужд дальнейших экспериментов Институтом социального исследования и консультаций по воспитанию при Педагогическом факультете Карлова университета в Праге, автор доказал существование кривой реактивного темпа, снижающейся монотонно в зависимости от воз-

раста лиц, заполняющих тесты. При применении теста КВИТ составляет разница по времени между 10- и 16-летними учащимися в среднем 25 минут.

Так как к обсуждаемому переменному фактору «реактивная потенция», примененному автором уже при дедукции модели SQR и образуемому опорную систему человеческой психики, были обнаружены в умственном поле качественно разрозненных реактивных потенций два переменные фактора (фактор времени и объема), отношение которых к фактору потенции можно установить и квантифицировать, является в соответствии с выводами Фишера и фактор потенции SKT_i (i = 1, 2, ... n) измеримым и способным квантификации. Чтобы все эти три фактора были равнозначны и подавались способности перевода, автор приводит постулаты, почему возможно отождествлять фактор потенции с фактором умственно энергетическим. Затем автор определяет измерительную единицу, общую для всех реактивных потенций SKT имеющую размер умственной энергии и одновременно размер умственного труда исследуемого лица. Он называет ее «реп» и обозначает Rp в честь Фишера и в память его научных трудов. Фишер в первый раз в истории социальных наук пользовался термином реактивная потенция и знаком Rp.

В заключении автор формулирует математическую модель IQR с единственной парой противоположных по росту элементов (факторов SKT₁, SKT₂) умственного поля, пользуясь понятиями «соразмерность и направленность» интеллектуальных реакций («*príměrenost a zaměřenost*»), Фишером введенными в первый раз в социальную сферу. Модель имеет форму

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 \text{ CHVS (ef)}}{\text{CHVT (red)}} = \vec{\eta} \cdot IQS,$$

в которой безразмерный квоциент направленной соразмерности умственных реакций $\vec{\eta}$ имеет для теста КВИТ форму $\vec{\eta} = 0,490 \times$ где квоциент направленности $\times = \frac{SKT_1}{SKT_2}$ является численным образом направленного умственного поступка лица, заполняющего тест. Из модели видно, что численные значения IQR (и численные значения IQ, полученные на основе уравнения), изменяются с физическим возрастом лиц, заполняющих тесты, но не только с возрастом, но одновременно и с их адекватно направленным умственным поступком. Численные результаты, при помощи которых автор объясняет применение своей модели умственного развития человека, приводит в таблице стандартных величин, полученных на основе теста КВИТ.

Summary

František Kačuda: Limits of the Quantitative Method and the Category of Knowledge

The author proceeds from two most outstanding works by the Czech philosopher and sociologist J. L. Fischer, *Meze kvantitativní metody* (The Limits of the Quantitative Method), 1958, and *O kategoriích* (On the

Categories), 1960, with the aim to demonstrate, in applying Fischer's conclusions to his own method of establishing the social quotient *SQR*, the significance, depth and range of Fischer's ideas. For this purpose, he applies the model of the social quotient *SQR* to testing the mental maturity of man, i.e. he simplifies the model *SQR* to the model *IQR* describing only the area of the individual's mental maturing in relation to the mental maturing, differentiated as to age, of the social group to which he belongs. In addition to the *factor of the range* (successes achieved) hitherto currently used for testing intelligence, with a trend monotonously increasing up to the age of 16 years, he has discovered a *time factor* (readiness, reaction rate) with a trend monotonously decreasing even above the age of 16 years; their quantitative balance (knot) brings into existence a new category of the competent mental field denoted by the author as the resultant intelligence quotient *IQR*. The author proved the existence of an S-shaped curve of the reaction rate, falling monotonously with the age of the tested individuals, with the aid of the *KVIT* test (that is, *Kahuda-Váňa Intelligence Test*), sample A 68, worked out for the purposes of a new method of testing intelligence and published, until further notice, only for the use of further experimentation by the Institute of the Social Research of Youth and Educational Guidance, Pedagogical Faculty of the Charles University, Prague. In applying the *KVIT* test, the average time difference between the tested 10 year-old and 16 year-old pupils is 25 minutes.

Since, besides the discussed variable factor "reaction potency" (which has already been used by the author in deducing the model *SQR* and which represents the most effective system of the human mind even in the model *IQR*), other two variable factors (the factor of time and the factor of range) have been discovered in the mental field of qualitatively differentiated reaction potencies which are in an ascertainable relation to the *potency factor* and can be quantified, also the *potency factor* SKT_i ($i = 1, 2, \dots, n$) is, in harmony with J. L. Fischer's conclusions,

measurable and quantifiable. In order to make all these three factors *equivalent* and reducible to each other, the author brings forward postulates assuming that the *potency factor should obviously be identified with the mentally energetic factor*. He then also defines the *measurement unit* common to all the reaction potencies *SKT* which has the dimension of *mental energy* and simultaneously also the dimension of *psychical work* performed by the individual under examination. He calls it "rep" and designates it "Rp", to the honour of the personality of J. L. Fischer and to the memory of his scientific works, since it was J. L. Fischer who was the first in the history of social sciences to use the term "reactive potency" as well as the designation "Rp".

In concluding, the author formulates the mathematical model *IQR* with only one connected pair of elements of the mental field, contradictory in growth (the factors SKT_1 , SKT_2), applying the terms "adequacy" and "orientation" of the intellectual reactions, introduced by J. L. Fischer for the first time into the social sphere. The form of the model is the following:

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 \text{ CHVS}_{(et)}}{\text{CHVT}_{(red)}} = \vec{\eta} \cdot IQS.$$

Here the dimensionless *quotient of the orientated adequacy* of the mental reactions $\vec{\eta}$ for the *KVIT* test has the form

$$\vec{\eta} = 0,490 \cdot x,$$

where the *quotient of orientation* $x = \frac{SKT_1}{SKT_2}$ is the numerical image of the tested individual's orientated mental performance. From the model it is evident that the numerical values *IQR* (as well as the numerical values *IQ* obtained by a transfer equation) *change* with the physical age of the individuals under examination — not only with age, however, but simultaneously also with their adequately orientated mental performance. The numerical results illustrating the application of the author's model of the mental maturity of man are presented in the table of the standard values obtained by the *KVIT* test.

Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací (modelu D. O. S. A.)

ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

DALIBOR HOLDA

Ústav sociálních výzkumů mládeže a výchovného poradenství, Praha

Prvním a prvořadým záměrem výzkumu hodnotových orientací je získání obrazu společnosti z hlediska nejvýznamnějších a preferovaných hodnot, z hlediska jejich saturace, šancí a aspirací, které se na ně váží. Model D.O.S.A. je instrumentální složkou tohoto záměru. V této funkci je uveden a informativně popsán již dříve uveřejněnou statí I. Fišery a J. Vláčila: *Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A.* (Nepokládáme za nezbytné opakovat výchozí teoretické a metodologické teze výzkumu, rozvedené ve zmíněném článku, i když v následujícím kontextu nabývají poněkud odlišných funkcí.)

Druhým, ale ne druhořadým záměrem výzkumu hodnotových orientací je výzkoušení a ověření globálních i specifických, metodologických i technických směrů, postupů a operací. Jinak řečeno, verifikace a další rozpracování modelu D.O.S.A. V tomto aspektu nabývá na významu logické koncipování výzkumu jako celku i jeho jednotlivých etap, hledání technických variant pro šetření v terénu i pro zpracování výsledků, empirické ověřování a modifikace postupů a sledování zpětných vazeb. Souvisí to:

- a) s řešením otázky adekvátnosti zvolených postupů vzhledem k výchozím tezím a hypotézám a se zajištěním vnitřní metodologické konzistence výzkumu;
- b) s problémy míry validního odrazu skutečnosti v pojmových kategoriích a s obtížemi validního zjišťování postojů;
- c) se zajištěním ekvivalence při rozhodování o použití alternativních a náhradních technik v případě praktických a organizačních překážek.

„Problematičnost“ problémů je úměrná komplikovanosti předmětu výzkumu. Čtyřdimenzionálně pojatá komplexní hodnotová orientace je pojmovou i metodologickou křížovatkou, do níž ústí rozhodně více než čtyři proudy přístupů, definicí a interpretací. A jedním z nejobtížnějších úkolů

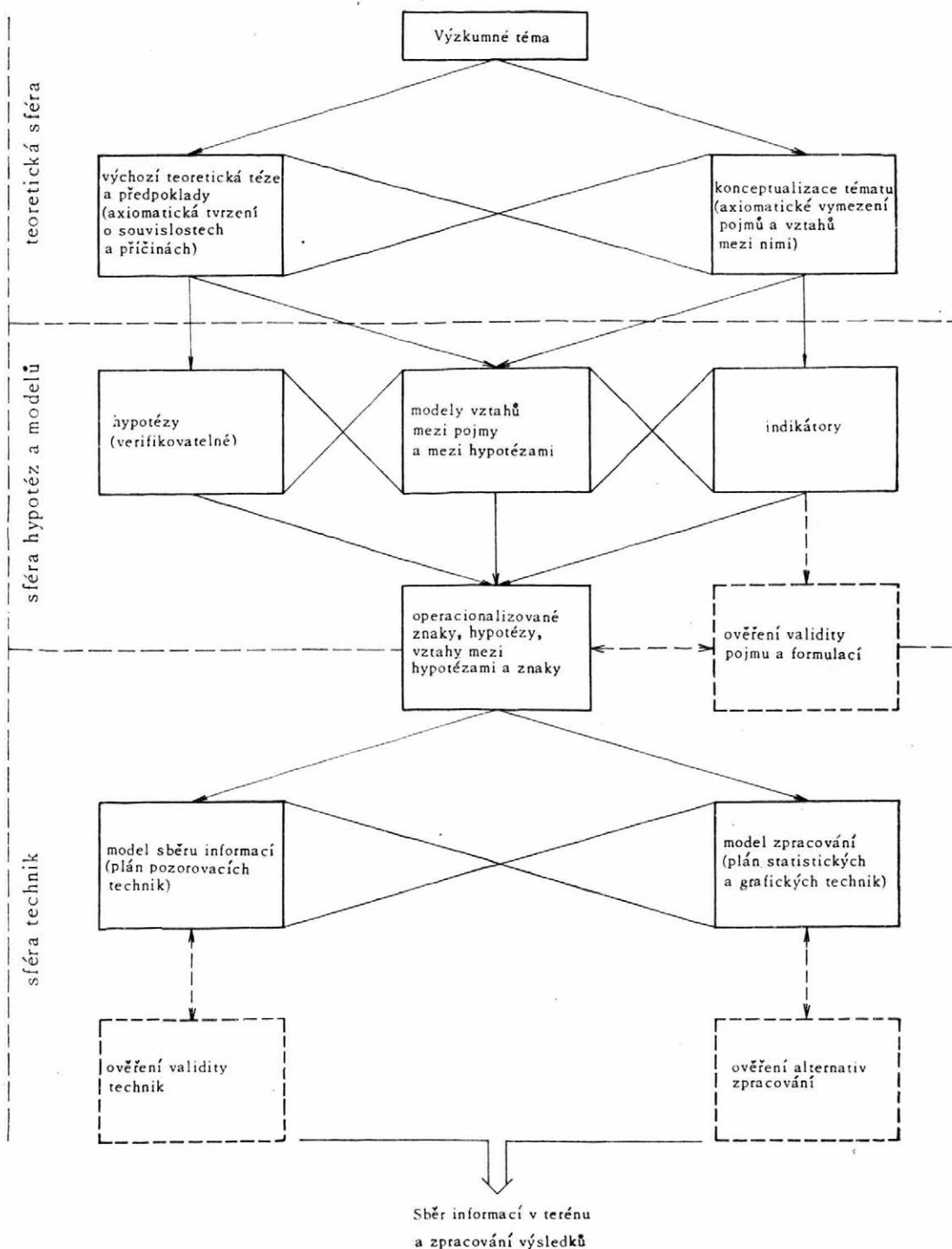
je nalezení spojníc mezi sociologickou úrovní, která je pro nás dominantní, ale neizolovatelná, a úrovní sociálně psychologickou (event. obecně psychologickou), která představuje motivační zázemí a kontextuální proměnnou a někde i validizační kritérium.

I. Metodologie přípravné fáze výzkumu

Metodologické problémy celého výzkumu a také všechny apriorně zjistitelné realizační obtíže se koncentrují v přípravné fázi. Tato fáze je v podstatě řadou rozhodovacích procesů. Jejich složitost a závažnost je tím větší, čím úplnější a zároveň obecnější obraz skutečnosti chceme získat. Tento pozitivní dialektický požadavek implikuje své vlastní meze. Při necitlivém současném zesilování obou nároků může dojít k předimenzování vnitřní tenze tématu a k rozpadu výzkumného záměru.

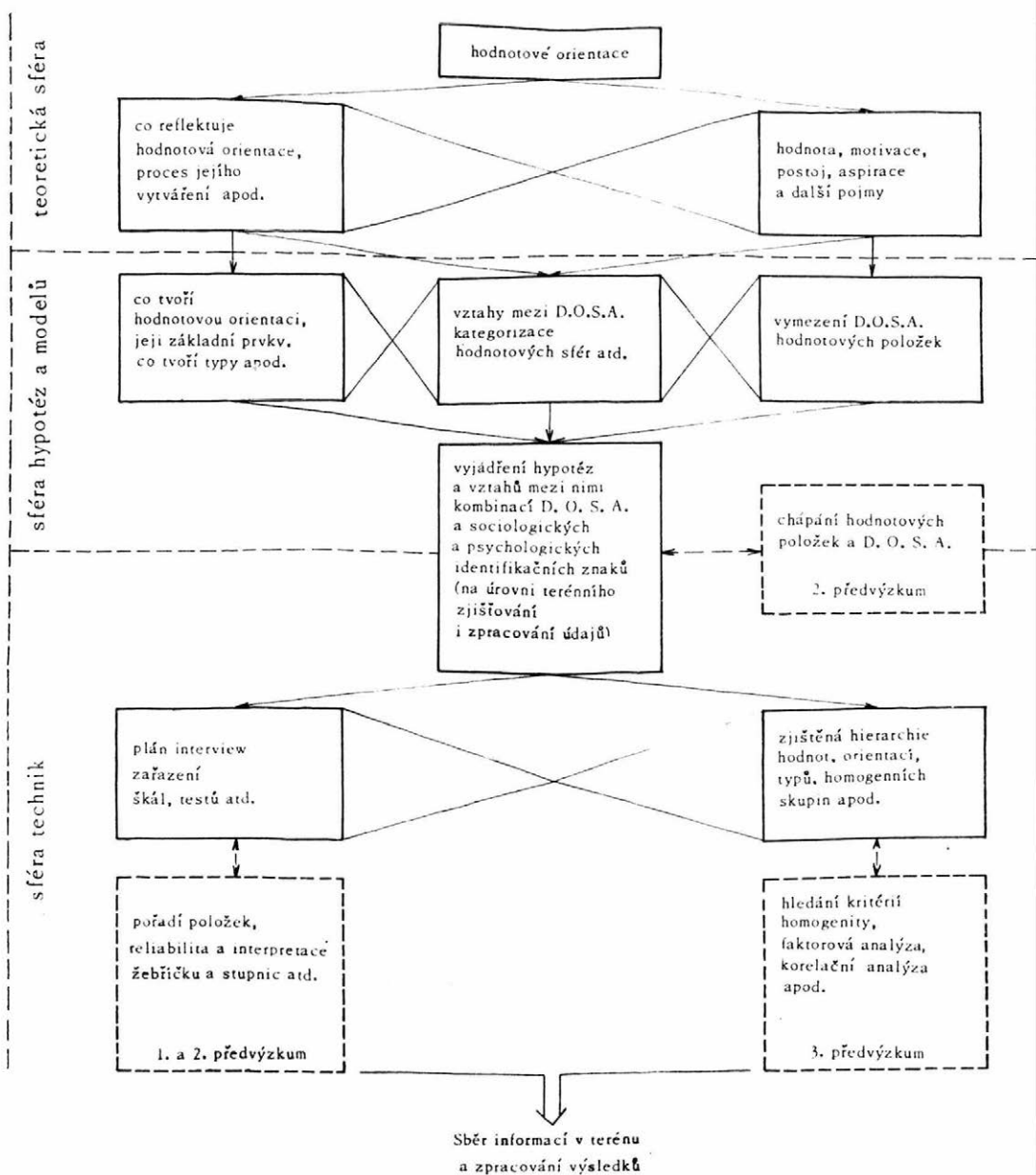
Právě tomuto nebezpečí jsme se snažili vyhnout při koncipování výzkumu hodnotových orientací. Soubor stránek skutečností a situací, který zkoumáme jako „svět hodnot“, implikující možnosti orientací a postojů příznačných pro jedince jak v jejich roli osobnosti, tak v roli členů sociálních skupin, je souborem širokým a rozmanitým v logickém i psychologickém smyslu. Je totalitní a zároveň mnohdimenzionální skutečností. Tato charakteristika je však jeho sociologickou a sociálně psychologickou přirozeností a nelze ji tedy eliminovat. Důsledná formalizace tématu by sice umožnila daleko snažší a reliabilnější aplikace technických postupů, ale přetrhala by spojnice s komplexnějším sociologickým přístupem ke skutečnosti. Proto jsme zvolili cestu dílčího a postupného pronikání do tématu, cestu řady předvýzkumů, permanentních teoretických a empirických verifikací; cestu, která by přitom umožňovala zachovat logickou konzistenci operací a postupů. Její první a samozřejmě ne zcela úplnou reflexí je přípravná fáze.

1. Logické schéma :

Obr. 1

2. Meritorní schéma:

Obr. 2

Logické a meritorní schéma přípravné fáze
 Přípravnou fázi tvoří teoretický a metodologický projekt výzkumu a ověřovací a validizační předvýzkumy. Stručnou informaci o stavbě projektu a orientaci v jeho náplni poskytnou následující schémata. Obě znázorňují tentýž postup rozhodovacích procesů v rámci přípravné fáze. „Logické schéma“ z hlediska metodologických požadavků na logickou úplnost a konzistent-

nost postupů, „meritorní schéma“ z hlediska splnění a obsahového naplnění požadavků logického schématu. Vzájemná vazba mezi oběma zobrazeními je tedy zároveň i kontrolní. Verbálně vyjádřené body schémat jsou uzlovými momenty rozhodovacího procesu, spojnice představují cesty a směry analýz. (Viz obr. 1 a obr. 2.)

II. Problémy redukce a operacionalizace

Existují reverzibilní problémy, promítající se nejen do průřezu přípravné fáze, ale do celého výzkumu. Zmíníme se jen o nejdůležitějším. O problému, který je počátečním metodologickým požadavkem a počáteční přítěží výzkumu, který však najde svůj odraz ve všech koncovkách výzkumu. Je to tematická, logická a technická redukce. Při omezených možnostech empirického zkoumání je nutná a účelná. Z hlediska teoretické úplnosti a preciznosti se však vždycky jeví jako nežádoucí. Představuje sérii metaproblémů, které se nicméně promítají do operacionalizace.

Všechny nosné pojmy tohoto výzkumu (hodnota, motivační hodnota, aspirace, hodnotová orientace, typ hodnotové orientace atd.) jsou zobecněnými stránkami či vlastnostmi skutečnosti. Při zkoumání verbálních postojů musí být suplovány termíny, z nichž každý sám o sobě představuje celou množinu významů. Jejich přiřaditelnost k té které vlastnosti skutečnosti je do značné míry dána tradicí vysvětlování pojmů. Souvisí však také s individuálními psychickými předpoklady komunikanta (respondenta) a s jeho informovaností a zkušeností. Vyplývá z toho nutnost dvojí významové redukce pojmů: teoreticko-logické a psychologicko-empirické. První byla provedena pomocí srovnávací analýzy různých teoretických studií hodnot a vyústila v „slovník hlavních pojmů výzkumu“ a v hypotetické vymezení vztahů mezi pojmy. Druhá se týká zejména verbální formulace tzv. hodnotových položek a vymezení jejich empirického obsahu, tj. pravděpodobného způsobu chápání a interpretace položek respondenty. Byla provedena jednak srovnávací analýzou referenčních výzkumů, jednak vlastními předvýzkumy. Uvedeme jen hlavní body koncepce a výsledků příslušného předvýzkumu, jehož hlavním cílem bylo zjistit, jaký obsah lidé přisuzují „hodnotovým položkám“, ověřit obsahové hypotézy a hypotézy o srovnatelnosti jejich chápání a konečně navrhnout redukční a formulační úpravy položek.

Výchozím pojmem předvýzkumu je „hodnotová položka“. Obecně je to symbolicky vyjádřený element životní situace člověka, který odpovídá určitým potřebám nebo jejich možnostem a který může být

cílem i interpretačním kritériem jednání (podrobněji viz zmíněný článek I. Fišery a J. Vlášila). Na počátku předvýzkumu představovaly konkrétní hodnotové položky seznam 63 předmětů, situací nebo kvalit, které má respondent hodnotit a k nimž má zaujímat postoje (seznam viz v témže článku).

Výchozí předpoklad předvýzkumu tvoří logické zjištění, že náplň všech položek je sice subjektivně modifikovatelná, položky se však liší větší nebo menší mírou pravděpodobnosti jejího stejného nebo alespoň srovnatelného chápání respondenty. Pravděpodobnost roste tam, kde se vyskytuje pojem označující nebo navazující na ustálenou normu chování nebo kulturní vzor. Snižuje se při větší variabilitě vzorů, při výrazné determinaci individuálně psychologickými činiteli a při časové, místní nebo sociální lokalizaci chápání. Srovnatelnost nelze předpokládat, pokud není pravděpodobné, že vzor je všeobecně znám a norma institucionalizována, nebo tam, kde chápání pojmu je příliš ovlivněno individuálními zážitky. Takto pojmaná srovnatelnost souvisí s psychologickou a společenskou stabilitou pojmu a s možností jeho operacionální objektivizace. Odráží se i ve znakové struktuře pojmů a ve vzájemné závislosti položek (analýza této stránky poslouží při interpretaci konečných výsledků výzkumu).

Z tohoto předpokladu je odvozeno dělení pojmů, vyskytujících se v položkách, do tří skupin podle míry srovnatelnosti jejich chápání. První skupina obsahuje relativně nejvíce srovnatelné pojmy, většinou materiální či spotřební hodnoty (auto, domek, chata, peníze apod.) nebo tradiční skutečnosti s ustáleným slovním vyjádřením (válka, stát, pracující žena apod.). Třetí skupinu tvoří naproti tomu pojmy, u nichž lze předpokládat maximálně diferencované chápání. Jde buď o vyjádření pocitu nebo citu (fyzická zdatnost, vzrušující život, láska, přátelství apod.), o neurčitou kvantifikaci kvality (dobrý, slušný, dostatečný, nějaký, vyhovující apod.) nebo o sloveso se subjektivně modifikovatelným významem (věřit, poznávat, budovat). Do prostřední „částečně srovnatelné“ skupiny byly zařazeny pojmy, v jejichž vnitřní struktuře lze najít několik málo znaků, na něž se bude pravděpodobně koncentrovat pozornost či představivost respondentů. Jde o ne zcela

tradiční, částečně vžitě skutečnosti a normy (např. moderně vybavená domácnost, demokratický stát, kulturní vyžití, všeobecné vzdělání apod.) a o pomocné termíny, jako je „mít“, „mít možnost“, „mít vliv“, jejichž význam se mění v uzavřeném prostoru položky s ohledem na navazující pojmy.

Podle stejného principu jako pojmy byly aproximativně roztrženy i celé položky. Náplň a hranice takto vzniklých tříd je výchozí pracovní hypotézou předvýzkumu. Pro její ověření bylo vybráno k empirickému zkoumání 25 hodnotových položek, z nichž většina spadá do hypotetické „střední třídy“ a část do třetí, nejméně srovnatelné skupiny. U položek „s částečně srovnatelným chápáním“ byly stanoveny a ověřovány i obsahové hypotézy. Použitá technika polostandardizovaného interview pracovala s kombinacemi přímých a nepřímých dotazů, někde doplněných výčtem znaků pojmu, předkládaným k souhlasu či nesouhlasu respondentům. Odpovědi byly verbálně analyzovány po stránce obsahové i formální a položky byly vzájemně srovnávány.

Analýza zkoumaných hodnotových položek obsahuje tyto body:

1. zjištění míry schopnosti a ochoty respondenta vyjádřit verbálně svou představu o položce nebo pojmu;
2. kategorizace obsahu položky, srovnání předpokládaného a zjištěného obsahu a navržení alternativních formulací položky;
3. zjištění obsahových souvislostí s jinými položkami;
4. zjištění míry obecnosti – konkrétnosti a myšlenkové bohatosti a konzistence respondentovy představy o položce;
5. rekonstrukce pravděpodobných modifikací zjišťovacích otázek respondenty v důsledku jejich přehlédnutí některého výrazu pro obtížnost otázky, přílišnou obecnost pojmu, jeho emocionální působení, vyvoláváním sociální desiderability apod.
6. homogenita chápání položky u různých sociálních skupin (kritéria: věk, pohlaví, vzdělání, povolání, typ bydliště) a u inteligenčních skupin (třídění podle testu „schopnosti logického porozumění“).

Ze srovnání výsledků analýzy jednotlivých položek byl vyvozen také návrh na vypuštění, sloučení a přeformulování hodnotových položek. Návrh přihlíží ke třem teoreticko-technickým požadavkům:

- a) směřovat ke snížení počtu položek bez podstatného zúžení náplně původního seznamu,
- b) zajistit, aby se položky navzájem minimálně obsahově překrývaly (pro umožnění statistického zpracování a jednoznačné interpretace výsledků výzkumu),
- c) upravit formulace položek s ohledem na způsoby vyjadřování respondentů.

Redukční analýza položek byla a bude doplněna ještě dalšími operacemi a postupy souvisejícími s hodnocením „důležitosti“ položek (jsou naznačeny nebo popsány ve třetí kapitole).

Problémy redukce se výrazně promítají také do procesu volby identifikačních znaků a do operacionalizace hypotéz.

Při stanovení identifikačních znaků bylo přihlíženo zejména k těmto skutečnostem: – Vzhledem k převaze sociologické dimenze tohoto výzkumu jsou sociologické znaky primárními a také nejčetnějšími znaky. (Neuvádíme jejich seznam a interpretaci, protože přesahuje rámec tohoto článku). Při značné šíři a variabilitě společenského kontextu hodnot by však precizní šetření vyžadovalo příliš obsáhlý výčet znaků, pro náš výzkum neúnosný. Přijatá varianta výběru znaků se soustřeďuje na zajištění verifikace hypotéz výzkumu a částečně na umožnění rozvíjení nových interpretačních kritérií, impulsů pro navazující etapy výzkumu životního stylu. – Sociologicky diferencujícími faktory hodnotové orientace jsou i velmi složité, kombinované znaky, např. status, rodinné prostředí apod., které by vyžadovaly rozsáhlá samostatná šetření. Byly proto nahrazeny zástupnými redukovanými znaky, které jsou funkční pro náš výzkum, ale nečiní si nároky na obecnou platnost.

– Charakter tématu výzkumu nedovoluje opomenout psychologické dimenze prostředí. To však vyžaduje zjišťování mnoha psychologických proměnných. Výsledkem redukce tohoto požadavku je zařazení několika testů (na míru sociální desiderability, sílu superega, míru emocionální stability, kognitivní porozumění, extroverzi

a introverzi, radikalismus a konzervatismus).

Operacionalizace hypotéz představuje velký komplex problémů. Naznačíme pouze některé, tak jak vyplynuly ze tří typů hypotéz, formulovaných a operacionalizovaných v našem výzkumu:

— Především je to otázka hypotéz zatím neverifikovatelných, které nicméně vstupují do výzkumu v podobě základních tezí, axiomatických tvrzení, teoretických vymezení pojmů apod. Naší snahou bylo unifikovat je a podepřít je teoretickým zdůvodněním nebo referencí na cizí výzkumy.

— Dále jde o problém úplnosti verifikace některých hypotéz obecnějšího charakteru. V empirickém výzkumu lze testovat pouze tzv. existenční hypotézy, tj. časově a místně lokalizovaná tvrzení. I když si uvědomujeme, že sociologickou komplexnost nelze zcela nahradit pluralitou osob a že naše identifikační znaky nepředstavují úplný komplex kontextuálních proměnných, volíme jako optimální pro tento výzkum statistickou proceduru, které se běžně používá k překlenutí problému ekologické reprezentativnosti a která umožňuje hypotetické sociální strukturování populace a může v určité etapě sociologického zkoumání substituovat reálnou existenci společenských skupin. Latentní proměnné hodnocení a postojů, které mají zejména motivační charakter a pravděpodobně indikují reálnou strukturu, chceme zkoumat jinými metodami, např. hloubkovými rozhovory, po ukončení tohoto extenzivního šetření. Kombinace různých, postupně realizovaných přístupů ke zkoumání hodnotové orientace zajistí maximální možnou míru obecnosti a minimální ztrátu na hloubce i rozsahu tématu.

— Proces operacionalizace většiny našich hypotéz je vícestupňový. Každý stupeň je spojen s rozhodováním o směru zjišťování, o výběru znaků, operací pro sběr údajů a jejich zpracování. Systém těchto redukcí se řídí také možnostmi nástrojů terénního zkoumání, možnostmi vedení interview, škálování, technik statistického popisu a analýz. (Komplex těchto otázek je obsahem následující kapitoly.)

Problém redukce, i když v poněkud jiné rovině, jsme řešili i při hledání způsobu výběru souboru respondentů pro naše šetření. Kromě charakteru statistické proce-

dury a rozsahu i struktury populace bylo nutno vzít v úvahu požadavky na interpretaci a technicko-ekonomická omezení. Proto jsme upustili od oblastního proporcionálního výběru, který jako zlepšený prostý náhodný výběr by vyhovoval nejlépe, ale narážel na praktické obtíže získání opory výběru. Kvótní výběr, který bude pravděpodobně použit, je méně adekvátní typu našeho výzkumu, ale bude realizovatelnějším postupem, navíc vyzkoušeným v Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV.

III. Techniky sběru a zpracování informací

Empirické zkoumání hodnot a hodnotových orientací bylo dosud především doménou psychologie. Sociologický pohled do jisté míry přináší jednak marketingové techniky, jednak aplikace psychologických postupů na větší populace. První přístup poskytuje sice standardizované postupy, omezené však na úzký a specifický okruh hodnot. Druhý přístup postrádá aspekt integrity jedince a sociálního prostředí. *Přehled technik používaných ke zjišťování hodnotové orientace*, který byl vypracován v rámci přípravné fáze našeho výzkumu, ukazuje, že většina používaných postupů — ať jde o analýzu statistik cestovních kanceláří, zábavních podniků, knihoven apod., nebo o pozorování chování mládeže ve školách a v internátech nebo o celé případové studie — se vyznačuje výrazným zúžením informační sféry a absencí sociologického hlediska. Analýzy deníků, dopisů, žádostí, literárních prací a autobiografií, které umožňují značně široký i hluboký záběr hodnot, jsou nereprezentativní a netypické.

Zvolili jsme vyprovokované zkoumání pomocí standardizovaného interview a rozhodli jsme se zjišťovat orientaci k předem vymezeným hodnotám. Tento přístup umožňuje regulaci šířky a hloubky zkoumání a reprezentativnosti výběru populace. Z dříve používaných postupů se nejvíce blíží verbálnímu „katalogům“ hodnot nebo situací. Katalogy však sloužily pouze jako pomůcka k volbě, k výběru hodnot. Neumožňovaly kvalitativní diferenciaci postojů k hodnocené skutečnosti. Model D.O.S.A. zkoumá čtyři typy postojů, čtyři aspekty každé hodnoty. Každý aspekt má určitý prostor kvantifikace, daný žebříkem nebo stupnicí. Spojení kvalitativní-

ho a kvantitativního přístupu v reprezentativním šetření je sociologicky adekvátní, i když implikuje některé technické obtíže.

V zásadě jde o otázku validity přímého zjišťování verbálních postojů, která se rozpadá do řady dílčích problémů. Validizace pomocí pozorování chování v situacích navazujících na zjišťované postoje ke zjišťovaným hodnotám je u tématicky a populačně extenzivního šetření neproveditelná. Navíc nelze předpokládat adekvátní volbu situace a eliminaci časového faktoru. Proto nezbývá než omezit se na verbální stránku postojů a snažit se zajistit jejich maximální relevantnost. Běžné záruky, jako je nesugestivní stavba interview, nesugestivní tazatel, slib anonymity apod., čelí pouze úmyslné, respondentem uvědomované neupřímnosti. V našem případě přichází však v úvahu i značná pravděpodobnost bezděčných zkreslení postojů v důsledku nepochopení termínu, nepochopení předpisu jak manipulovat s položkou v rámci stupnice, v důsledku psychologické projekce, touhy jevit se v sociálně lepším světle apod. Tyto vlivy se snažíme eliminovat jednak výše popsanou empirickou verifikací použitých termínů a formulací, jednak baterií psychologických testů, které mají v tomto kontextu kontrolní úlohu (zejména zjišťování schopnosti logického porozumění a skóre lži) a jednak ověřováním a validizováním žebříku a stupnic.

Všechny tyto problémy souvisí zároveň s vysokou standardizací technických postupů a operací. Požadavek standardizace vyplývá z nároků statistických technik zpracování informací. Nebezpečí, že vymezený prostor odpovědí představuje nepřiměřenou redukci skutečnosti nebo že se s hledanou skutečností překrývá jen částečně, nepřichází v úvahu pouze u seznamu hodnotových položek (kde je záměrně odstraňováno psychologickými testy a korekcemi podle výsledků předvýzkumu chápání obsahu položek), ale také a hlavně při konstrukci žebříků důležitosti a stupnic očekávání, spokojenosti a aspirací do budoucna.

Konstrukce žebříku a stupnic

Pro zjišťování míry důležitosti hodnotových položek byl původně zvolen systém jejich umísťování na jednostranném žebříčku proto, že nelze předpokládat záporné

hodnocení položek, (záměrný výběr pouze „kladných“ položek vyplývá z teoretické koncepce výzkumu – viz výše citovaný článek), že žebřík umožňuje dostatečně jemnou diferenciaci postojů a jejich kvantifikaci a že je názornou a jednoduchou pomůckou. Dosud provedené předvýzkumy tyto důvody potvrdily. Nedořešeným problémem zůstává stanovení dostatečného počtu stupňů žebříku, který by odpovídal respondentově průměrné a přirozené schopnosti diferenciaci a současně zajišťoval stejný a jednoznačně interpretovatelný způsob manipulace s jednotlivými položkami na žebříku. To souvisí také se stabilizací vertikální polohy žebříku, se standardizací vzdáleností mezi jednotlivými stupni, s interpretací krajních stupňů, středního stupně apod. Část těchto problémů byla zkoumána v dosavadních předvýzkumech, zbývající budou ještě ověřeny. Uvedeme jen některé prozatímní výsledky:

Apriorně byl vymezen a použit deseti-stupňový žebřík. Jeho reliabilita byla zjišťována dvojím způsobem:

1. srovnáním výsledků dvou předvýzkumů se srovnatelné vybranými vzorky populace. Protože nebylo možno provést šetření dostatečně reprezentativní a postihnout vliv časového faktoru, nelze vyvozovat exaktní a obecné závěry. Přesto pokus splnil svůj účel. Výsledky srovnání signalizují spíš závislost stability měření na typu hodnotových položek než na nástroji zjišťování. V průměru nejstabilnější výsledky hodnocení na žebříku vykazuje sféra „mezilidských vztahů“, sféra „volného času“, „rodinných hodnot“ a „vzdělání“. Relativně nejlabilnější je sféra „víry“ (časový faktor způsobuje vzrůst průměrného hodnocení) a sféra „společenských hodnot“ (vliv času působil na pokles hodnocení).
2. V rámci jednoho z předvýzkumů byl zkoumán vliv inverze seznamu položek (při předkládání respondentovi) na stabilitu hodnocení.

Položky byly označeny čísly 1–65 (zde bylo použito původního širšího seznamu položek). Polovině vzorku byly předkládány v pořadí od 1 do 65 (tj. psychologicky optimální řazení), druhé polovině byly čteny v pořadí opačném, od 65 do 1. Pro každé z obou měření bylo sestaveno pořá-

di podle průměrného hodnocení položek. Kromě toho byly vypočteny průměry z obou směrů předkládání (pro každou položku) jako konečná kritéria pořadí důležitosti a byly k nim přiřazeny difference mezi prvním a druhým měřením. Jestliže $\bar{x}_1$ je symbolem prvního měření, $\bar{x}'_1$ symbolem druhého měření, je $\bar{x}_{k1} = \frac{\bar{x}_1 + \bar{x}'_1}{2}$ konečným kritériem, přičemž $\bar{x}_1 - \bar{x}'_1$ je difference příslušející x_{k1} . Tabulka 1 uvádí závislosti velikostí diferencí hodnocení z prvního a druhého měření (soubor položek je rozdělen do pěti stejných skupin po třinácti, pořadí položek je pořadím důležitosti).

Na základě Kruskal-Wallisovy analýzy rozptylu lze prokázat závislost mezi velikostí diferencí a důležitostmi položek měřených na desetistupňovém žebříčku.

$$H = \frac{12}{n(n-1)} \cdot$$

$$\sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n_{(i)}} - 3(n+1) = 24,546$$

$$C = 1 - \frac{\sum (t^3 - t)}{n^3 - n} = 1 - 0,016 = 0,984$$

$$H' = \frac{24,546}{0,984} = 24,945$$

$$\gamma = 5 - 1 = 4$$

$$\chi_{0,99}^2 = 13,3 < 24,945$$

Na výsledcích hodnocení při inverzi seznamu položek byla také testována hypotéza o změně hodnocení důležitosti dané položky při jejím přeházení ze začátku na konec seznamu. Bylo zjištěno, že při kladení položek od 1. do 65. jsou častěji nadhodnocovány položky 1. až 32., zatím co při opačném kladení jsou to položky 65. až 33. Odečtením výsledků druhého měření od prvního měření jsme získali tři kategorie:

$$\begin{array}{ll} 1 - 2 > 0 & \text{kat. +} \\ 1 - 2 = 0 & \text{kat. 0} \\ 1 - 2 < 0 & \text{kat. -} \end{array}$$

Kontingenční tabulka (tabulka 2) a výpočet ukazují statistickou významnost rozdílu skupiny položek 1.–32. (1. řádek tab.) od skupiny položek 33.–65. (2. řádek tab.). Rozdíl mezi oběma skupinami položek je statisticky významný. Znamená to, že první položky jsou často podhodnocovány, neboť v první skupině je relativně častější kategorie (–) a v druhé skupině je relativně častější kategorie (+).

Tabulka 1

	1		2		3		4		5	
d	n_1	$\bar{m}_1$	n_2	$\bar{m}_2$	n_3	$\bar{m}_3$	n_4	$\bar{m}_4$	n_5	$\bar{m}_5$
0,0	3	6	3	6	1	6	1	6	3	6
0,1	1	13	1	13	1	13	—	—	—	—
0,2	2	20,5	4	20,5	2	20,5	3	20,5	1	20,5
0,25	2	28	—	—	—	—	1	28	—	—
0,3	1	30,5	—	—	1	30,5	—	—	—	—
0,35	—	—	1	32	—	—	—	—	—	—
0,4	4	38	2	38	2	38	2	38	1	38
0,5	—	—	1	46,5	1	46,5	1	46,5	3	46,5
0,6	—	—	1	50,5	1	50,5	—	—	—	—
0,7	—	—	—	—	1	52	—	—	—	—
0,8	—	—	—	—	1	53	—	—	—	—
0,9	—	—	—	—	—	—	1	54	—	—
1,0	—	—	—	—	—	—	2	56	1	56
1,2	—	—	—	—	—	—	1	58,5	1	58,5
1,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	60
1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	1	61
1,6	—	—	—	—	2	62,5	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	64
2,2	—	—	—	—	—	—	1	65	—	—
R	310,5		318,0		493,5		507,5		515,5	

$\bar{m}$ — průměrné pořadí položek n — absolutní četnost položky d — velikost difference

Tabulka 2

	+	—	0	
1	(16,7) 9	(9,8) 15	(5,4) 8	32
2	(17,2) 25	(10,1) 7	(5,5) 3	33
	34	20	11	65

$$\chi^2 = 14,6$$

$$r = 2$$

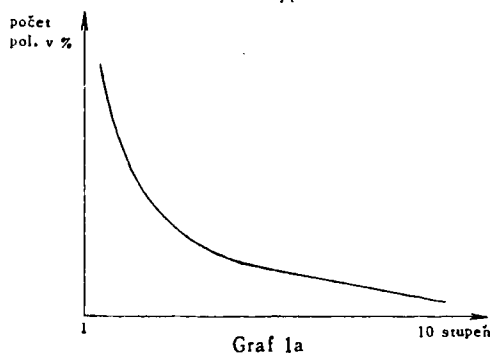
$$\chi^2_{0,99} = 9,21 < \chi^2 = 14,6$$

Na základě těchto a dalších zjištění jsme došli k závěru, že je nutno maximálně omezit vliv řazení hodnotových položek v seznamu na hodnocení jejich důležitosti. Tuto otázku budeme řešit buď systémem „karet“ (každá položka by měla samostatnou kartu, při předkládání karet respondentům by docházelo k náhodnému promíchání položek), nebo tím, že předběžně seznámíme respondenta se seznamem položek a umožníme mu dodatečnou korekci rozhodnutí.

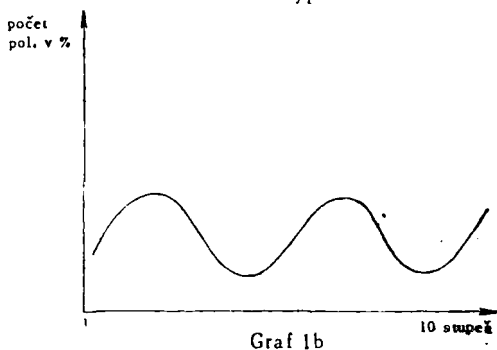
V rámci zkoumání přiměřenosti deseti-stupňového žebříku bylo vyhodnoceno obsazování jednotlivých stupňů a vypracována pomocná typologie respondentů podle jejich schopnosti diferenciacie při hodnocení důležitosti položek. Srovnání a interpretace obsazování 1. a 10. stupně ukazují, že nejlépe plní svou funkci stupně 10, 8, 5, které byly vzaty v úvahu všemi respondenty. Nepatrně funkční je dolní polovina žebříku (stupně 1–4), která navíc není kontinuální. Mnozí respondenti nahrazují pravděpodobně stupeň 1 stupněm 5 a na 1. stupeň dávají spíše hodnoty nevýznamné, někdy dokonce záporné, zatímco na 5. stupeň kladou hodnoty minimálně významné. Podobně jako 1. stupeň je obsahově separován i 10. stupeň, který je nadměrně obsazován nejen pro přirozenou velkou „důležitost“ většiny hodnot, ale i pro interpretaci tohoto stupně jako stupně „nezbytnosti pro život“. Závěry o diskontinuitě žebříku a o nadbytečném počtu jeho stupňů vyplývají i z typologie respondentů, která vychází z celkového charakteru (tvaru) žebříku zaplněného položkami. Převažuje typ respondentů, kteří

hromadí více než třetinu všech položek na 10. stupni, zatímco ostatní stupně obsazují buď přibližně stejně, nebo s lokálním nahuštěním položek na 1. či 5. stupni (sem patří většinou osoby se základním vzděláním). Méně četný je typ „oscilující“, který se vyznačuje hromaděním položek na více stupních zároveň (nejčastěji na 9., 8., 5. a 1.). Nejméně četná je obdoba prvního typu rozložení položek na žebříku, u které však obsazení stupňů klesá zvolna od 10. k 1. stupni. Hodnocení obou typů (maximálně a minimálně zastoupených) připomíná tvarem křivky hyperbolické rozložení. (Viz graf 1a, 1b a 1c.)

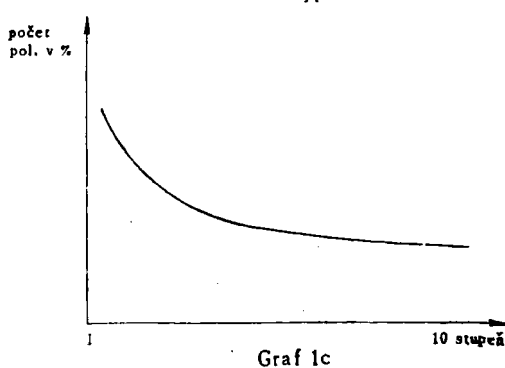
1. typ

2. typ

3. typ

Uvedená zjištění byla impulsem ke snížení počtu stupňů žebříku, k jeho prezentaci v horizontální poloze a k modifikaci verbálního vysvětlení respondentům. Vlastnosti nové, jednostranné pětistupňové škály budou zkoumány v dalším předvýzkumu.

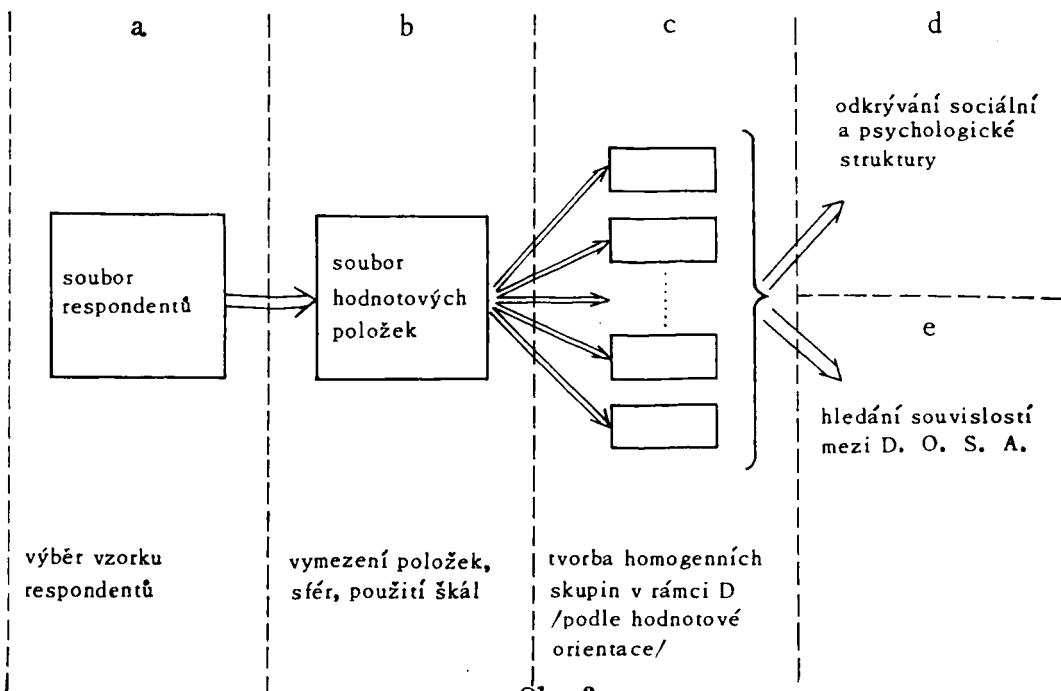
Ověření žebříku na konkrétních položkách nám poskytlo také další podklady k posouzení vzájemné srovnatelnosti či zastupitelnosti šetřených hodnot. Byly vybrány dvojice položek, u nichž bylo logickou nebo empirickou analýzou obsahu zjištěno vzájemné překrývání a pomocí jednoduchého postupu „párového znaménkového srovnávání“ byla sledována velikost a tendence rozdílu hodnocení důležitosti každé dvojice položek. Zároveň byly částečně ověřovány hypotézy:

- Tendence hodnotit dvě položky jako stejně důležité roste s pravděpodobností stejného chápání obsahu obou položek.
- Položka obecnější, obsahově širší, je umísťována na žebříku výše než položka konkrétnější, která je součástí obsahu dané širší položky.

Dosavadní výsledky signalizují potvrzení první hypotézy a popření druhé, kde se naopak ukazuje tendence hodnotit výše položky s konkrétním obsahem.

Umísťování jednotlivých položek na žebříku podle míry jejich důležitosti bude v dalším předvýzkumu podkladem pro přesnější vymezení a redukci seznamu hodnot pomocí jednoho z multivariačních postupů, a to faktorové analýzy. Jsme si vědomi, že ani tento způsob není zcela objektivní a nepřináší jednoznačné výsledky. V kombinaci s výše uvedenými empirickými postupy a s logickým vyhodnocením se však jeví jako optimální doplnění a upřesnění informace o povaze položek.

Zatímco první a hlavní charakteristika hodnot, „důležitost“, je měřena na jednodimenzionálním, neverbalizovaném žebříku, jsou ostatní, postojové charakteristiky modelu D.O.S.A. zjišťovány oboustrannými, verbalizovanými stupnicemi. Vzhledem k rozmanitému charakteru hodnocených položek je jedním z nejobtížnějších úkolů výzkumu zkonstruování jednotných adekvátních škál saturace, očekávání a usilování. Bylo nutno zvolit škály arbitrárně, bez možnosti apriorní znalosti jejich vlastností. Takové škály vyžadují průběžné logické verifikace. V prvních předvýzkumech byly ověřeny verbální formulace stupňů podle únosnosti pro maximální počet zkoumaných hodnotových položek a podle srozumitelnosti a interpretace stupňů respondenty. V dalších předvýzkumech

Obr. 3

bude nutno doplnit a upřesnit zejména informace o diferenční schopnosti škál, o jejich aktuálnosti, event. o dalších vlastnostech.

Hlavní směr statistického zpracování

Statistický popis a analýza údajů získaných pomocí žebříku a stupnic bude vycházet jednak z požadavků operacionalizovaných hypotéz projektu, jednak z interpretačních kritérií, přesahujících rámec tohoto výzkumu ve smyslu hledání východních bodů pro další fáze zkoumání životního stylu. Rozsah požadovaných kvantitativních informací a výběr jednotlivých statistických postupů bude však regulován i technickými a finančními možnostmi. Uvádíme zatím jen popis hlavního směru zpracování výsledků, který bude v různých variantách ověřen v předvýzkumu, jehož realizaci připravujeme.

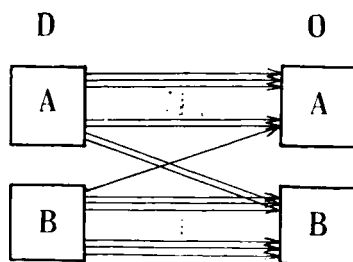
Východisko a rámec celého postupu lze schematicky znázornit způsobem naznačeným na obr. 3.

Jak ukazuje schéma, stěžejním bodem statistického zpracování je zjištění homogenních skupin podle hodnotové orientace (event. typů hodnocení, hodnotové orientace). Lze počítat jen s relativní homogenitou podle nějakého zavedeného statistického měřítka podobnosti nebo podle jiného, arbitrárního, ale exaktně vyjádřitelného kritéria. (Konečné kritérium bude stanoveno až po ověření různých alternativ.) Primárními skupinami budou homogenní skupiny podle „důležitosti“ položek, lze však paralelně sledovat homogenitu ve všech dimenzích D.O.S.A. Vzhledem k cílům výzkumu nepovažujeme za optimální preferovat zjišťování homogenity hodnotové orientace v rámci jednotlivých sociálních skupin. Hypotézy o vlivu psychologických činitelů na hodnocení a víceméně umělá konstrukce sociálních skupin podle vybraných a redukováných identifikačních znaků (tak jak umožňuje jejich použití statistická procedura) podporují předpoklad o sekundární závislosti akceptování kulturních vzorů a norem na příslušnosti k věkové skupině, ke skupině podle vzdělání, povolání apod. Vycházíme tedy z konstrukce populačních skupin homogenních podle zjištěné hodnotové orientace. Výzkum může totiž prokázat jejich relativní nezávislost na běžných identifikačních sociologických znacích. Struktura

vzorku respondentů podle zjišťovaných sociologických a psychologických znaků bude zkoumána až v rámci skupin homogenních podle hodnotové orientace.

Komplexní obraz orientace lidí k hodnotám získáme vzájemnou kombinací čtyř postojových dimenzí. Možné empirické vztahy a souvislosti mezi důležitostí hodnoty, její saturací, očekáváním a aspiracemi, které jsou s ní spojeny, indikují typologii respondentů i typologii hodnotových položek a hodnotových orientací. Kromě toho není vyloučeno odhalení závislosti mezi jednotlivými dimenzemi. Nastíníme jeden hypotetický model jejího zkoumání:

Vydeme ze skupin homogenních podle „důležitosti“ a budeme zjišťovat, zda alešpoň převážná část k nim příslušejících respondentů tvoří i některou ze skupin ho-

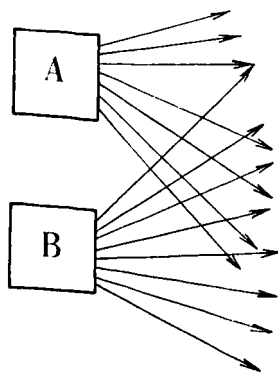

Obr. 4a

D - důležitost

O - očekávání

A, B - dvě libovolné homogenní skupiny

Obr. 4b

mogenních podle „očekávání“ nebo „usilování“ či „saturace“. Očekávané výsledky znázorňují obr. 4a, 4b.

U obrázku 4a předpokládáme závislost „očekávání“ na „důležitosti“. (Podobně mů-

žeme znázornit závislost „saturace“ a „usilování“ na „důležitosti.“) U obrázku 4b nepředpokládáme závislost „očekávání“ na „důležitosti“ (event. „saturace“ a „usilování“ na „důležitosti“) nebo předpokládáme závislost jiného druhu, např. „očekávání“ na znaku kombinujícím „důležitost“ s některým sociologickým nebo psychologickým identifikačním znakem.

Způsob a míra závislosti nebo souvislosti mezi dimenzemi D.O.S.A. rozhodne o dalších postupech při zpracování i interpretaci naměřených údajů. Rámcově lze zatím uvažovat ještě o regresní a korelační analýze jako o paralelním nebo navazujícím postupu, který umožní popis vztahů mezi postojovými dimenzemi na úrovni „oblastí hodnocení“ a jednotlivých hodnotových položek.

Většina zamýšlených statistických operací se týká popisu rozsáhlého souboru respondentů z hledisek daných modelem D.O.S.A. Počítáme však s tím, že taxonomickou úroveň analýzy doplníme už v tomto výzkumu, jehož hlavním účelem je podat spíš rámcový a extenzivní obraz skutečnosti, i kauzálním hlediskem. Kauzální analýzou zjistíme například některé příčiny rozdělení zkoumané populace do skupin podle typu hodnotové orientace, což nám pomůže při konstruování báze dalších výzkumů životního stylu.

„Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací“ nejsou a ani se ne snaží být uzavřenou statí či kapitolou. Pro tuto i další výzkumné etapy jsou sbírkou zkušeností a impulsů k novým řešením, k novým logickým a technickým korekcím a modifikacím. Jejich úkolem je také rozmnožit řadu otázek v obecnější metodologické rovině, která sice neopouští, ale přesto poněkud přesahuje rámec našeho výzkumu.

Резюме

Алена Водакова, Далибор Холда:
Методологические проблемы исследования ценностной ориентации — модель D. O. S. A. (т. л. важность, удовлетворение, ожидание, активность.)

Одним из намерений исследования в области ценностной ориентации является определение, испытание и проверка адекватных и валидных приемов исследования. (Основные информации о теоретической концепции и организации исследования даны в уже опубликованной статье И. Фишера и И. Влачила: «Исследование

ценностной ориентации и модель D. O. S. A.») Настоящая статья занимается поэтому решением главных методологических проблем исследования, связанных как с концепцией и верификацией логической модели исследования, так со вскрытием оптимальных, технических вариантов для исследования на местах и для разработки накопленных данных.

Первая глава подводит итоги методологии подготовительной фазы в виде двух схематических сокращений. Оба отражают коренные, решающие точки исследования и их взаимные связи. Они представляют путь от темы исследования через указание аксиоматических предпосылок и тезисов и через концептуализацию (так называемая теоретическая сфера подготовки), к формулировке гипотез, к моделированию отношений между понятиями гипотезы и к определению главных индикаторов (так называемая сфера гипотез и моделирования), и дальше через операционализированные гипотезы и знаки к плану сбора информации и к модели их разработки (так называемая сфера техник). Они указывают тоже функцию проверочных, предварительных исследований в подготовительной фазе. «Логическая схема» представляет при этом общую сферу плана исследования, являющуюся одновременно основным методологическим требованием. «Мериторная схема» осуществляет и конкретизирует этот план и требование в категориях «ценностной ориентации».

Глава о редукции и операционализации сосредоточивает внимания на следующих проблемах:

— Ограничение тех сторон действительности, которые будут объектом «оценки» и по отношению к которым занимается положение ожидания, удовлетворения и аспирации; установление правдоподобного способа их понимания респондентами и намерение их оптимальной, вербальной формулировки. Решение этих проблем было тоже объектом предварительного исследования и в статье дается краткое описание его предпосылок, гипотез, приемов и результатов анализа полученных информации.

— Установление идентификационных знаков, модификация их числа, решение вопросов комбинированных знаков и выбора тестируемых, психологических переменных.

— Операционализация гипотез, проблема их способности верификации, применение статистической процедуры и т. п.

— Установление способа выбора группы респондентов для главной экстензивной фазы исследования в области ценностной ориентации.

Третья и последняя глава занимается решением проблем выбора, проверки и валидизирования техник сбора информации и их статистической разработки. Она обосновывает применение стандардизированного интервью (для того, чтобы узнать отношение к заранее подобранному комплексу ценностей), содержит прежде всего анализ «лестницы», служащей орудием для определения субъективной важности ценностных статей. Эмпирически была исследована надежность «лестницы» и ее внутренняя стабилизация (итоги статистики приведены); проверялась адекватность ее стандардизации посредством десяти степеней (смот-

при оценке отдельных степеней и символическую типологию респондентов в зависимости от выполнения «лестницы»). Испытание «лестницы» в конкретных статьях дало дальнейшее основание для обсуждения взаимной сравнимости и взаимной заменимости некоторых величин.

В заключении даются главные направления статистической разработки данных, полученных посредством «лестницы», степеней отношений и вопросов об идентификационных знаках. Схематическое изображение исходной точки и рамок статистических приемов пополнило анализом вскрытия их структуры с точки зрения населения, наброском гипотетической модели для вскрытия зависимостей между отдельными измерениями оценки и отношений к ценностям и намечает дальнейшие, возможные или альтернирующие направления приемы статистической процедуры.

Summary

Alena Vodáková—Dalibor Holda: Methodological Problems of the Research into Value Orientations (D.O.S.A. Model — i.e. Importance, Expectation, Satisfaction, Activity Model)

One of the aims of the research into value orientations is to ascertain, test and verify the adequate and valid research procedure. (The basic information concerning the theoretical conception and organization of the research are contained in the already published article by I. Fišera and J. Vlášil: Research into Value Orientations and the Model D.O.S.A.) The present paper is therefore devoted to solving the main methodological problems of the research, problems which are connected both with the conception and verification of the logical model of research and with seeking the optimum technical variants for field research and for processing the collected data.

The first chapter sums up the methodology of the preliminary phase into two schematic abbreviations. Both of them reflect the nodal points of decision-making in the research and their interconnections. They show the way from the research theme over determining the axiomatic pre-conditions and theses and over conceptualizing (i. e. the so-called theoretical sphere of preparation) to the formulation of hypotheses, to the modelling of relations between the concepts and hypotheses and to determining the main indicators (i.e. the so-called sphere of hypotheses and modelling), and then over the operationalized hypotheses and traits to the plan of collecting information and to the model of processing them (i.e. the so-called sphere of techniques). They also show the function of the verifying preliminary researches carried out in the preparatory phase. The "logical scheme" represents the general level of the research plan which is simultaneously a basic methodological postulate. The "meritorious scheme" fulfils and con-

cretizes this plan and postulate in the categories of "value orientation".

The chapter on reduction and operationalization is concentrated on the following problems:

- The delimitation of the "value items" (i.e. those aspects of reality which will be subjected to "valuation" and to which attitudes of expectation, saturation and aspiration will be assumed), the ascertainment of the way in which they will probably be conceived by the respondents and the determination of their optimum verbal formulation. The solution of these problems was, besides other things, the subject of the preliminary research; its basic assumptions, hypotheses, procedures and results of the analyses of the acquired information are shortly described.
- The determination of the identification characters, the modification of their number, the solution of the problem of combined characters and of choosing the tested psychological variables.
- The operationalization of the hypotheses, the problem of their verifiability, the application of statistical procedures, etc.
- The determination of the way of choosing the set of respondents for the purposes of the main extensive phase of investigating value orientations.

The third and last chapter deals with solving the problems of selection, verification and validation of the techniques of collecting information and their statistical elaboration. Besides giving reasons for using the standardized interview (for ascertaining the attitudes to a set of values defined in advance), it contains particularly an analysis of the "ladder" which will represent an instrument for establishing the subjective importance of values. The reliability of the ladder and its inner stability was empirically examined (see the statistical evaluation); the adequacy of its standardization by means of ten degrees was verified (see the evaluation of the separate degrees and the symbolical typology of the respondents according to the location in the ladder). The testing of the ladder on concrete items also yielded further bases for judging the mutual comparability and replaceability of some values.

To conclude with, the main trends of the statistical elaboration of the data obtained by means of the ladder, the attitude scales and questions concerning the identification characters are considered. The schematic illustration of the starting point and the framework of the statistical procedures (fig. 3) is complemented by an analysis of the search for homogeneous groups according to the value orientation and of disclosing their population structure, by an outline of the hypothetical model of revealing the connections among the separate dimensions of evaluation and attitudes to values, and by an indication of further possible or alternative trends and methods of statistical procedure.

Edward E. Jones, Harold B. Gerard: Foundations of Social Psychology

John Wiley and Sons, New York 1967.

Nebývá zvykem recenzovat učebnice. Přesto Jonesova a Gerardova kniha, která je základní učebnicí sociální psychologie, stojí za to.

V souboru více nežli padesáti různých učebnic sociální psychologie, které vznikly v posledních padesáti letech ve Spojených státech je možno rozlišit tři druhy. Do první skupiny je možno zahrnout ty, které vycházejí z filosofujících předpokladů sociálních vlivů prostředí, ve kterém člověk žije, a u tohoto filosofování zůstávají. Od svých ryze filosofických předchůdců — Aristotela, Machiavelliho, Hobbsa, Milla aj. — se liší jen tím, že svým pracím dávají název „Sociální psychologie“. V úvodu vycházejí z některých obecných psychologických zákonitostí. Patří sem například učebnice sociální psychologie od Williama McDougalla, učebnice E. A. Rossa aj. Druhý typ učebnic sociální psychologie zabíhá dále; nenaznačuje jen problémy, nespokojuje se s pouhým vytýčováním hranic nové vědní disciplíny, ale snaží se přinést fakta z této oblasti. Tato fakta sbírají statistickým šetřením (korelačním počtem), na rozdíl od první skupiny, která čerpá především z vlastních zkušeností. Tento druh učebnic byl donedávna „nejpokrokovějším“ a u nás i nejznámějším. Autory recenzované učebnice, která představuje třetí typ nově vznikajících moderních učebnic sociální psychologie, spojila výrazná nespokojenost s tím, co svým studentům byli nuceni předkládat jako „doporučené učebnice“. Tato nespokojenost přitom nepramenila z toho, že by autoři knihy nesouhlasili s pojetím sociální psychologie tehdy „klasických“ autorů, ale z toho, že si oba uvědomovali, že nadešla doba, kdy je možno přistoupit k vytvoření učebnice sociální psychologie na jiných základech. Tímto relativně novým základem jim byly experimentální práce z oboru sociální psychologie. Po osmi letech práce na této učebnici dostávají ji studenti do rukou jako dnes nejčastěji doporučovaný „úvod do sociální psychologie“.

Je třeba říci, že jde o učebnici určenou těm, kdo studují sociální psychologii jako obor. Nejde o stručný přehled sociální psychologie určený těm, kteří by se o ní chtěli jen tak něco dozvědět. Jde naopak o dílo typu „tlustopisu“ o 740 stránkách velkého formátu, i když nejde o shrnutí všeho, co v oblasti sociální psychologie bylo zjištěno, nebo má určitou váhu. Zájemem autorů bylo podat systematický přehled hlavních problémových oblastí, základních pojetí a přístupů k řešení těchto problémů a to zvláště v experimentálním přístupu. Nešlo jim o podání rozsáhlé, komplexní teorie sociálního života člověka, ale naopak o práci s teoriemi „středního dosahu“, které se vztahují jen k poměr-

ně úzce vymezeným otázkám. Je zde patrný vliv L. Festingera.

Hned v úvodu se autoři vyhýbají jednoznačné definici sociální psychologie. Snaží se naopak podat obraz toho, co to sociální psychologie je tím, že v úvodní kapitole předkládají sérii osmi pohledů do dílny moderní sociální psychologie. V knize najdeme tu a tam i pokusy o vymezení studované oblasti (například na s. 642 je zřetelně vyjádřeno, že jde ne o činnost skupiny lidí, ale o individuální chování člověka a o sociální tlak, který toto chování ovlivňuje). Toto zaměření charakterizuje práci již od začátku. První „věcnou“ kapitolou po metodologickém úvodu je *tématika socializace* — tj. přijetí a přisvojení si těch hodnot, domněnek a způsobů vidění světa, které jsou běžné v dané skupině, ve které se individuum pohybuje. Důraz je přitom položen na *socializaci dětí*. Autoři si jistě byli vědomi problémů socializace dospělých (příchod na školu, do zaměstnání, do domova důchodců apod.). Celá kniha je však stavěna z podkladového materiálu, získaného empirickými a zvláště experimentálními studiemi a v daném případě tyto podkladové studie o jiné oblasti (socializaci dospělých) prostě neexistují.

Autoři odlišují informační závislost člověka na kulturním prostředí a závislost přímého účinku. Pozornost věnují odpírání člověka, zvláště při snahách změnit jeho postoje, hodnoty a způsoby. Rozlišují krátkodobou a dlouhodobou perspektivu odměn, zabývají se vývojem i ztrátou důvěry k druhým lidem i vlivem hrozeb.

Socializace a její vztah k poznávání světa je tématem i další kapitoly. Je zde položen důraz na „hled“ po informacích a na otevřenost dítěte k novým podnětům a poznatkům. Konflikt poznání zde tvoří jednu z nejzajímavějších pasáží. Soustavně je podán přehled způsobů, jimiž jsou informace předávány dětem. Mnoho pozornosti je také věnováno vnímání a jazykovým dispozicím. Autoři vycházejí z dnes již klasického poznání, že percepce je možno porozumět jen tehdy, zařadíme-li ji do struktury řešení problémů a rozhodování. Z tohoto hlediska má smysl hovořit i o „očišťování“ vjemu od nepodstatných prvků a doplňování vjemu o další nepercipované charakteristiky. *Poznání a jazyk* — jejich úzká souvislost a vzájemné ovlivňování tvoří páteř druhé části této kapitoly.

Třetí kapitola v této části knihy, věnovaná socializaci, se týká *výsledků socializace*. Soustavně jsou probírány poznatky, domněnky, hodnoty a postoje. Při vysvětlování těchto základních výsledků sociálního působení jednoho člověka na druhého je použito poměrně originálního modelu *postojů*, které vycházejí z názorů a hodnot. Postoj je pak definován jako sylogismus, kde v prvním tvrzení je obsažen názor, ve druhém hodnota a postoj charakterizuje závěr úsudku (viz s. 158—160).

Značnou pozornost autoři věnují společenským normám a chování člověka tváří v tvář nejistotě. Na jedné straně je v takovýchto situacích viděna pomoc společnosti, na druhé straně tam, kde se člověk musí orientovat v nejasné skutečnosti, vynořuje se vlastní já rozhodující se osoby.

Další kapitola je věnována problematice rozhodování. Přesněji by bylo možno říci, že v ní jde o nastínění problematiky kognitivní disonance. Je-li čin jedním z hlavních jevů studovaných psychologií, pak je třeba si uvědomit, že k jeho pochopení je třeba jeho zařamování do struktury rozhodovacích procesů. Proto je zde věnováno mnoho pozornosti fázím, které bezprostředně předcházejí a určují rozhodnutí — hodnocení alternativních možností, měření velikosti zármutku z nezvolení jiné možnosti atp. Teorie poznávacích nesrovnalostí vychází právě z porovnávání rozdílů v hodnocení zvolené a nezvolené alternativy po učiněném rozhodnutí.

Další série tří kapitol je věnována problematice *percepce druhé osoby*. Teorie nedotčeného příjematele informací typu tabula rasa jsou návalem experimentálně zjištěných údajů odsunuty do pozadí. Ukazuje se naopak, že naše vnímání druhé osoby je ovlivněno našimi vlastními názory, naším systémem hodnot a našimi postoji. Autoři probírají percepční obranu a percepční bdělost právě z tohoto hlediska. Důraz je položen na souvislost (kontext) a normativní základnu. Při poznávání druhé osoby nejde jen o percepci, ale i o hodnocení druhé osoby. V této souvislosti jsou zde uváděny i vlivy sledu charakteristik, similarity — podobnosti, frustrace a podobně. Závěr kapitoly je věnován problematice složitější interakce několika osob při percepci hodnot těchto osob.

Další čtyři kapitoly jsou věnovány *závislosti druhu účinku na činnosti druhých lidí*. Od poměrně statické situace percepce druhé osoby se přechází k řetězové dynamické situaci interakce dvou lidí. Autoři zde pojednávají o procesech sociálního porovnávání, o dosahování dorozumění mezi lidmi, o sociální komunikaci a o změnách postojů. Pozornost je přitom věnována konfliktům, které se objevují při přizpůsobování druhým lidem. Interakce je probírána nejprve obecně (kon-

cepčně) a to v situacích nejnedjednodušších (vzájemné vztahy mezi dvěma lidmi — dyadické interakcion). V kapitole 13 je vysvětlena *Thibautova a Kelleyho teorie interakce*, která vychází v podstatě z pojetí maticově vyjádřitelných vztahů. Samo vysvětlení celého pojetí interakce jako hry s příslušnými pravidly ukazuje na důraz kladený na tento přístup v soudobé sociální psychologii. Kapitola 14 pak také podává přehled *výsledků experimentálních her v sociální psychologii*. Pojetí této kapitoly je ale širší. Autoři vycházejí ze slovního podmiňování přes pokusy typu „minimální sociální situace“ a teprve pak se dostávají k maticovým hrám. I na opačném pólu jdou za obvykle respektované hranice. Jones zde předkládá své „vlastní“ pracovní pole *strategie nevyrovnaných partnerů typu vlichocování se do přízné mocnějšího partnera* (ingratiation), (viz s. 577—589).

Poslední dvě kapitoly se týkají *vlivu členství člověka ve skupině na jeho chování a vytváření struktury skupiny*. I zde je východiskem série poznatků o podmínkách spolupráce a možnost formulace těchto vlivů pomocí výplatních matic experimentálních her. Je to ukázáno zvláště na vlivu her typu dojednávání (viz s. 643—651). Pozornost je věnována podmínkám zrodu společenských norem a diferenciaci rolí.

Celkově je možno říci, že recenzovaná kniha je příkladem učebnice, která bude zřejmě v následujících desetiletích neustále převažovat v oblasti sociální psychologie. Neprezentuje myšlenky autorů s banálními příklady z denního života, ale naopak ukazuje, jak dopadá testování hypotéz, kdy k otestování bylo použito experimentálních metod. Jonesova a Gerardova učebnice sociální psychologie stává se tak méně přitažlivá pro filosofy, hledající nová pojetí. Dostává se jí tím ale těch charakteristik, které by měly mít solidní učebnice: buduje ne na fantaziích, ale na faktech. Dává pohled na pole, na kterém pracuje dnes již několik set lidí. Předkládá závěry, ke kterým tyto lidé došli. Je proto možno tuto knihu doporučit jako základní učebnici sociální psychologie. Experimentální fakta, na nichž Jones a Gerard učebnici postavili, mají značně spolehlivou nosnost.

J. Křivohlavý

ERRATA V Č. 3—4/70

V článku M. Beneše, V. I. Lenin a mírové soužití socialismu a kapitalismu došlo na s. 358 k chybné citaci Lenina. Správně má být: „Ať nás američtí kapitalisté nechají na pokoji. My je na pokoji necháme.“

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1970. Číslo vyšlo v říjnu 1970.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970.